MAX

1 B

MEMO

VWO|GYMNASIUM

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

1 VWO | GYMNASIUM deel B

Geschiedenis

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Carlijn Oldenkotte
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor

Eindredactie
Judith Tadema

Met medewerking van
Wieke Schrover

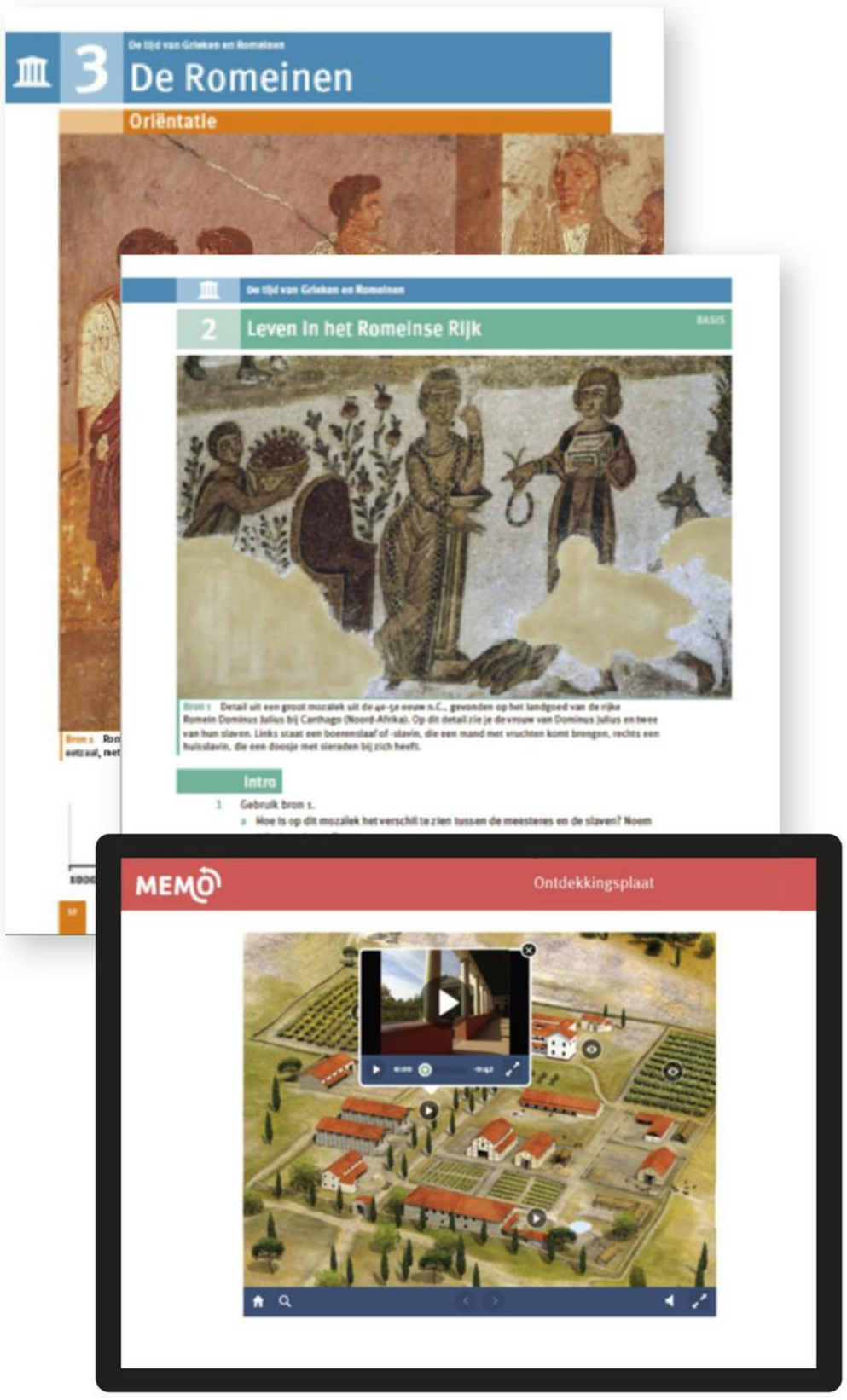
MAX Release 5.1

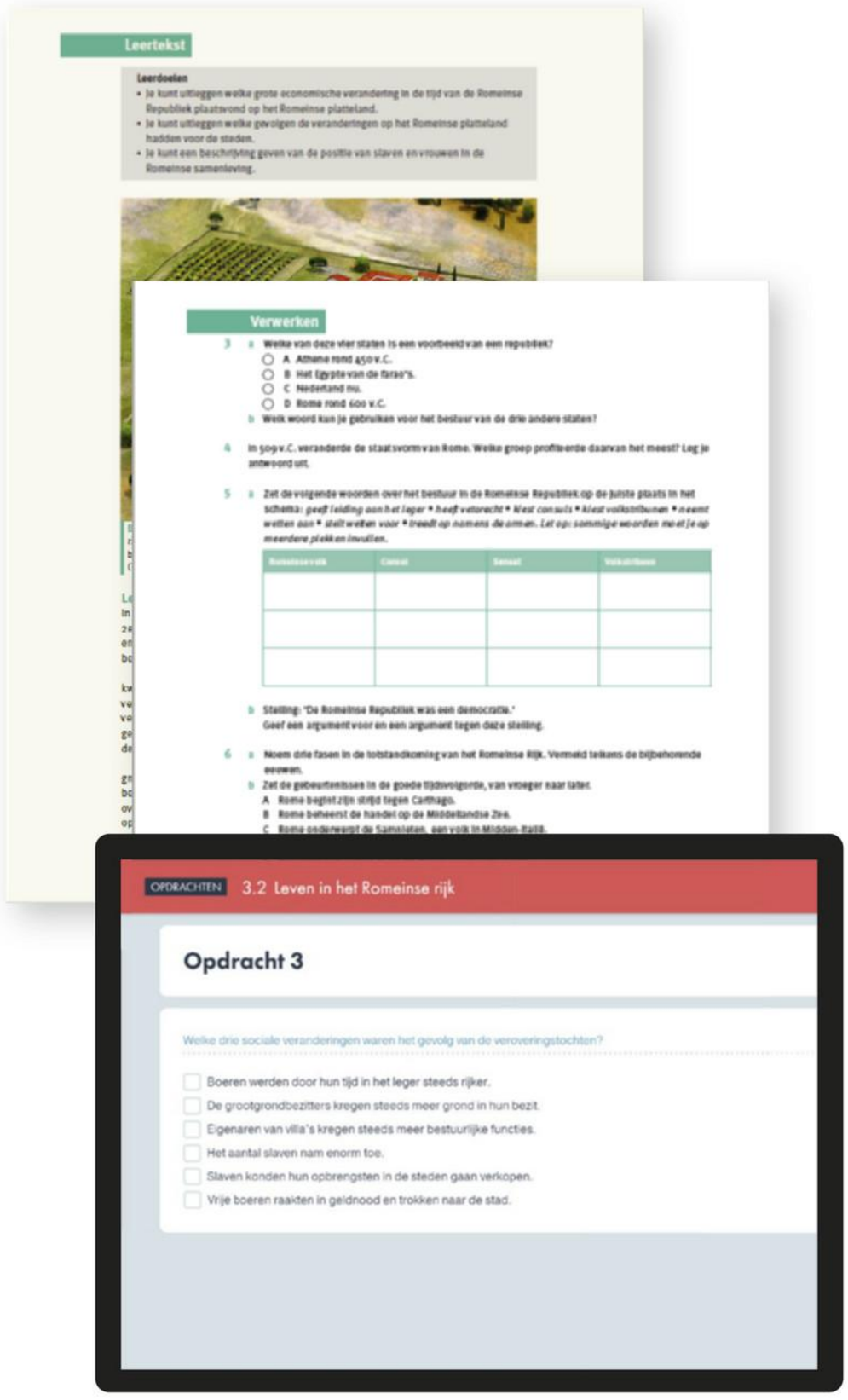
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, ’s-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

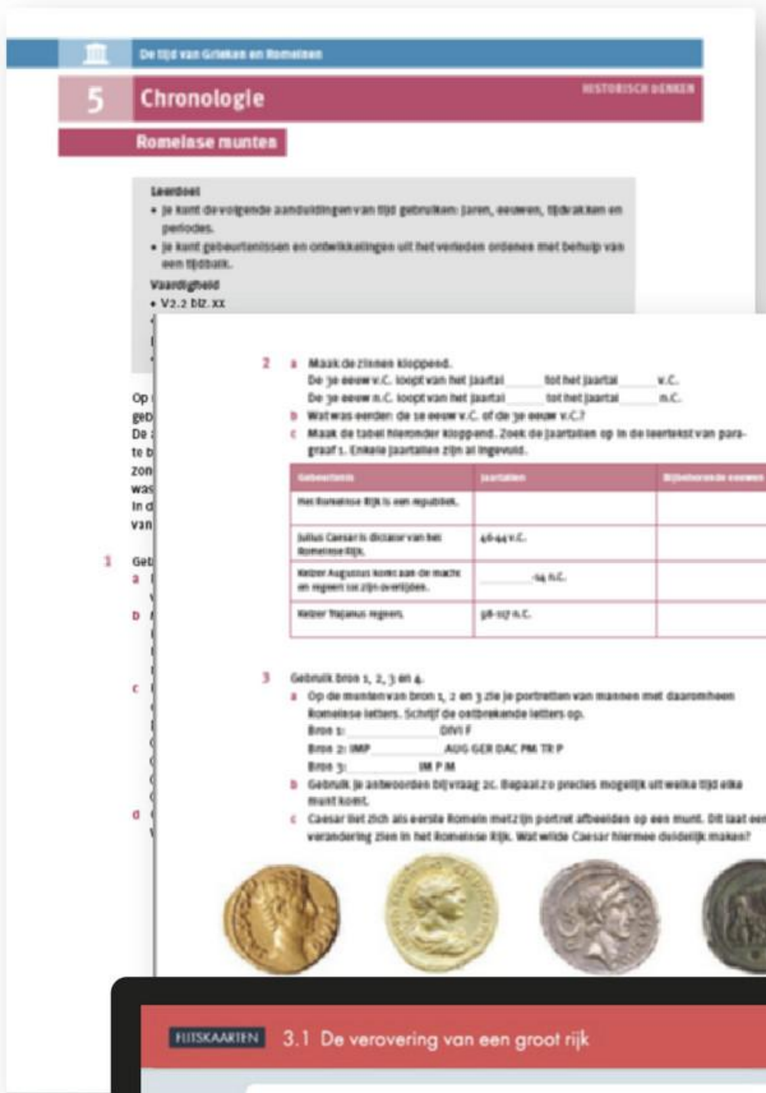

Werk in je boek én online!

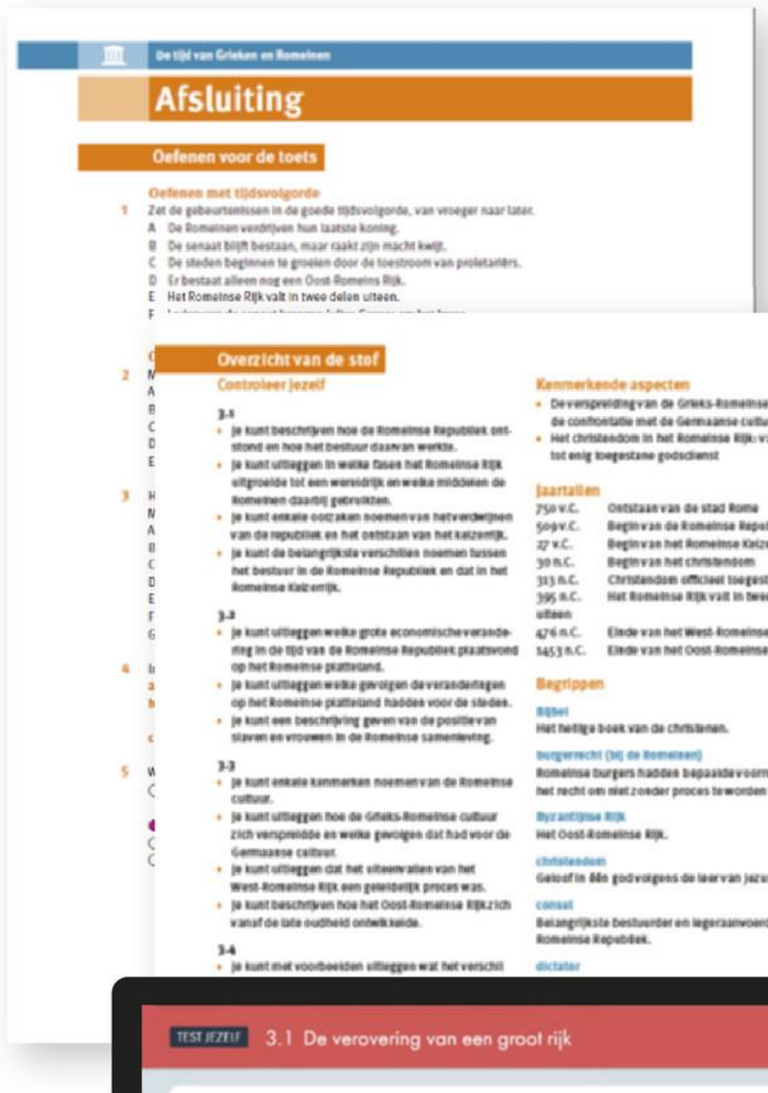
Er zijn twee boeken (deel A en B) per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een verdiepingsparagraaf en een afsluiting. Aan het begin van elke paragraaf staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verdieping maak je als je meer wil weten, nieuwsgierig bent of tijd over hebt.

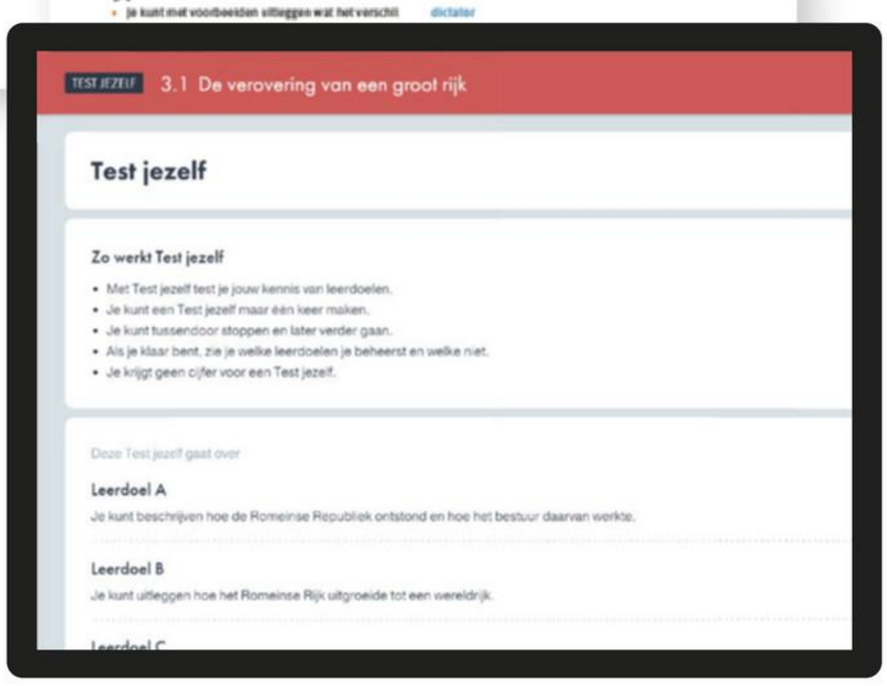
Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de historisch denken opdracht oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen. In de inleiding staat een overzicht van die historische vaardigheden.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbool

ga naar de online leeromgeving voor handige extra's

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Jagers en boeren — De tijd van jagers en boeren

- Oriëntatie 12

1 Jagers en verzamelaars 16 BASIS
2 De eerste boeren 23 BASIS
3 Egypte en de Nijl 29 BASIS
4 Egypte, een machtige staat 36 BASIS
5 Onderzoek doen 42 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met samenvatten 46 TOEPASSEN
7 Bouwen voor de eeuwigheid 49 VERDIEPEN
8 Gilgamesj 53 CULTUUR

- Afsluiting 57

2 De Grieken — De tijd van Grieken en Romeinen

- Oriëntatie 62

1 Het leven in een Griekse stadstaat 66 BASIS
2 Politiek in Athene 73 BASIS
3 Religie, wetenschap en filosofie 79 BASIS
4 De verspreiding van de Griekse cultuur 85 BASIS
5 Feit of mening 92 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een bijschrift en een beeldbron 97 TOEPASSEN
7 Naar school in Athene 100 VERDIEPEN
8 De komedie van Aristophanes 103 CULTUUR

- Afsluiting 107

3 De Romeinen — De tijd van Grieken en Romeinen

- Oriëntatie 112

1 De verovering van een groot rijk 116 BASIS
2 Leven in het Romeinse Rijk 124 BASIS
3 De Grieks-Romeinse cultuur 129 BASIS
4 Het christendom in het Romeinse Rijk 138 BASIS
5 Chronologie 145 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een tekstbron en een kaart 151 TOEPASSEN
7 Volksvermaak in Rome 154 VERDIEPEN
8 Vitruvius en de Romeinse bouwkunst 158 CULTUUR

- Afsluiting 161

- Tijdbalk 166
- Register 168
- Colofon 170

deel B

- Inleiding 6

4 Boeren, heren en monniken — De tijd van monniken en ridders

- Oriëntatie 12

1 Leven op het platteland 16 BASIS
2 Keizers, koningen en heren 22 BASIS
3 Verspreiding van het christendom 28 BASIS
4 De islam 36 BASIS
5 Continuïteit en verandering 43 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met redeneren en een beeldbron 48 TOEPASSEN
7 Een gevecht in de Pyreneeën 51 VERDIEPEN
8 Symbolen in middeleeuwse kunst 55 CULTUUR

- Afsluiting 59

5 Steden, staten en de kerk — De tijd van steden en staten

- Oriëntatie 64

1 Handel en de opkomst van steden 68 BASIS
2 De middeleeuwse stad 76 BASIS
3 De kerk in de late middeleeuwen 83 BASIS
4 Het ontstaan van staten 91 BASIS
5 Oorzaak en gevolg 97 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een beeldbron en een kaart 102 TOEPASSEN
7 Moord op een graaf 105 VERDIEPEN
8 Een geleerde keizer 109 CULTUUR

- Afsluiting 112

6 Nieuwe ideeën, nieuwe werelden — De tijd van ontdekkers en hervormers

- Oriëntatie 116

1 Een nieuwe kunst 120 BASIS
2 Een nieuwe mentaliteit 126 BASIS
3 De ontdekkingsreizen 133 BASIS
4 Het einde van de Amerikaanse culturen 142 BASIS
5 Je inleven 148 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een beeldbron en een tekstbron 153 TOEPASSEN
7 De verovering van het Inca-rijk 156 VERDIEPEN
8 Schilderkunst in de renaissance 159 CULTUUR

- Afsluiting 162

- Tijdbalk 167
- Register 168
- Colofon 170

Geschiedenis leren met *Memo*

Bron 1 Een jongen bezoekt de tentoonstelling *Canon van Nederland* in het Openluchtmuseum in Arnhem. In de canon staan vijftig belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland. De meeste vind je ook in *Memo*.

Wat leer je bij het vak geschiedenis?

In het eerste jaar dat je met *Memo* werkt, ga je heel ver terug in de tijd. Je begint in de oertijd en je komt dan in elk hoofdstuk iets dichter bij onze tijd. In de derde klas kom je aan bij de 21e eeuw, de tijd na 2000. Behalve feitjes over het verleden, leer je in *Memo* ook *historisch denken*. Wat dat is, lees je op blz. 7.

In *Memo* staat een geschiedenis: een verhaal over het verleden. Het is niet zomaar een verhaal. We vertellen wat wetenschappers te weten zijn gekomen over het verleden. Maar in *Memo* wordt niet alles verteld wat vroeger is gebeurd. Dan zou *Memo* enorm dik zijn, een rijstebrijberg van ontelbaar veel feitjes. Je leert daarom alleen de hoofdlijnen: dat wat wij in Nederland de belangrijkste ontwikkelingen in de wereld, Europa en Nederland vinden. Als *Memo* bijvoorbeeld voor Chinese scholieren zou zijn gemaakt, zou de eerste keizer van China zeker aan bod komen. Maar in dit boek komt hij niet voor.

Waarom krijg je het vak geschiedenis op school?

Je krijgt om een aantal redenen geschiedenis op school.

- Kennis van het verleden helpt je te begrijpen waarom de wereld om je heen is zoals hij is – en waarom jij bent wie je bent. Zo hebben conflicten tussen mensen vaak te maken met wat er in het verleden is gebeurd. Ook hoe mensen ergens over denken begrijp je vaak beter, als je het verleden kent. In Nederland werden katholieken lange tijd gewantrouwd, omdat we in oorlog waren geweest met een katholieke koning. Als je weet waar dit soort denkbeelden bij anderen én bij jezelf vandaan komen, ben je misschien ook beter in staat anderen te begrijpen en er zelf anders over te gaan denken.
- Bij het vak geschiedenis vraag je je af wat waar is. Dat komt van pas als je het verleden onderzoekt, maar ook als je wilt controleren of een nieuwsbericht echt of nep is.
- Bij het vak geschiedenis leer je dat mensen – vroeger én nu – altijd verschillende meningen hebben over de wereld om hen heen. In de 16e eeuw stierven veel vrouwen op de brandstapel, omdat ze van hekserij waren beschuldigd. Dat kun je dom vinden (want heksen bestaan toch niet!), maar je kunt ook proberen te begrijpen waarom mensen dachten dat heksen bestonden en waarom juist in die tijd veel vrouwen als heks zijn verbrand.
- Bij het bestuderen van het verleden praat je veel over de ideeën en het gedrag van mensen in het verleden. Je denkt na over wat mensen vroeger goed en fout vonden en waarom. Bijvoorbeeld: was het tijdens de Tweede Wereldoorlog verkeerd om niet bij het verzet te gaan? Nadenken over zulke vragen helpt je ook om in deze tijd te bepalen wat je goed en slecht vindt.

Historisch denken met *Memo*

Wat bedoelen we met historisch denken?

Het vak geschiedenis is meer dan feiten over het verleden uit je hoofd leren. Geschiedenis wordt pas spannend en leuk als al die feiten samen een situatie uit het verleden tot leven brengen. Bijvoorbeeld als je voor je ziet hoe prehistorische jagers in een kano hebben gevaren. Of als je begrijpt waarom Columbus dacht Azië te vinden, toen hij de Atlantische Oceaan overstak. Het gaat niet alleen om *wat* mensen in het verleden deden, maar ook om *waarom* mensen iets deden.

Met *Memo* krijg je inzicht in het verleden. Je leert op een kritische wijze nadenken over wat we elkaar vertellen over het verleden. In *Memo* noemen we die manier van denken: historisch denken. Daarbij zijn kennis over het verleden en historische vaardigheden belangrijk. Welke vaardigheden dat zijn, lees je hierna.

Vaardigheden historisch denken

1 Onderzoek doen

Hoe kun je iets weten over het verleden?

V1.1 Een onderzoeksvraag stellen

Het **verleden** is alle tijd vóór het nu. Als je iets wilt weten over het verleden, dan begin je met een vraag: wat is er gebeurd? En waarom is het gebeurd? Om zulke vragen te kunnen beantwoorden, moet je op zoek naar informatie. Vaak leidt die informatie weer tot nieuwe vragen. En zo kom je steeds meer te weten. Bij onderzoek naar het verleden is het stellen van goede vragen dus heel belangrijk. In een goede **onderzoeksvraag** zijn de drie w's opgenomen, zodat je precies weet wat je gaat onderzoeken. De drie w's zijn:

- wat of wie: welke persoon, groep, gebeurtenis of ontwikkeling onderzoek je;
- wanneer: welke periode in de tijd onderzoek je;
- waar: welke plaats of welk land onderzoek je?

V1.2 Overblijfselen geven geen compleet beeld

Je kunt alleen iets over het verleden leren, als je overblijfselen vindt. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden. Denk bijvoorbeeld aan botten, speerpunten of aardewerk. Maar ook schilderijen, verhalen van ooggetuigen, kranten, dagboeken of (sporen van) gebouwen zijn overblijfselen. Een **bron** is iets wat informatie over het verleden geeft. Dat kan een overblijfsel zijn, maar ook een boek of een website met informatie over het verleden. Op basis van bronnen kun je beschrijven hoe jij denkt dat het er in het verleden aan toe ging. Een verhaal over het verleden heet een **geschiedenis**.

Met overblijfselen zijn er wel twee belangrijke problemen:

1. Soms zijn er geen of weinig overblijfselen. Als er bijna niets bewaard is gebleven, dan kan onderzoek naar het verleden heel lastig zijn. Zo weten we weinig van de vroegste geschiedenis van de mens, omdat er maar weinig overblijfselen uit die tijd zijn. Ook hebben arme mensen vaak minder overblijfselen nagelaten dan rijke.
2. Het is lastig om een overblijfsel goed te begrijpen. Soms vertelt een tekst wel *wat* er is gebeurd, maar heb je geen idee *waarom* mensen het deden. Of je hebt een schilderij, maar je weet niet wie erop staat. Of je vindt een voorwerp met een raadselachtige bedoeling. Zulke onduidelijkheden komen veel voor.

V1.3 Feit en mening

Als je probeert uit te zoeken wat er in het verleden gebeurd is, wil je zoveel mogelijk **feiten** vaststellen. Een feit is iets waarover geen discussie bestaat. Als iets in meerdere (betrouwbare) bronnen wordt genoemd, dan mag je aannemen dat het zo gebeurd is.

Maar: bronnen geven niet alleen maar feiten. Ze bevatten juist vaak de persoonlijke opvatting van iemand: zijn **mening**.

Als je wilt bepalen of iets (een gegeven) een feit of een mening is, zet je de volgende stappen.

1. Vergelijk het gegeven met andere bronnen en je eigen kennis. Wordt het gegeven bevestigd, dan is het waarschijnlijk een feit. Spreken gegevens in andere bronnen het gegeven juist tegen, dan is het geen feit.
2. Als het gegeven geen feit is, probeer je vast te stellen of het een mening is. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als 'ik vind' of 'volgens mij'. Je kunt ze ook herkennen aan het gebruik van waardeoordelen, zoals 'mooi' of 'belangrijk'.
3. Heel vaak zul je niet kunnen vaststellen of een gegeven een feit is of een mening. Dan weet je dus niet zeker of je met een feit of een mening te maken hebt.

2

Continuïteit en verandering

Hoe kun je alles wat gebeurd is, ordenen?

V2.1 Verschillende jaartellingen

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Daarbij tel je het aantal jaren vanaf de geboorte van Jezus, de stichter van het christendom. Bij een jaartal vóór het jaar 1 staat daarom altijd v.C.; dat betekent 'voor Christus'. Bij de jaren na de geboorte van Christus staat meestal niets. Soms staat er n.C.; dat betekent 'na Christus'.
In niet-christelijke samenlevingen gebruikten en gebruiken mensen andere jaartellingen. De Grieken gebruikten de Olympische Spelen als houvast bij hun jaartellingen. In islamitische landen worden de jaren geteld vanaf een belangrijke gebeurtenis in het leven van Mohammed, de stichter van de islam.

V2.2 Aanduidingen van tijd

Om de geschiedenis goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om te weten in welke volgorde dingen zijn gebeurd. Daarom bepaal je altijd zo precies mogelijk wanneer een gebeurtenis plaatsvond, bijvoorbeeld in welk jaar of in welke **eeuw**. Dat heet **dateren**.
Een eeuw is een tijdsduur van honderd jaar. De eerste eeuw n.C. loopt van 1 tot en met 100, de tweede eeuw n.C. van 101 tot en met 200 enzovoort. De eerste eeuw v.C. loopt van 100 v.C. tot en met 1 v.C. enzovoort.
Historici delen het verleden op in grote stukken: reeksen van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Bij grote veranderingen in het verleden laten historici vaak een nieuw **tijdvak** of een nieuwe **periode** beginnen.
Een tijdvak is een reeks van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Er zijn tien tijdvakken.
In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste vijf tijdvakken. Dit zijn:

- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600).

Een periode is een reeks van eeuwen die bij elkaar horen. Er zijn vijf perioden.
In leerjaar 1 van *Memo* leer je over de eerste vier perioden. Dit zijn:

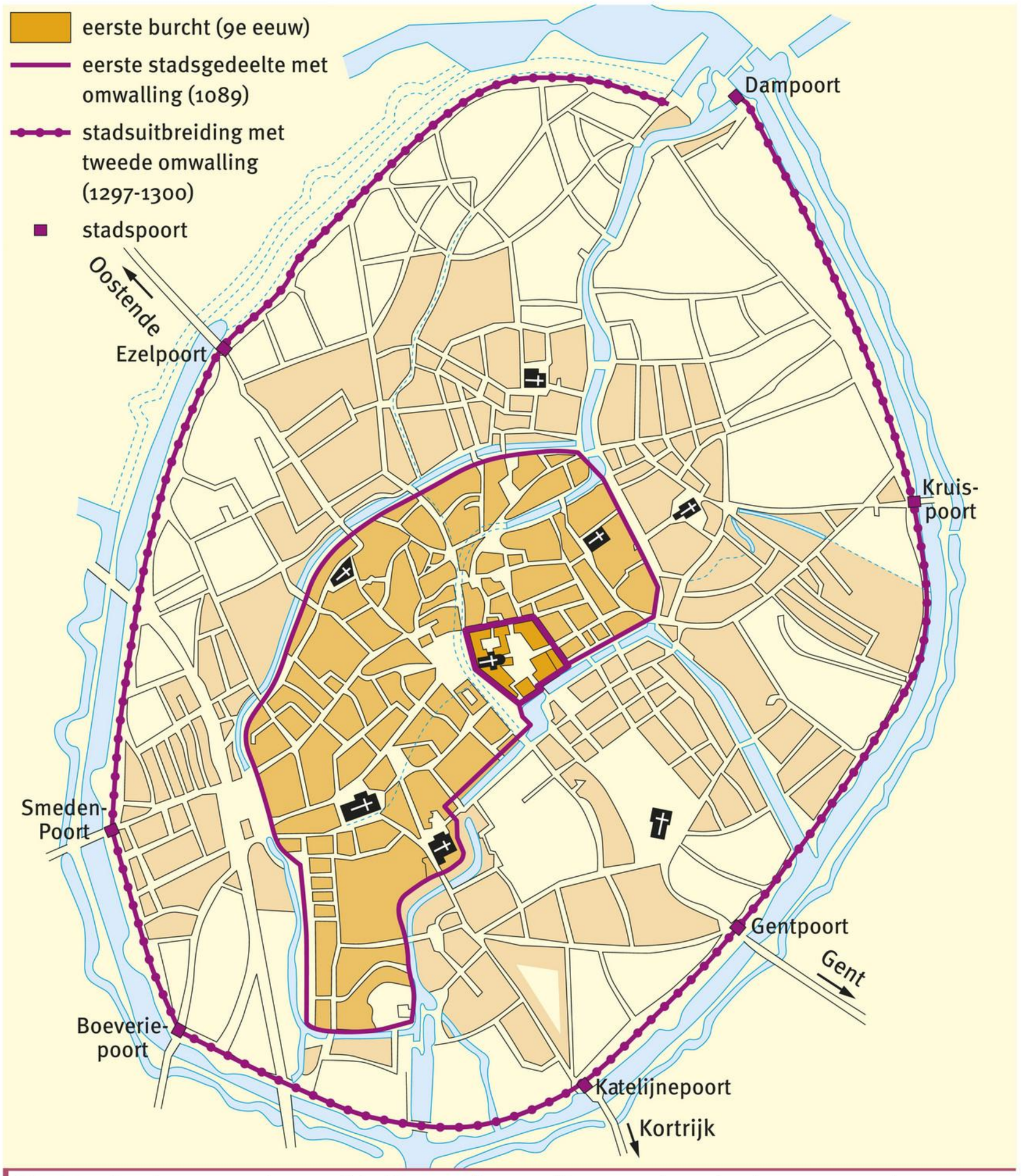
- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800).

5 Gebruik bron 1 en 2.

a Geven deze bronnen dezelfde oorzaak voor de groei van Brugge?

b Leg uit waarom je kunt zeggen dat bron 2 de gevolgen toont van bron 1.

c Bij de tweede uitbreiding zie je dat sommige gebieden in 1300 niet waren bebouwd. Waarom zou het stadsbestuur de omwalling toch zo ruim rond de stad aangelegd hebben?

Bron 2 Een kaart van de ontwikkeling van Brugge (800-1300), op basis van opgravingen.

6 **a** Wat zijn de twee belangrijkste oorzaken voor de groei van Brugge die je in de bronnen hebt gevonden?

b De ene bron laat een andere oorzaak zien dan de andere.
Welke uitspraak hierover is juist?

- ◯ A Eén van de bronnen klopt niet.
- ◯ B Het ontstaan van Brugge had meerdere oorzaken.
- ◯ C We kunnen niet weten wat de oorzaken waren van het ontstaan van Brugge.

c Leg je keuze bij vraag b uit.

Maak online steropdracht 7 voor extra uitdaging.

Lid worden van een gilde

Leerdoel

- Je kunt onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen .

Vaardigheid

- V3.2

Basis

- Paragraaf 5.2

Als tegenwoordig twee bakkers allebei een winkel openen in dezelfde stad, zijn zij elkaars concurrent. In de middeleeuwen was dat anders. Toen was iedereen met hetzelfde beroep aangesloten bij een gilde en werkte dus samen. Dit gebeurde ook in Deventer en in Nijmegen. Het bestaan van deze gilden had allerlei gevolgen, voor de eigen leden en voor anderen in de stad.
In deze opdracht ga je met behulp van bronnen onderzoeken welke economische, politiek-bestuurlijke, culturele en sociale gevolgen het bestaan van gilden had voor de mensen in Deventer en Nijmegen.

8 Gebruik *V3.2 Oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden* en de leertekst van paragraaf 2.

a Maak de juiste combinaties van oorzaak en gevolg.

A Adellijke heren hebben geld nodig voor hun leger.	1 Daardoor hebben zij meer hulp bij overlijden of ziekte.
B Ambachtslieden verenigen zich in gilden.	2 Daardoor kunnen steden bijvoorbeeld het recht kopen om zelf recht te spreken.
C Steden verkrijgen stadsrechten.	3 Daardoor verliest de adel een deel van zijn oude macht.

b Noteer voor elke oorzaak bij vraag a (A t/m C) of het gaat om een economische, politiek-bestuurlijke, sociale of culturele oorzaak.

9 Gebruik bron 3.

a Om wat voor een soort gilde gaat het hier?

b De regels van het gilde moesten concurrentie wegnemen. Noem twee regels uit bron 3 die met dit doel waren opgesteld. Leg je antwoord uit.

c Welk gevolg hadden zulke regels (zie vraag b) voor de inwoners van Deventer?

d Gebruik zo nodig de leertekst. Het gildesysteem had op lange termijn als gevolg dat er weinig vernieuwing was. Leg uit hoe dat kwam.

e Een ander gevolg van het bestaan van gilden is dat er tussen de inwoners van Deventer sociale verschillen ontstaan. Uit welke twee regels blijkt dat? Leg je antwoord telkens uit.

10 Gebruik bron 4.

a Om wat voor een soort gilde gaat het hier? Leg uit waar je dat aan ziet.

b Bedenk een reden waarom veel gilden een kapel hadden.

c Uit bron 4 blijkt dat lid worden van dit gilde een cultureel gevolg had. Leg uit welk gevolg dat is.

d Het bestaan van dit gilde had ook culturele gevolgen voor de stad Nijmegen. Noem met behulp van de bron twee culturele gevolgen.

Bron 3 Uit de koopmansgilderol van Deventer.

Dit zijn de regels van het koopmansgilde:

1. Wie toetreedt tot het gildebroederschap betaalt twee mark-sterling, met uitzondering van hen die slechts twaalf penningen betalen omdat zij de zoon zijn van een gildebroeder.
2. En wanneer een van de gildebroeders op slechte wijze goederen zal hebben geleverd, waarover ruzie is ontstaan, zal hij het recht van gildebroeder verliezen totdat hij opnieuw het intreedgeld zal hebben betaald.
3. En wanneer zij naar de markt zullen gaan, als iemand daar eerder probeert aan te komen dan de anderen, verliest hij het gildebroederschap.
4. En wanneer zij op de markt zijn gekomen, zullen zij tegelijkertijd op hun standplaatsen gaan staan en op hetzelfde moment van de markt vertrekken. Wie dit niet doet, verliest het gildebroederschap.
5. De beste lakens* zullen als eerste worden uitgestald, en de rest later.
6. En wanneer iemand in de sociëteit** van het gilde, waar wordt gedronken, op de bank van het gilde komt zitten, maar geen lid is van het gilde, dan moet hij het recht van gildebroeder kopen en een pond [als boete] geven aan de stad.
7. En wie de boodschapper was van deze overtreding, zal twaalf penningen ontvangen.

** 'Laken' was een soort stof waarmee men bijvoorbeeld kleding maakte.*
*** Een sociëteit was de gezelligheidsvereniging van het gilde.*

Bron 4 Veel gilden hadden een eigen kapel: een kleine kerk waarin zij hun eigen beschermheilige vereerden. Een beschermheilige is een overledene die bijzondere krachten zou hebben en daarmee mensen beschermde tegen ziekte, gevaren en tegenslag. Hier zie je een kleed dat aan het altaar hing in de kapel van een gilde in de stad Nijmegen. Links staat Maria met Jezus en rechts staat de Heilige Olav afgebeeld, een beschermheilige die zeelieden beschermde tegen de gevaren op zee. Links en rechts zie je in totaal vier keer het wapen (een soort logo) van het gilde: een anker op een rood schild.

11 Gebruik bron 3 en 4 en de leertekst van paragraaf 2.
Je hebt onderzoek gedaan naar de gilden in Deventer en Nijmegen. Deze gilden hadden invloed op het sociale, economische, politiek-bestuurlijke en culturele leven.
Op welk gebied was hun invloed volgens jou het grootst? Leg je keuze uit en benoem daarbij de gevolgen voor zowel de eigen leden als de rest van de bewoners van de stad.

Maak online steropdracht 12 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met een beeldbron en een kaart

TOEPASSEN

Op reis in de middeleeuwen

Basis
- Paragraaf 5.3

Op de middeleeuwse afbeelding (bron 1) zie je reizigers. Anders dan nu reisden mensen in de middeleeuwen meestal niet om op vakantie te gaan. In deze opdracht onderzoek je wat de afbeelding je vertelt over deze middeleeuwse reizigers.

1 Gebruik bron 1. Bekijk de afbeelding nauwkeurig.

a Kies één van de mensen op de voorgrond. Beschrijf gedetailleerd de kleding van die persoon.

b Maak de tekst kloppend.
Op de voorgrond van de afbeelding staat een tiental figuren. Ze zien er *hetzelfde* / *verschillend* uit. Het lijken vooral *mannen* / *vrouwen* te zijn; dat zie je aan de *baard* / *jurk* die ze dragen.

c Hoe maakt de tekenaar duidelijk dat er veel mensen naar de stad kwamen?

d De mensen staan voor een stad. Beschrijf de gebouwen die je ziet.

e Kloppen de verhoudingen in de afbeelding? Leg je antwoord uit.

Bron 1 Mensen komen aan bij een stad in het jubeljaar 1300. Als gelovigen in zo'n jubeljaar de graven van twee heiligen – Paulus en Petrus – bezochten, zouden al hun zonden hun vergeven worden. Boven de stad wappert een grote rode vlag waarop de letters SPQR staan. Die letters verwijzen naar de officiële naam van het Romeinse Rijk. (Boekillustratie uit circa 1400.)

2 Gebruik bron 1. Allerlei details in de afbeelding hadden voor middeleeuwers een duidelijke betekenis.

a Welke stad zie je? Leg uit met welk detail de tekenaar dat duidelijk maakt.

b Er staan eigenlijk alleen maar kerken in de afgebeelde stad. Leg uit dat dit je antwoord bij vraag a bevestigt.

c Een middeleeuwer zou direct zien dat de reizigers pelgrims (bedevaartgangers) zijn. Die herkende hij aan:

1 een pelgrimsstaf;
2 een reistas;
3 een kruik;
4 een pelgrimshoorn.

Waar zie je deze voorwerpen in de afbeelding? Zet het juiste cijfer erbij.

d Pelgrims hadden een hoorn bij zich om een heilig voorwerp met hoorngeschal te begroeten. Maar pelgrims hadden ook een reistas, een kruik en een pelgrimsstaf bij zich. Geef voor elk voorwerp aan waarom ze dat meenamen.

e In steden, kerken en kloosters kregen pelgrims voedsel en onderdak. Bedenk wat dat te maken heeft met de speciale uitrusting van pelgrims.

3 Gebruik bron 1 en de leertekst.

a Leg uit waarom er in het jaar 1300 veel pelgrims naar Rome kwamen.

b Petrus en Paulus waren en zijn belangrijke heiligen. Leg met behulp van de twee onderstaande feiten over hun leven uit waarom zij belangrijke heiligen zijn.

- Zij leefden in de 1e eeuw n.C.
- Zij werden vermoedelijk in Rome ter dood gebracht.

c Noem twee redenen waarom mensen in andere jaren naar Rome kwamen.

De Honderdjarige Oorlog

Basis
- Paragraaf 5.3

Isabella, de dochter van de Franse koning, huwde de Engelse koning. Toen er geen opvolger was voor de Franse troon, vonden Isabella en haar zoon dat hij ook koning van Frankrijk moest worden. De Fransen dachten daar anders over en wezen een ander aan als koning. Dat was het begin van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453). In deze opdracht onderzoek je wat je uit een kaart te weten kunt komen over de problemen van de Franse koning en de oorzaak daarvan.

4 Gebruik bron 3 in de oriëntatie.

a Kun je in deze kaart zien hoe de Honderdjarige Oorlog afloopt? Leg je antwoord uit.

b Om welke reden zijn Spanje, het Duitse Rijk en Engeland niet ingekleurd?

c Wat geven de zwarte lijnen op de kaart aan?

d Wie waren rond 1428 de drie belangrijkste machthebbers in Frankrijk? Schrijf ook op welke gebieden in Frankrijk zij beheersten.

5 Gebruik bron 3 in de oriëntatie.

a Maak de zinnen kloppend.
Het westelijke deel van Bourgondië lag in ....., het uiterst noordelijke en het oostelijke deel lagen in ..... . De hertog van Bourgondië had dus ..... leenheren.

b Welk probleem zou er voor de hertog van Bourgondië ontstaan bij een oorlog tussen de Franse koning en de Duitse keizer?

c Kwam de hertog van Bourgondië zijn plichten als leenman na? Leg je antwoord uit.

6 Gebruik bron 3 in de oriëntatie.

a Maak de tekst kloppend.
In de 12e eeuw trouwde de Franse erfgename van het hertogdom Guyenne een edelman die later koning van Engeland werd. De Engelse koning was daarom *geen* / *ook* hertog van Guyenne en *leenheer* / *leenman* van de Franse koning.

b Een leenman moest (meestal knielend) een eed van trouw afleggen aan zijn leenheer. Bedenk waarom dit voor de hertog van Guyenne een probleem was.

c Leg uit waarom de Franse koning de hertog van Guyenne waarschijnlijk geen betrouwbare leenman vond.

7 Gebruik je antwoorden bij vraag 4, 5 en 6.

a De Franse koning had problemen met zijn leenmannen. Noem twee voorbeelden.

b Wat denk je: zat de Franse koning in 1428 in een goede positie of in een moeilijke? Leg je antwoord uit door te verwijzen naar twee elementen in de kaart.

c Kun je Frankrijk rond 1428 een staat noemen? Leg je antwoord uit.

7 Moord op een graaf

VERDIEPEN

Graaf Floris V van Holland was verzot op jagen. Toen de edelen Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velsen hem op 23 juni 1296 vroegen mee te gaan op valkenjacht, ging hij graag op de uitnodiging in. Maar onderweg namen de edelen hem de valk af. Dat was het teken dat hij hun gevangene was. Floris werd gevangengezet op het Muiderslot.
Toen de boeren dit hoorden, trokken zij naar dat kasteel om hem te bevrijden. De edelen probeerden met hun gevangene te ontsnappen. Floris kreeg een handschoen in zijn mond gepropt en werd vastgebonden op een paard. Toen het gezelschap de woedende boeren tegenkwam, probeerde Floris te vluchten. Hij gaf het paard de sporen, maar het beest sprong in een sloot. De edelman Gerard van Velsen trok toen zijn zwaard en stak Floris dood.
Deze paragraaf gaat over de moord op graaf Floris V op 27 juni 1296.
De vraag is: waarom werd Floris V vermoord?

Bron 1 Het leven van Floris V in kaart.

Bron 2 Portret van vader Willem II (links) en zoon Floris V in het stadhuis van Haarlem. (Afbeelding uit 1485.)

Graaf Willem II, en later zijn zoon Floris V, heerste over Zeeland en over Holland. Het was een waterrijk en moerassig gebied. Vooral het gebied ten noorden van Amsterdam was lastig onder controle te houden. De inwoners van dat gebied, de West-Friezen, maakten daarvan gebruik. Zij streden jarenlang tegen de graaf. Graaf Willem II organiseerde daarom in 1256 een veldtocht. Maar hij zakte tijdens de strijd met zijn paard door het ijs bij Hoorn. De West-Friezen sloegen hem toen de schedel in en verborgen zijn lijk. Zijn zoon Floris was toen nog geen 2 jaar oud. Hij werd in 1266 graaf van Holland en Zeeland. Floris V wilde de moord wreken en het lijk van zijn vader vinden. In 1282 onderwierp hij de West-Friezen en liet hij zijn vader herbegraven. Floris liet burchten bouwen, zoals kasteel Radboud bij Medemblik, om te voorkomen dat de West-Friezen opnieuw in opstand kwamen.kwamen.

Bron 3 De Ridderzaal in Den Haag, het paleis waar Floris V vanaf 1275 woonde en werkte.

Floris V vergrootte zijn graafschap aanzienlijk. Hij verdreef Gijsbrecht van Amstel van zijn burcht en veroverde Amstelland. Amsterdam werd een Hollandse stad met het recht om tol te heffen. Floris nam ook de burcht van Herman van Woerden in en veroverde het Gooi op de bisschop van Utrecht. Aan de monding van de Vecht liet hij het Muiderslot bouwen. Jaren later gaf Floris V de kastelen terug aan de edelen, op voorwaarde dat ze hem accepteerden als leenheer.

Floris V bestuurde zijn graafschap vanuit de Ridderzaal in Den Haag, een paleis dat hij voor zichzelf liet bouwen. Hij zorgde voor rust en welvaart in zijn graafschap, waardoor de handel in de steden opbloeide. De belastingen bleven laag. De West-Friese boeren kregen hun oude voorrechten terug. Hij beschermde hen met zijn burchten tegen de adel. Hierdoor kreeg graaf Floris V de bijnaam ‘der keerlen God’, de God van de boeren.

1 Je docent geeft aan of jullie in tweetallen moeten werken. Jullie zijn de schout en schepenen die de moord onderzoeken. Onderzoek de moord en bepaal, als jullie de moord hebben opgelost, welke straf jullie geven aan de schuldige(n).

- **a** Door wie is Floris V ontvoerd?
- **b** Waar is Floris V vermoord?
- **c** Wie waren getuige van de moord? Noem twee verschillende groepen.

2

- **a** Wie gaan jullie arresteren?
- **b** Geef twee redenen voor deze arrestaties.
- **c** De edelen vluchtten na de moord te paard naar kasteel Cronenburg van Gerard van Velsen. Boze boeren belegerden het kasteel. Jullie moeten als schout en schepenen ook zorgen voor rust en veiligheid.
  Wat zeggen jullie tegen de boeren?

3 Gebruik bron 2.

- **a** Wie was Floris?
- **b** Hoe werd Floris graaf?
- **c** Welk deel van het graafschap was voor vader en zoon moeilijk te besturen?
- **d** Hoe loste Floris dit op?

4 Gebruik bron 1 tot en met 6. Maak een overzicht van het leven van Floris.

Jaartal	Het leven van Floris
1254	
1256	
1266	
1275	
1282	
1294	Bondgenoot van de Engelse koning Edward
Januari 1296	
Juni 1296	

Bron 4 Edelman Gerard van Velsen vermoordt Floris V met een zwaard. (Afbeelding uit de 18e eeuw.)

Bron 5 Floris V was erg geliefd bij de boeren. Hier ontmoet Floris V met zijn gevolg een boerengezin op het land. (Schoolplaat uit 1878-1880.)

Bron 6 Een historicus beschrijft de buitenlandse politiek van Floris V.

Floris V was een bondgenoot van de Engelse koning Edward. Floris' zoon Jan werd aan het Engelse hof opgevoed om te trouwen met Edwards dochter Elisabeth. Maar Floris kreeg ruzie met Edward. In januari 1296 werd hij bondgenoot van de Franse koning Filips, de vijand van Edward. Edward vond dit niet leuk. Hij zat waarschijnlijk achter een geheim plan, dat samen met ontevreden Hollandse leenmannen van Floris werd uitgedacht. Floris zou worden ontvoerd naar Engeland en in zijn plaats zou Floris' zoon Jan graaf van Holland worden. Die was nog jong en zou de adviezen van zijn schoonvader, de Engelse koning Edward, wel opvolgen.

5 Gebruik bron 1, 3 en 5.
Hoe bestuurde Floris zijn graafschap? Vul het schema in.

Welke gebieden heeft hij veroverd?	
Hoe zorgde hij voor een goede economie?	
Hoe behandelde hij de edelen?	
Hoe behandelde hij de West-Friezen en boeren?	

6 Welke vrienden en vijanden had Floris in de Nederlanden? Leg ook uit waarom ze vriend of vijand waren.

7 **a** Welke vrienden had Floris in het buitenland vlak voor zijn dood?
b Welke vijanden had Floris in het buitenland vlak voor zijn dood?

8 Wie hadden in 1296 een reden om Floris te ontvoeren en te vermoorden?

- ☐ A Boeren en West-Friezen.
- ☐ B De Engelse koning Edward.
- ☐ C De Franse koning Filips.
- ☐ D Edelen als Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden.
- ☐ E Hollandse steden als Amsterdam.

9 Gebruik je antwoord op vraag 8. Welke motieven hadden de tegenstanders van Floris om hem te ontvoeren en te vermoorden?

10 Welk motief uit vraag 9 vinden jullie het belangrijkst? Leg je antwoord uit.

11 Waarom werd Floris V volgens jullie vermoord?

12 Kasteel Cronenburg wordt ingenomen om de daders te arresteren. Veel handlangers worden dan meteen door boze boeren vermoord. Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden weten in de chaos te ontkomen en vluchten naar het buitenland. Gerard van Velsen bekent in het openbaar schuld.
Jullie zijn schout en schepenen. Welke straf geef je de schuldigen?

V2.3 Een tijdbalk maken

Een tijdbalk is een lijn met jaartallen waarop je gebeurtenissen en verschijnselen ordent. Zo krijg je overzicht over de geschiedenis. Ook kun je zien of veranderingen snel of langzaam plaatsvonden.
Je maakt een tijdbalk zo:

- Bedenk in welk jaar de tijdbalk moet eindigen en beginnen. Een tijdbalk lees je van links naar rechts. Het oudste jaar staat dus links.
- Zorg voor een gelijkmatige verdeling van de jaren, bijvoorbeeld 1 cm voor één, tien of vijftig jaar.
- Plaats gebeurtenissen (met verticale strepen) op de juiste plek op de tijdbalk. Je kunt op een tijdbalk ook een ontwikkeling of verschijnsel aangeven, iets wat langere tijd duurde. Daarvoor gebruik je een horizontale streep of balk, die je een afwijkende kleur geeft.

V2.4 Continuïteit en verandering

Als je gebeurtenissen in de juiste tijdsvolgorde zet, kun je zien of mensen dingen op een andere manier zijn gaan doen of op een andere manier zijn gaan denken. Je ziet dan welke **veranderingen** er in de loop van de tijd waren. Sommige dingen blijven juist langere tijd hetzelfde. Dan is er sprake van **continuïteit**.

V2.5 Continuïteit en verandering op verschillende gebieden

Een historicus onderzoekt vaak wat er veranderde of hetzelfde bleef op een bepaald gebied. Bijvoorbeeld: wat veranderde er in de manier waarop mensen besluiten namen?
Je kunt voorbeelden van verandering of van continuïteit onderscheiden op verschillende gebieden. Belangrijke gebieden zijn:

- politiek-bestuurlijk: alles wat te maken heeft met de verdeling van macht, de organisatie van het bestuur, het denken over bestuur en het maken, uitvoeren en controleren van wetten en regels;
- sociaal: alles wat te maken heeft met verschillen tussen groepen mensen in een samenleving, en het denken hierover;
- economisch: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengst van het werk onderling wordt verdeeld;
- cultureel: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze zich uiten, bijvoorbeeld in hun gewoontes en regels, geloof, kunst en wetenschap.

3

Oorzaken en gevolgen

Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

V3.1 Meerdere oorzaken en gevolgen

Een **oorzaak** verklaart waarom iets is gebeurd. Elke gebeurtenis of ontwikkeling zorgt op haar beurt weer voor veranderingen. Dat zijn **gevolgen**.
Oorzaken hebben vaak te maken met wat iemand of een groep mensen doet. Op sommige oorzaken heeft een mens weinig invloed, zoals een verandering in het klimaat. Oorzaken beïnvloeden elkaar en leiden samen tot een bepaalde verandering. Een gebeurtenis heeft altijd meerdere oorzaken.
Op dezelfde manier leidt één gebeurtenis ook tot allerlei kleine en grote veranderingen. Een gebeurtenis heeft dus ook meerdere gevolgen.

8 Een geleerde keizer

CULTUUR

In 1194 werd in Italië een bijzondere keizer geboren, Frederik II (1194-1240). Tijdgenoten noemden hem ‘Stupor Mundi’, oftewel ‘verbazing der wereld’. Frederik was de eerste en enige keizer in de middeleeuwen die zelf een wetenschappelijk boek schreef. De keizer sprak zes talen, waaronder Arabisch en Latijn, en was heel geïnteresseerd in wetenschap en filosofie. In Napels (Italië) stichtte hij een universiteit. Studenten die te arm waren om hun studie te betalen, gaf hij gratis eten en onderdak. In ruil daarvoor werden zij rijksambtenaar. Ook haalde hij de beste geleerden naar zijn keizerlijk hof op Sicilië. Daarbij lette hij niet op religie of ras. Dat was niet zo verwonderlijk, want op Sicilië, waar Frederik opgroeide, leefden Arabieren, Joden, mensen die afkomstig waren uit het Byzantijnse Rijk, Grieken en Duitsers.

Toen Frederik 3 jaar was, stierf zijn vader en werd hij koning van Sicilië. Het koninkrijk besloeg toen behalve het eiland Sicilië ook nog Zuid-Italië. In 1220, nadat de paus de jonge koning had geholpen om de controle over zijn landen terug te krijgen, kozen de belangrijkste Duitse vorsten hem tot keizer van het Heilige Roomse Rijk (Duitse Rijk). Toch raakte Frederik later in conflict met de paus. Waarom dat was, dat ga je in deze paragraaf uitzoeken.

Bron 1 Keizer Frederik II ontmoet sultan Al-Kamil tijdens de vijfde kruistocht in 1228. (Prent uit 1341-1348.)

Bron 2 De vragen van keizer Frederik II.

Frederik was heel nieuwsgierig. Hij stelde vragen over het ontstaan en de omvang van de aarde, de hoeveelheid sterren aan de hemel en over de afstand tussen de sterren. Hij vroeg ook naar God: zat hij nu echt op een troon in de hemel, met engelen en heiligen om hem heen? Ook was hij benieuwd naar de plaats van de hel en het paradijs. Bevinden die zich onder, op of boven de aarde, vroeg hij zich af.
Al deze vragen over natuurlijke en bovennatuurlijke fenomenen legde hij voor aan de Schotse astronoom en astroloog Michael Scot, die een tijd aan zijn hof verbleef. Scot leerde er Arabisch en kon zo kennisnemen van de boeken van Arabische geleerden en Griekse wetenschappers, zoals Aristoteles. Die boeken waren in het oude Oost-Romeinse Rijk beter bewaard gebleven. Ook schreef Frederik brieven aan verschillende islamitische geleerden.
In de moslimwereld was Frederiks wetenschappelijke interesse bekend. Zo kreeg hij van sultan Ashraf van Damascus in 1232 een heel bijzonder cadeau, dat hij dankbaar aannam. Tijdgenoten beschreven het als een ‘zeer kunstig gemaakt planetarium, waarop de figuren van de zon en de maan de uren en dagen aangeven en waarop de loop van hun bewegingen te zien is’.

Bron 3 De valkenjacht. (Afbeelding uit een 13e-eeuws exemplaar van De arte venandi cum avibus.)

De arte venandi cum avibus. Zo heette het boek dat keizer Frederik II schreef. Het boek ging over het gebruik van vogels (valken) bij de jacht, zoals je op deze tekening uit het boek ziet. Frederik was zelf een goede jager.
In het boek bestudeert hij wat moslims en Grieken (Aristoteles) geschreven hadden over de valkenjacht en vergelijkt hij dit met zijn eigen ervaringen. In de inleiding schreef hij een belangrijke zin: 'Volg Aristoteles niet wanneer hij het fout heeft, maar controleer zijn tekst aan de hand van ervaringen.'

Bron 4 Castel del Monte.

1 Lees de intro in je handboek en gebruik bron 2 van de oriëntatie.

a Frederik was koning van Sicilië en keizer van het Heilige Roomse Rijk (of Duitse Rijk). Over welke gebieden heerste hij?

b Waarom was het belangrijk voor de ontwikkeling van Frederik dat hij opgroeide op Sicilië en niet in bijvoorbeeld de 'oude' keizerstad Aken?

c Frederik stichtte een universiteit in Napels, waar ook arme studenten terechtkonden. Dat was sociaal, maar ook slim. Leg dit uit.

2 Lees bron 2. In de middeleeuwen konden vrijwel alleen geestelijken lezen en schrijven.

a Waar haalden zij hun kennis vandaan?

b Bij wie ging keizer Frederik te rade, als hij een vraag had?

c Hoe kwamen zij op hun beurt aan kennis?

3 Lees bron 3.

a Op welke twee andere manieren kwam keizer Frederik nog meer aan kennis?

b Met zijn boek *De arte venandi cum avibus* schreef Frederik een wetenschappelijk boek. Toon aan dat zijn aanpak wetenschappelijk was.

c In West-Europa had men lang groot ontzag voor de Griekse en Romeinse geleerden. Men twijfelde er niet aan dat zij de waarheid schreven. Leg uit dat het boek van Frederik in dat opzicht opmerkelijk is.

d Geef een verklaring voor je antwoord bij vraag c.

4 Gebruik bron 4 en 5. Castel del Monte wordt wel omschreven als 'de stenen bijbel' van Frederik. Welke interesses van de keizer kun je uit deze bron halen?

Bron 5 Over Castel del Monte.

Rond 1240 liet Frederik dit bijzondere kasteel, Castel del Monte, bouwen. Het was gedeeltelijk door hem ontworpen. Het is een perfecte achthoek met een achthoekig binnenhof en achthoekige torens. Op de achthoekige vloer lag islamitisch tegelwerk. Een achthoekig marmeren bassin, dat in het midden van het binnenhof stond, werd via pijpen vanaf het dak gevuld met regenwater. Het kasteel staat op een hoge heuvel (518 meter). Om er te komen moet je een halve mijl steil omhoog klimmen. Er is geen stad in de buurt, alleen de zee en de bergen.
Een van de geheimen van Castel del Monte is zijn functie als gigantische zonnewijzer. Aan het verschuiven van de schaduwen op de muren van het binnenplein, kun je de stand van de zon aflezen en de uren in de verschillende jaargetijden.
Dat kan alleen maar omdat het kasteel gebouwd is aan de hand van heel precieze astrologische kennis.

5 Lees bron 6. Keizer Frederik onderscheidde zich van zijn tijdgenoten door zijn zondagse baden. Dat deed hij niet alleen om lekker te ruiken. Waarom nog meer? Leg ook uit waarom dat hem typeerde.

Bron 6 Frederik in bad.

Frederik toonde een grote belangstelling voor de vooruitgang van de medische wetenschap en het belang van jezelf schoonhouden. Gezien de norm in zijn tijd was hij heel schoon. Tijdgenoten vonden zijn regelmatige zondagse baden een blijk van ijdelheid en halsstarrige zondigheid. Meester Theodore van Antiochië, de filosoof van het hof, schreef een werk over hygiëne en droeg het op aan Frederik.

6 Gebruik bron 1 en 7.

- **a** Bereikte de paus zijn doel door Frederik in de ban te doen?
- **b** Over welke oorlog die Frederik (niet) voerde, zal de paus het meest tevreden zijn geweest? En over welke het minst? Orden de drie oorlogen uit bron 7 van tevreden naar minst tevreden. Licht je antwoord toe.
- **c** Frederik heeft als enige Europese leider een verdrag met de islamitische bestuurders van Palestina gesloten. Waarom zou het Frederik gelukt zijn om een verdrag met hen te sluiten? Bedenk drie redenen.

Bron 7 Een aantal gegevens over oorlogen die keizer Frederik II (niet) voerde.

I In 1222 sloeg Frederik een opstand van islamitische inwoners van Sicilië neer. Hun leider liet hij ophangen. De moslims die zich niet wilden bekeren, moesten op één plek bijeen gaan wonen.

II Toen Frederik in 1215 door de paus in Aken gekroond werd tot Duitse koning, beloofde hij de paus op kruistocht te gaan. Op 23 maart 1227 stuurde de paus Frederik een brief waarin stond dat hij nu toch echt eens op kruistocht moest gaan. De keizer trof voorbereidingen, maar toen zijn leger werd getroffen door de pest, stelde Frederik de tocht uit. De paus was hierover zo boos, dat hij Frederik in de ban deed (excommuniceerde).

III In 1228 ging Frederik dan eindelijk op kruistocht. Hij zocht direct contact met de heerser over Jeruzalem, sultan Al-Kamil en sloot met hem de Vrede van Jaffa. Er zou een wapenstilstand van tien jaar komen tussen christenen en moslims. Jeruzalem zou door de christenen bestuurd worden, terwijl de Al-Aqsamoskee en de Rotskoepel in moslimhanden zouden blijven. Zowel veel moslims als veel christenen vonden het verdrag 'een ramp'. Zij wilden beiden zelf volledige zeggenschap over Jeruzalem.

7 Je hebt nu alle vragen beantwoord. Geef voor elk van de volgende trefwoorden een reden waarom Frederik niet geliefd was bij de paus: *kruistochten* • *Arabische geleerden* • *kennis* • *vroomheid*.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Er is steeds meer voedsel beschikbaar, mede door ontginningen.
B Er ontstaan handelsnetwerken, zoals de Hanze.
C Koningen en keizers beginnen huurlegers in te zetten.
D Marktplaatsen groeien uit tot steden.
E Mensen vinden de ijzeren ploeg uit.

b Zet ook de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Ambtenaren gaan een steeds grotere rol spelen in het bestuur.
B De Duitse keizer verliest zijn recht om bisschoppen te benoemen.
C Er komt langzaam een eind aan de puur agrarische samenleving.
D Europese ridders doen een eerste poging Jeruzalem te veroveren.

Oefenen van de leerstof

2 Gebruik bron 1.

Leg uit:

- wat voor soort mannen we rechts zien;
- waarom zij in Syrië waren;
- waarom de katholieke kerk het goed vond dat deze mannen na hun terugkeer een kapel lieten bouwen met onder andere deze muurschildering.

Bron 1 Muurschildering uit een Franse kapel (een soort kerkje) uit de 12e eeuw. De afbeelding gaat over een gebeurtenis in het huidige Syrië in 1163. De mannen rechts zijn afkomstig uit Frankrijk.

3 In 1473 richtte hertog Karel de Stoute het 'Parlement van Mechelen' op. (Mechelen is een plaats in het huidige België.) De leden behandelden rechtszaken uit het hele Bourgondische Rijk. De hertog was de voorzitter van deze rechtbank.
Bij welk begrip hoort deze gebeurtenis? Leg je antwoord uit.

4 In 1293 gaf Margaretha van Vlaanderen, de vrouw van graaf Reinoud I van Gelre en Zutphen, een stuk grond aan de dominicanen. Die stichtten hier een mooie kerk en een klooster, precies zoals Margaretha wilde.

a Wat hoopte Margaretha met dit geschenk te bereiken? Gebruik in je antwoord het woord 'zonde'.

b Bedenk een reden waarom de dominicanen het misschien lastig vonden om dit geschenk aan te nemen.

5 De volgende uitspraken gaan over het leven in middeleeuwse steden.
Welke uitspraken kloppen?

☐ A De uitvinding van de wissel was belangrijk voor de handel in West-Europese steden.
☐ B Een leerling werd gildemeester, als hij slaagde voor de meesterproef.
☐ C Een middeleeuwse stad hoefde zich niets aan te trekken van de heer van het gebied waarin de stad lag.
☐ D In de late middeleeuwen waren er nog geen handelscontacten tussen christelijke en islamitische handelssteden.
☐ E In het bestuur van een laatmiddeleeuwse stad waren gildemeesters vaak erg belangrijk.
☐ F In veel steden werden kloosters opgericht waarvan de bewoners moesten leven van liefdadigheid.
☐ G Vrouwen konden lid worden van een gilde, maar zaten bijna nooit in het stadsbestuur.
☐ H Zodra een stad stadsrecht had gekregen, richtten de bewoners een eigen leger op.

6 **a** Een gebeurtenis: de Duitse keizer Hendrik IV verovert de stad Rome, zet paus Gregorius VII af en benoemt zelf een nieuwe paus, Clemens III.
In welke periode vond deze gebeurtenis plaats?

◯ A In 800-1000.
◯ B In 1000-1200.
◯ C In 1200-1400.
◯ D In 1400-1600.

b Wat hoopte Hendrik IV met zijn daad te bereiken?

Oefenen van historisch denken

7 **a** Noem twee oorzaken van de kruistochten.

b Noem twee gevolgen van de kruistochten.

8 Maak de zinnen kloppend. Kies het juiste woord en vul in op welk gebied de oorzaak of het gevolg ligt: cultureel, economisch, politiek-bestuurlijk of sociaal.

– Hogere graanopbrengsten zijn een ..... *gevolg* / *oorzaak* van de uitvinding van het halsjuk.

– De opkomst van de gotiek is een ..... *gevolg* / *oorzaak* van de groeiende handel en nijverheid in laatmiddeleeuwse steden.

– Schutterijen zijn een ..... *gevolg* / *oorzaak* van de toekenning van stadsrechten aan de burgers van een stad.

– Het streven van vorsten naar centraal bestuur is een ..... *gevolg* / *oorzaak* van het ontstaan van staten.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§5.1 Handel en de opkomst van steden

- Ik kan de oorzaken noemen van de opkomst van steden in de late middeleeuwen.
- Ik kan uitleggen dat er weer een geldeconomie ontstond.
- Ik kan aan de hand van een voorbeeld van een middeleeuws netwerk tussen handelssteden uitleggen waarom samenwerking voordelig was.
- Ik kan uitleggen hoe de Europese cultuur zich in de late middeleeuwen ontwikkelde.

§5.2 De middeleeuwse stad

- Ik kan de sociale lagen in een middeleeuwse stad noemen en uitleggen hoe het ambachtswezen was georganiseerd.
- Ik kan uitleggen waarom de invoering van stadsrechten laat zien dat steden in de late middeleeuwen meer macht kregen ten opzichte van de adel.
- Ik kan uitleggen hoe steden in de late middeleeuwen werden bestuurd.

§5.3 De kerk in de late middeleeuwen

- Ik kan uitleggen wat het christelijke geloof in de late middeleeuwen inhield.
- Ik kan beschrijven hoe de kerk in de late middeleeuwen was georganiseerd.
- Ik kan uitleggen hoe de kerk in de late middeleeuwen omging met christenen met afwijkende geloofsopvattingen.
- Ik kan uitleggen hoe de verhouding tussen de christelijke kerk en de islam zich ontwikkelde.

§5.4 Het ontstaan van staten

- Ik kan de belangrijkste gevolgen noemen van de opkomst van de geldeconomie voor het bestuur.
- Ik kan uitleggen waarom de paus en vorsten in de late middeleeuwen een conflict hadden met elkaar.
- Ik kan beschrijven hoe vorsten probeerden centraal bestuur in te voeren.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan uitleggen dat een gebeurtenis of verandering altijd meerdere oorzaken en gevolgen heeft.
- Ik kan onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen.

Kenmerkende aspecten

- Opkomst van handel en ontstaan van steden
- Opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden
- De strijd tussen kerk en staat
- Het begin van staatsvorming en centralisatie

Jaartallen

900-1300	Heropleving van steden en handel in Europa
1096	De paus roept op tot de eerste kruistocht
1122	De Duitse keizer en de paus sluiten vrede
1200-1300	Vorsten gaan ambtenaren benoemen
1350	Hoogtepunt van de Hanze

Begrippen

§5.1 Handel en de opkomst van steden

drieslagstelsel
Een landbouwmethode waarin een stuk land in het eerste jaar wordt gebruikt voor wintergraan en in het tweede jaar voor zomergraan, voordat het een jaar braak komt te liggen.

ontginnen
Het voor landbouw bruikbaar maken van bossen en moerassen.

late middeleeuwen
Periode van 1000 tot 1500 n.C.

agrarisch-stedelijke samenleving
Een maatschappij waarin de meeste mensen op het platteland wonen en in de landbouw werken, maar waar ook steden zijn, waarin veel mensen hun brood verdienen als ambachtsman of handelaar.

geldeconomie
Een economie waarin mensen elkaar met geld betalen.

handelskapitaal
Financiële middelen van een handelaar om goederen te kunnen inkopen.

wissel
Brief waarin staat hoeveel geld een persoon heeft gestort op een bank. De wissel kan bij een andere bank worden uitbetaald in geld.

handelsstad
Stad waarin langeafstandshandel een belangrijk middel van bestaan is.

Hanze
Een handelsverbond van steden langs de Noordzee en de Oostzee, dat rond 1350 op zijn machtigst was.

romaanse stijl
Bouwstijl uit de 11e en 12e eeuw, die wordt gekenmerkt door betrekkelijke eenvoud, dikke muren, kleine vensters en ronde bogen.

gotiek
Bouwstijl uit de 13e-15e eeuw die wordt gekenmerkt door het streven om in de hoogte te bouwen, met grote vensters, spitse bogen en een rijke versiering.

§5.2 De middeleeuwse stad

burgerij
In de middeleeuwen: de groep van bewoners van een stad.

gilde
Een vereniging van mensen die in een stad hetzelfde beroep uitoefenden. Het gilde legde bepaalde verplichtingen op, maar hielp ook als er problemen waren.

meester
Een ambachtsman die met succes een meesterproef had afgelegd en zijn eigen werkplaats mocht beginnen.

gezel
In het middeleeuwse gildesysteem: een ambachtsman die in dienst was van een meester en zelf nog geen eigen bedrijf mocht hebben.

stadsrechten
Het recht van de inwoners om hun stad zelf te besturen en zelf recht te spreken.

schutterij
Een stadsleger van bewapende burgers, dat de stad verdedigde tegen vijanden van buitenaf en optrad bij rellen.

schout
Voorzitter van de stedelijke rechtbank, die benoemd werd door de heer van een gebied.

schepenen
Mensen die onder leiding van de schout zorgden voor de rechtspraak.

§5.3 De kerk in de late middeleeuwen

katholieke kerk
De christelijke kerk die werd geleid door de paus in Rome.

zonde
Een overtreding van een regel van de kerk, bijvoorbeeld van het christelijke gebod dat je niet mag doden.

heilige
Een overledene die in het verleden veel voor het geloof heeft gedaan of voor het geloof is gestorven. Een heilige staat daarom dicht bij God en kan wonderen verrichten.

bedevaart
Een reis naar een heilige plek om te gaan bidden.

parochie
Kerkelijke gemeente die wordt geleid door een pastoor en onderdeel is van een bisdom.

pastoor
Priester die leidinggeeft aan een parochie.

bisdom
Gebied dat door een bisschop wordt bestuurd.

bisschop
Bestuurder van een bisdom; een van de hoogste mensen in de rooms-katholieke kerk. Een bisschop kon in de middeleeuwen ook leenman zijn en voor de vorst een gebied besturen.

kathedraal
Een bisschopskerk.

kloosterorde
Een groep kloosters waarvan de bewoners zich houden aan dezelfde leefregels.

bedelorde
Kloosterorde van monniken en nonnen die leven van liefdadigheid, bijvoorbeeld door te bedelen.

inquisitie
Rechtbank van de katholieke kerk om ketters op te sporen en te berechten.

ketterij
Afwijken van de officiële leer van de katholieke kerk.

kruistocht
Een poging van christelijke legers uit West-Europa om moslims in het Midden-Oosten te bestrijden.

§5.4 Het ontstaan van staten

huurleger
Leger van soldaten die een vorst of edelman kan inhuren om voor zich te laten vechten.

centraal bestuur
Bestuur vanuit één plaats; overal in het land gelden dezelfde wetten en belastingen.

staat
Een land met duidelijke grenzen waarin overal dezelfde wetten en regels gelden.

Begrippen historisch denken

gevolg
Iets wat voortkomt uit een andere gebeurtenis of ontwikkeling. Zo is het ontstaan van steden een gevolg van de opkomst van de handel.

oorzaak
Een reden waarom iets gebeurt. Zo is de opkomst van de handel een oorzaak van het ontstaan van steden.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

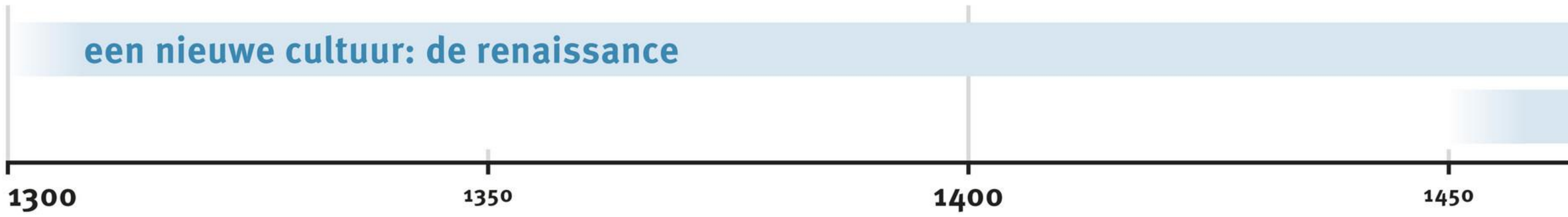
De tijd van ontdekkers en hervormers

6 Nieuwe ideeën, nieuwe werelden

Oriëntatie

Bron 1 Een wereldkaart uit 1507, gemaakt door de Duitser Martin Waldseemüller. Het is de eerste kaart ter wereld waarop de naam 'Amerika' voorkomt.

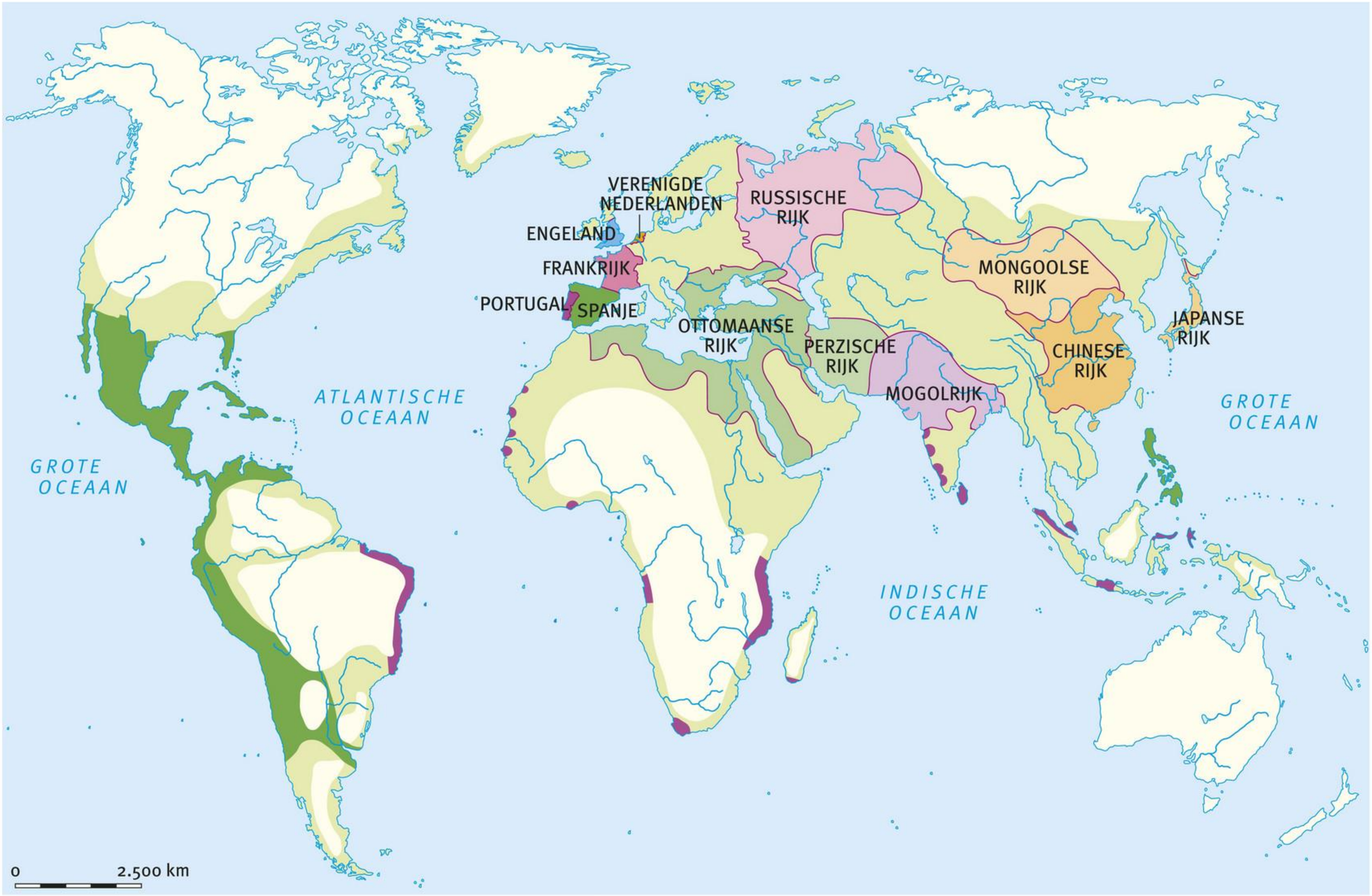

Rond 1500 veranderde er heel veel in Europa. Zo ontdekten Europese zeevaarders een werelddeel dat zij nog helemaal niet kenden. Kaartenmakers gingen direct aan de slag. Een van hen, Martin Waldseemüller, noemde het nieuwe land 'Amerika', omdat hij dacht dat ene Amerigo Vespucci het had ontdekt. Dat was niet zo, maar voortaan gebruikte iedereen deze naam. De ontdekking van Amerika was niet de enige verandering rond 1500. Met name in Italië kwamen allerlei nieuwe ideeën op, over literatuur en kunst en over wat belangrijk is in het leven. Deze ideeën zorgden voor een grote verandering.

Dit hoofdstuk gaat over deze veranderingen, die al rond 1300 begonnen, maar in de 16e eeuw hun hoogtepunt bereikten.

Bron 2 De wereld rond 1600.

Bron 3 Italië in 1484. Elk gekleurd gebiedje had zijn eigen bestuur, met een koning, hertog of een groep stadsbewoners aan het hoofd.

V3.2 Oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden

Je kunt politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen onderscheiden. Een uitleg van deze woorden lees je bij V2.5.

4

Je inleven

Hoe kun je mensen uit het verleden beter begrijpen?

V4.1 Andere kennis

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, dan moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger niet dezelfde kennis hadden als wij nu. Vroeger wisten mensen bijvoorbeeld niet waardoor overstromingen of besmettelijke ziektes werden veroorzaakt. Daarom gingen zij daar heel anders mee om dan wij nu.

V4.2 Andere normen en waarden

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger andere **normen** en **waarden** hadden. Daardoor vonden mensen vroeger soms dingen heel gewoon, die wij nu onbegrijpelijk vinden.
Met waarden bedoelen we zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, bijvoorbeeld behulpzaamheid, eerlijkheid of een goed christen zijn.
Met normen bedoelen we regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, zoals geschreven en ongeschreven wetten en vaste gebruiken. Voorbeelden van normen zijn: ‘afval gooi je in de prullenbak’ en ‘diefstal is verboden’.

De vaardigheden oefenen

De vaardigheden voor historisch denken oefen je verdeeld over de hoofdstukken van het eerste leerjaar. Daar vind je ook de definities van de vetgedrukte begrippen:
– hoofdstuk 1: V1.1 een onderzoeksvraag stellen; V1.2 overblijfselen (**bron**, **geschiedenis**, **onderzoeksvraag**, **overblijfsel**, **verleden**);
– hoofdstuk 2: V1.3 feit en mening (**feit**, **mening**);
– hoofdstuk 3: V2.1 verschillende jaartellingen; V2.2 aanduidingen van tijd; V2.3 een tijdbalk maken (**dateren**, **eeuw**, **jaartelling**, **periode**, **tijdvak**);
– hoofdstuk 4: V2.4 en V2.5 continuïteit en verandering (**continuïteit**, **verandering**);
– hoofdstuk 5: V3.1 en V3.2 oorzaken en gevolgen (**gevolg**, **oorzaak**);
– hoofdstuk 6: V4.1 andere kennis; V4.2 andere normen en waarden (**normen**, **waarden**).

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de oriëntatietekst.

- **a** Schrijf in bron 1 op de juiste plekken: ‘Europa’, ‘Amerika’, ‘Afrika’ en ‘Azië’.
- **b** Welke twee werelddelen ontbreken?
- **c** Geef een verklaring voor het ontbreken van die werelddelen.

2 Gebruik bron 2.

- **a** Maak de tekst kloppend.
  Rond 1600 kenden de Europeanen ongeveer *25% / 50% / 90%* van de wereld.
  De onbekende gebieden lagen vooral *aan de kusten / in de binnenlanden / langs rivieren*. Dat wijst erop dat de Europeanen vooral per ..... over de wereld reisden.
- **b** Gebruik bron 1 en 2. Vergelijk Afrika in deze bronnen. Welk belangrijk verschil zie je, als het gaat over de kennis van dit gebied?
- **c** Waarom is dat verschil merkwaardig? Let voor je antwoord goed op de tijd waarin de bronnen zijn gemaakt.
- **d** Wat zegt je antwoord bij c over de betrouwbaarheid van bron 1?

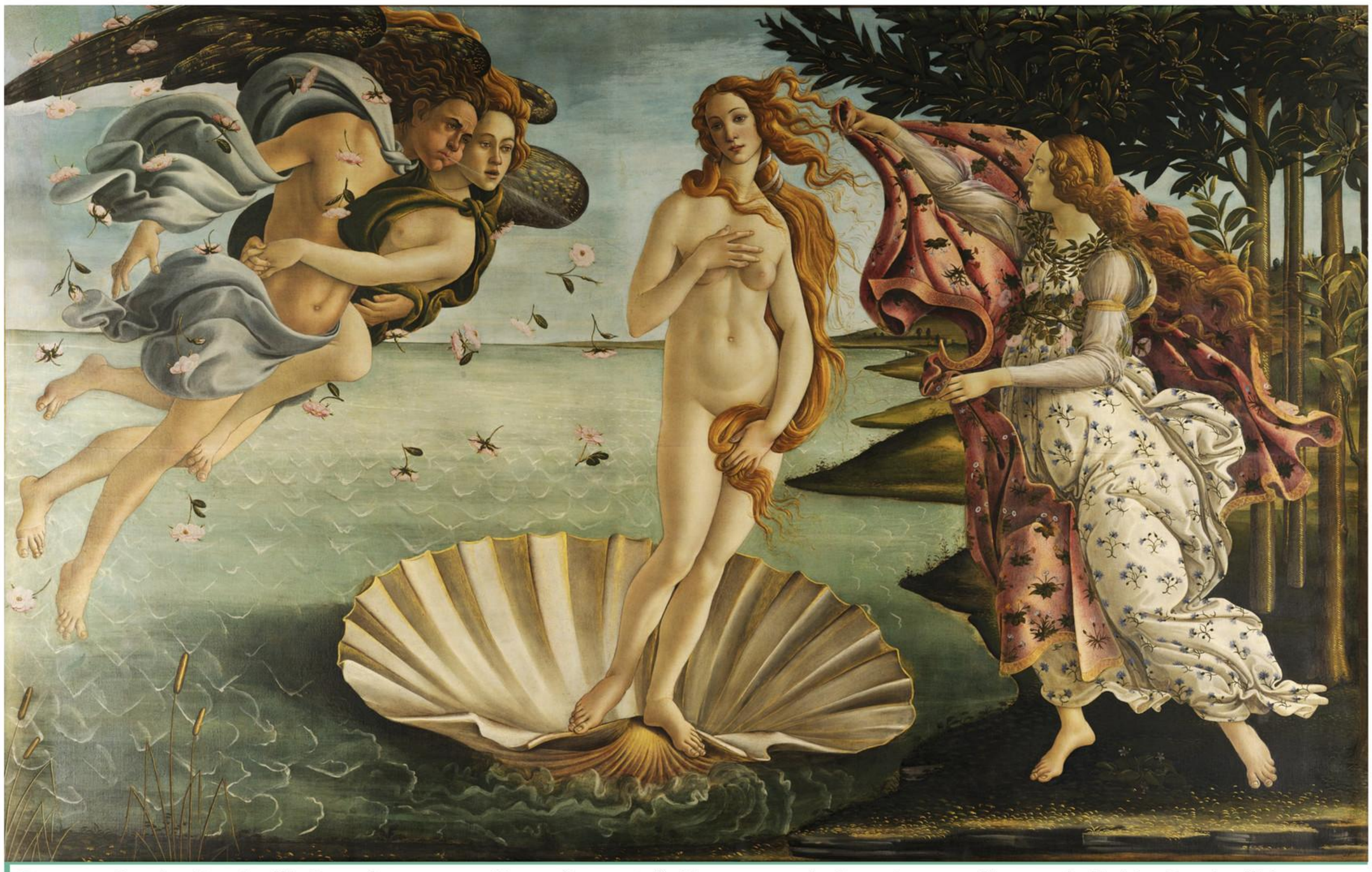
3 Gebruik bron 2 en 3. In de periode 1450-1600 waren er heel verschillende landen en rijken op de wereld: sommige waren groot, andere klein.

- **a** Vergelijk de landen in Europa met rijken in andere delen van de wereld. Wat kun je zeggen over de grootte van de landen in Europa?
- **b** In bron 2 zie je ook dat Spanje en Portugal gebieden buiten Europa beheersten.
  Wat kun je zeggen over het verschil tussen deze Spaanse en Portugese gebieden buiten Europa?
- **c** Bedenk bij bron 2 een onderzoeksvraag die je zou willen beantwoorden.

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij ‘ontdekkers en hervormers’.

1 Een nieuwe kunst

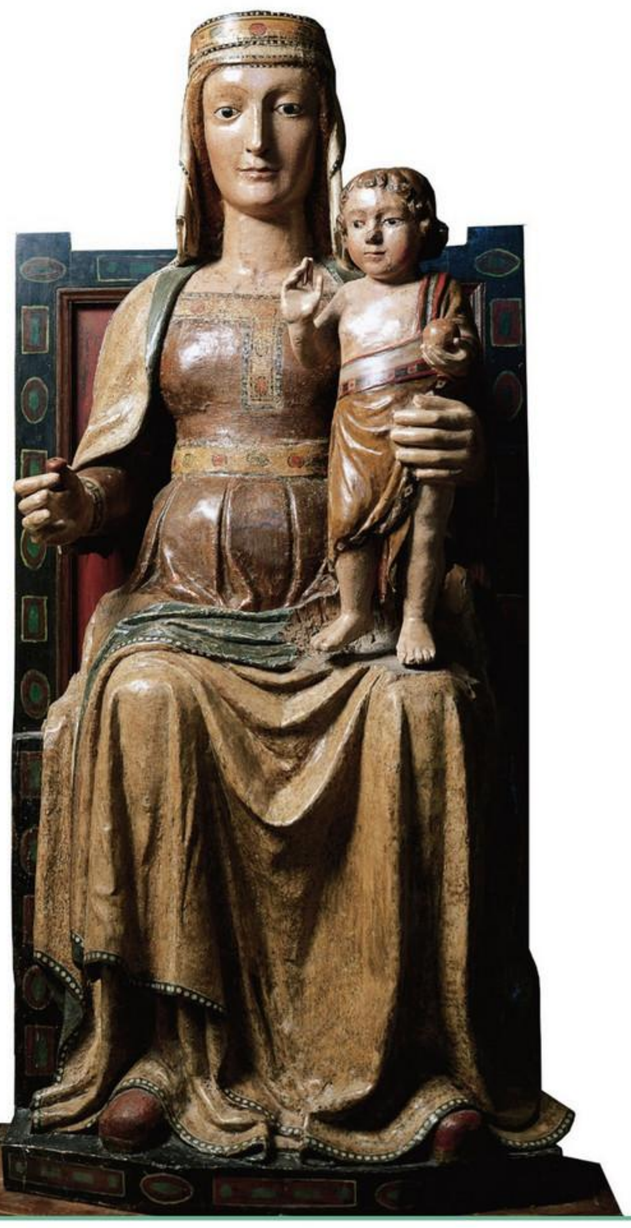
BASIS

Bron 1 Sandro Botticelli, *De geboorte van Venus* (ca. 1483). Venus was de Romeinse godin van de liefde. Botticelli kwam uit de Italiaanse stad Florence en leefde van ca. 1445 tot 1510.

Bron 2 De 'Venus de' Medici', een Romeinse kopie uit de 1e eeuw v.C. van een Grieks beeld uit de 4e eeuw v.C. Het beeld stelt Aphrodite voor, de Griekse godin van de liefde. De Romeinen noemden haar Venus.

Bron 3 De Heilige Maria van de Overwinning, een houten beeld van Maria, de moeder van Jezus, met haar kindje. (Italiaans houtsnijwerk uit de 14e eeuw.)

Intro

1 Gebruik bron 1, 2 en 3.

a Zet deze kunstwerken in de juiste volgorde, van oud naar nieuw.
Bron ...., bron ...., bron ....

b Twee van deze kunstwerken lijken op elkaar.
Welke uitspraak is juist?

- ◯ A Bron 1 heeft bron 2 als voorbeeld gebruikt.
- ◯ B Bron 2 heeft bron 1 als voorbeeld gebruikt.
- ◯ C Bron 3 heeft bron 2 als voorbeeld gebruikt.

2 Gebruik bron 1, 2 en 3.

a Welke bron heeft te maken met het christendom? Leg je antwoord uit.

b Welke bron is zeker niet door een christelijke kunstenaar gemaakt? Leg je antwoord uit.

c Na beantwoording van vraag a en b blijft één bron over. Leg uit:
- waarom deze bron waarschijnlijk door een christelijke kunstenaar is gemaakt;
- wat er opvallend is aan de keuze van zijn onderwerp.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen
- Je kunt een verklaring geven voor de opkomst van de renaissance in Italië.
- Je kunt uitleggen wat het begrip ‘renaissance’ zegt over de manier waarop de mensen uit deze tijd de middeleeuwen beoordeelden.
- Je kunt belangrijke kenmerken noemen van kunst in de renaissance.

Bron 4 Cosimo I de’ Medici, de hertog van Florence, komt tussen 1569 en 1574 met zijn gevolg aan bij de Italiaanse stad Siena. (Schildering uit de 16e eeuw op een boekomslag.)

Het ontstaan van de renaissance

In de late middeleeuwen ontstond een nieuw soort cultuur. Dat gebeurde het eerst in Noord-Italië, waar steden als Florence, Siena en Venetië enorm hadden geprofiteerd van de opbloeiende handel. De kooplieden van deze steden vormden een nieuwe groep van

rijke en machtige mensen. Dat wilden ze graag laten zien. Daarom lieten ze schitterende kerken, stadhuizen en woningen bouwen en versierden ze die met bijzondere beeldhouwwerken en schilderijen.

Deze rijke burgers keken daarbij naar de indrukwekkendste cultuur die in Italië had bestaan: die van de Romeinse oudheid. In de middeleeuwen waren veel gebouwen en kunstwerken uit de oudheid verdwenen of zwaar beschadigd geraakt. In Rome, ooit een stad met meer dan 1,5 miljoen inwoners, woonden in 1500 nog maar 35.000 mensen. Maar overal waren nog ruïnes te zien en ook uit boeken wisten mensen hoe bijzonder het Romeinse Rijk was geweest. Die tijd wilden ze in de architectuur, de kunst en de literatuur laten terugkeren.

Dit leidde tot een nieuwe cultuur, die we de **renaissance** noemen. Dat betekent letterlijk 'wedergeboorte': het was alsof de kunst van de oudheid opnieuw begon te leven. De renaissance begon rond 1300 in Italië en duurde tot 1600. In die tijd verspreidde zij zich over heel Europa. De renaissance vormde de overgang tussen de late middeleeuwen (1000-1500) en de **vroegmoderne tijd** (1500-1800).

Bron 5 Villa Almerico Capra, ook wel bekend als 'La rotonda'. Dit woonhuis uit 1566-1571 staat bij het Italiaanse Vicenza en is ontworpen door Andrea Palladio. Het is een typisch voorbeeld van renaissancearchitectuur.

Geïnspireerd door de oudheid

De nieuwe cultuur zie je onder meer terug in de bouwkunst. Architecten namen afstand van de middeleeuwse bouwstijl. Ze bouwden geen hoge, rijkversierde kathedralen meer, maar maakten veel strakkere gebouwen met pilaren, koepels en andere bouwvormen die ze kenden van Romeinse bouwwerken. Ook beeldhouwers en schilders hadden genoeg van de middeleeuwse kunst: die vonden ze te stijf en niet levensecht genoeg. Liever imiteerden ze Romeinse voorbeelden. Schrijvers en dichters lieten zich eveneens door de oudheid inspireren. De meesten schreven nu alleen niet meer in het Latijn, zoals in de middeleeuwen, maar in het Italiaans, omdat ze trots waren op hun eigen taal. Op die manier konden de rijke burgers hun boeken ook lezen.

Rond 1500 begonnen geleerden te beseffen dat de opkomst van deze nieuwe cultuur een belangrijke verandering was. Vanaf 1550 gingen zij hun eigen tijd daarom aanduiden als 'renaissance'. De periode tussen henzelf en de oudheid wilden ze zo snel mogelijk vergeten. Die noemden ze weinig respectvol 'de tussentijd', 'middeleeuwen', 'de tijd der schaduwen' of zelfs 'de smerige middentijd'.

Bron 6 Rafaël Santi, *De school van Athene* (1509-1510). Op dit schilderij heeft Rafaël de beroemdste filosofen uit de Griekse oudheid samengebracht, alsof ze in dezelfde tijd leefden. Ook heeft hij zijn leermeester Perugino afgebeeld (helemaal rechtsonder, in het witte gewaad) en onmiddellijk rechts daarvan zichzelf. Rafaël schilderde dit werk in opdracht van de paus.

Kenmerken van de kunst in de renaissance

Tijdens de renaissance veranderde er heel veel in de beeldende kunst (dat wil zeggen: de schilder- en beeldbouwkunst).

- Kunstenaars kregen interesse voor **anatomie**: zij zochten precies uit hoe het menselijk lichaam in elkaar zit en verwerkten deze kennis in hun kunstwerken. Ze wilden het menselijk lichaam afbeelden in zijn meest ideale vorm. Zo maakten ze graag beelden van gespierde, atletische figuren, net als de Grieken.
- Op middeleeuwse schilderijen kloppen in onze ogen de verhoudingen niet. Daardoor kun je bij een middeleeuws schilderij vaak moeilijk bepalen hoe ver iets is of hoe groot. Al in de 3e eeuw v.C. had een Griekse wiskundige bedacht hoe je ervoor kon zorgen dat het **perspectief** wel klopt. In de renaissance begonnen kunstenaars deze techniek weer toe te passen. Daardoor leek het wel alsof er diepte in hun schilderijen zat.
- De kunstenaar zelf werd belangrijker. Middeleeuwers vonden het meestal niet zo interessant wie een schilderij of een beeld had gemaakt. Schilderijen en beelden waren dan ook meestal anoniem (naamloos). In de renaissance veranderde dat: kunstenaars konden heel beroemd worden. Dat kwam doordat in deze periode een nieuw **mensbeeld** ontstond.

In de middeleeuwen vond men het leven op aarde maar ellendig; pas als iemand als goed christen had geleefd en na zijn dood in de hemel was gekomen, begon het echte bestaan, zo dacht men. De Latijnse spreuk **memento mori** vat deze gedachte kort samen. Hij betekent letterlijk: besef dat je zult sterven. Met andere woorden: bedenk dat God alles ziet wat je doet en dat hij dat laat meetellen bij zijn beslissing of je naar de hemel zult gaan of naar de hel.

In de renaissance veranderde het mensbeeld. De mens kwam centraal te staan in plaats van het christelijke geloof. Ook op aarde konden mensen plezierig leven en actief iets bereiken. Dat zie je terug in de kunst. Zo begonnen kunstenaars zichzelf te schilderen en hun werk te ondertekenen, trots op wat ze in het leven hadden bereikt. Kenmerkend voor dit nieuwe mensbeeld is de Latijnse uitdrukking **carpe diem**: pluk de dag. Met andere woorden: geniet van wat je nu meemaakt.

Verwerken

3 **a** Gebruik bron 3 van de oriëntatie. In het eerste deel van de tekst worden vier steden in Italië genoemd.
Onderstreep die steden in de tekst en omcirkel ze vervolgens in bron 3 van de oriëntatie.

b Gebruik bron 4. Op deze afbeelding zie je dat Siena een heel mooie stad met prachtige gebouwen is. Hoe verklaar je dat?

4 **a** Welke omschrijving past het best bij het begrip ‘renaissance’?

◯ A De nieuwe waardering voor de Grieks-Romeinse cultuur vanaf de 14e eeuw.
◯ B De vernieuwde architectuur in de Noord-Italiaanse steden vanaf 1300.
◯ C Het opnieuw tot leven komen van de Grieks-Romeinse oudheid in Italië vanaf de 15e eeuw.
◯ D Het weer opbouwen van de zwaar beschadigde stad Rome vanaf 1400.

b Maak de zinnen kloppend.
In 1500 begon een nieuwe periode in de geschiedenis, de ……..
Deze periode duurde tot ……..

5 **a** Hoe verklaar je de opkomst van de renaissance? Maak de zinnen kloppend.
In de steden van Noord-Italië was een nieuwe sociale groep ontstaan, die rijk was geworden in de *bouw* / *handel* / *landbouw* / *schilderkunst*. Deze mensen hadden dus geld om hun steden te verfraaien. Dat deden ze onder meer door gebouwen uit de Romeinse tijd *af te breken* / *na te maken* / *te moderniseren*.

b Bereken hoe oud die gebouwen uit de Romeinse tijd in 1500 n.C. ongeveer waren.

6 Gebruik bron 5.

a Dit huis is een typisch voorbeeld van renaissancearchitectuur. Leg dat uit.

b De man die dit huis liet bouwen, Paolo Almerico, was een rijke, gepensioneerde kerkbestuurder. Hij was heel tevreden over het ontwerp.
Verplaats je in de positie van Paolo Almerico. Wat zal hij aantrekkelijk hebben gevonden aan dit huis?

7 **a** Leg uit dat iemand uit 1250 nooit zou hebben gezegd dat hij in ‘de middeleeuwen’ leefde.

b Is het woord ‘middeleeuwen’ positief of negatief bedoeld? Leg je antwoord uit.

8 Gebruik bron 6. Om welke redenen hoort dit schilderij bij de renaissance?

☐ A De menselijke lichamen zijn nogal stijf weergegeven.
☐ B De schilder heeft mensen uit verschillende perioden afgebeeld.
☐ C Dit werk laat zien dat de schilder de klassieke oudheid bewonderde.
☐ D Een van de afgebeelde personen is Rafaël Santi.
☐ E Het schilderij is gemaakt in opdracht van de paus in Rome.
☐ F In het schilderij is heel duidelijk sprake van perspectief.

9 **a** Gebruik *V4.2 Andere normen en waarden*. Maak de tekst kloppend.
In de renaissance kregen mensen nieuwe ideeën over zichzelf en de mensen om hen heen. We noemen dit een verandering in hun ..... Daarbij gaat het om een verandering in *normen* / *waarden*. In de middeleeuwen vonden mensen vooral hun leven *na de dood* / *op aarde* belangrijk. Om in de ..... te komen, zo dachten ze, moesten ze *erg machtig worden* / *vaak bidden* / *veel geld verdienen*. Daar besteedden ze dan ook veel tijd aan. In de renaissance werd dat anders. Mensen kregen meer waardering voor *het geloof* / *prestaties op aarde*. Dat verklaart dat renaissancekunstenaars *anoniem bleven* / *hun werk ondertekenden*.

b Stel, je leeft in de 13e eeuw en je merkt dat iemand grappige gedichten zit te schrijven over wat ze elke dag meemaakt.
Wat zou je (in het Latijn) tegen haar zeggen? Leg je antwoord uit.

c Wat zou je (in het Latijn) tegen haar zeggen, als je in de renaissance leefde? Leg je antwoord uit.

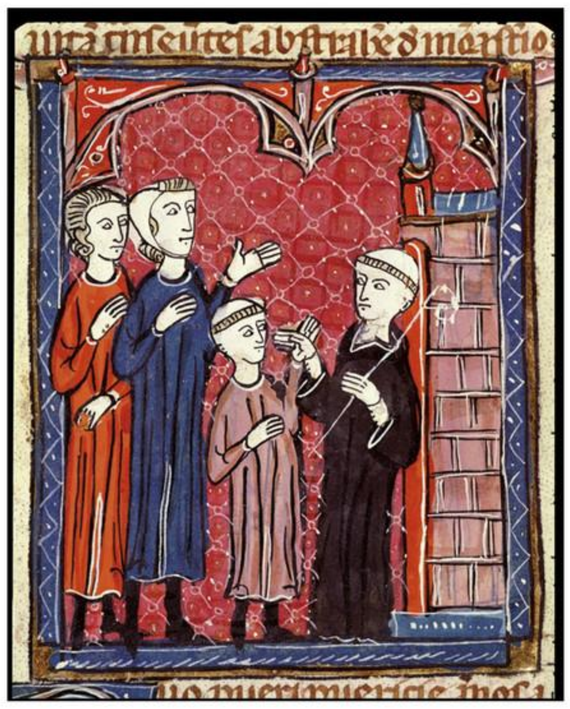
10 Maak de juiste combinaties.

A Anatomie	1 De oudheid als bron van inspiratie
B Memento mori	2 Een duistere 'tijd der schaduwen'
C Middeleeuwen	3 God beoordeelt al je daden
D Perspectief	4 Periode tussen 1500 en 1800
E Renaissance	5 Studie van het menselijk lichaam
F Vroegmoderne tijd	6 Techniek om diepte te laten zien

11 Gebruik bron 7. Geef aan uit welke periode elk kunstwerk komt: uit de middeleeuwen of de renaissance. Leg je antwoorden uit.

A

B

C

D

Bron 7 Vier kunstwerken.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Een nieuwe mentaliteit

BASIS

Bron 1 In 1511 publiceerde de Nederlandse geleerde Desiderius Erasmus het boek *Lof der zotheid*. Het sloeg in als een bom. Het bevatte een redevoering door de 'zotheid' of dwaasheid (hier getekend als nar). De zotheid toonde aan dat alle mensen zich door dwaasheid laten leiden. Hij bespotte iedereen: zelfs grote geleerden, koningen en bisschoppen deden slechte en domme dingen. Het plaatje is speciaal voor het boek gemaakt door de beroemde Duitse schilder Hans Holbein.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Erasmus' *Lof der zotheid* sloeg in als een bom. Waarom gebeurde dat, denk je?

- ◯ A De lezers begrepen dat ze zelf ook veel stomme fouten maakten.
- ◯ B Erasmus verzweeg dat ook hoge geestelijken domme dingen deden.
- ◯ C Het boek liet zien dat ook mensen uit de hoogste standen fouten maken.
- ◯ D Vóór die tijd waren er nog geen grappige boeken; dit was het eerste.

b Bedenk waarom Erasmus koos voor een redevoering door de zotheid en niet zelf een toespraak hield.

2 Gebruik bron 1. *Lof der zotheid* was een gedrukt boek.

a In de middeleeuwen werden boeken nog niet gedrukt.
Hoe maakten mensen hun boeken toen?

b Wat zijn voordelen van gedrukte boeken boven middeleeuwse boeken?

- ☐ A Als een boek wordt gedrukt, is de tekst beter leesbaar.
- ☐ B Een gedrukt boek heeft beter papier en blijft langer heel.
- ☐ C Gedrukte boeken zijn veel goedkoper om te maken.
- ☐ D In een gedrukt boek kun je plaatjes opnemen.
- ☐ E Je bereikt gemakkelijker meer mensen door boeken te drukken.

3 Gebruik bron 1.

a Erasmus wilde met zijn boek vooral zeggen dat mensen altijd kritisch moesten nadenken.
Bedenk wat de kerk daarvan zal hebben gevonden.

b Wilde Erasmus in de eerste plaats iets veranderen aan de bestaande normen of aan de bestaande waarden? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat de 'herontdekking van de oudheid' inhield.
- Je kunt een beschrijving geven van de werkzaamheden en ideeën van humanisten.
- Je kunt uitleggen waarom de ideeën van humanisten leidden tot een andere mentaliteit en waarom dat bedreigend was voor de kerk.
- Je kunt uitleggen welke belangrijke ontwikkeling de natuurwetenschap in de 16e eeuw doormaakte.

Bron 2 Domenico di Michelino, *Dante en zijn gedicht 'De goddelijke komedie'*. In zijn – in het Italiaans geschreven – boek *De goddelijke komedie* beschreef Dante een reis door de hel (hier links) en de hemel (achteraan, met het paradijs bovenaan). Tijdens deze reis ontmoette Dante veel mensen uit de Griekse en Romeinse oudheid. (Schildering uit 1465 in de dom van de Italiaanse stad Florence, die rechts is afgebeeld.)

Teksten uit de oudheid

In de renaissance waren kunstenaars dus begonnen met het imiteren van de bouw- en beeldhouwkunst uit de oudheid. Tegelijkertijd kregen geleerden meer belangstelling voor Griekse en Latijnse literatuur en wetenschap. In de middeleeuwen hadden geleerden ook wel boeken van Romeinse auteurs gelezen en zelfs wel van Griekse (in Latijnse vertaling). Maar nu begonnen ze zelf weer Grieks te leren en gingen ze de geschriften veel nauwkeuriger bestuderen.

Een probleem daarbij was dat deze oude teksten niet altijd zo betrouwbaar waren. De oorspronkelijke boeken waren er niet meer: die waren allang vergaan. De geleerden

uit de renaissance moesten het dus doen met teksten die waren overgeschreven door middeleeuwse monniken. Maar die hadden heel wat fouten gemaakt bij het steeds weer overschrijven. In de renaissance gingen geleerden daarom op zoek naar de oudste handschriften en probeerden ze te ontdekken wat er nu oorspronkelijk had gestaan. Tijdens deze zoektochten vonden ze ook allerlei teksten uit de oudheid die helemaal waren vergeten. Op deze manier werd een belangrijk deel van de Grieks-Romeinse cultuur herontdekt.

Bron 3 De zetterij en drukkerij van Christoph Plantin, een 16e-eeuwse uitgever uit Antwerpen. Links verzamelen mannen de loden lettertjes waarmee de voorste man teksten maakt. Nadat daar inkt op is aangebracht, worden de teksten rechts op papier afgedrukt. Dat gebeurt in een pers, om de letters stevig op het papier te drukken. (Gravure uit de 16e eeuw.)

Humanisten

De geleerden die tijdens de renaissance onderzoek deden naar teksten uit de oudheid, werden **humanisten** genoemd. Deze wetenschappers vonden zelfstandig nadenken heel belangrijk. Immers, zo redeneerden zij, het grootste verschil tussen mens en dier was dat mensen konden nadenken en dieren niet. Om goed te kunnen denken was wel goed onderwijs nodig, met name in taal. Want alleen wie had geleerd om heel precies te lezen, kon zich een zelfstandig oordeel vormen en controleren of het wel klopte wat iemand beweerde.

Verder waren humanisten erg kritisch over de middeleeuwen. Of het nu ging om de rechtspraak, het geloof of de maatschappij: steeds weer hadden Grieken en Romeinen daar verstandige dingen over gezegd. Maar, zo vonden de humanisten, heel vaak hadden middeleeuwers die ideeën verkeerd begrepen en misvormd. Humanisten haalden dus niet alleen fouten uit Griekse en Romeinse teksten, maar gebruikten die teksten ook om zelf met nieuwe ideeën te komen over de samenleving.

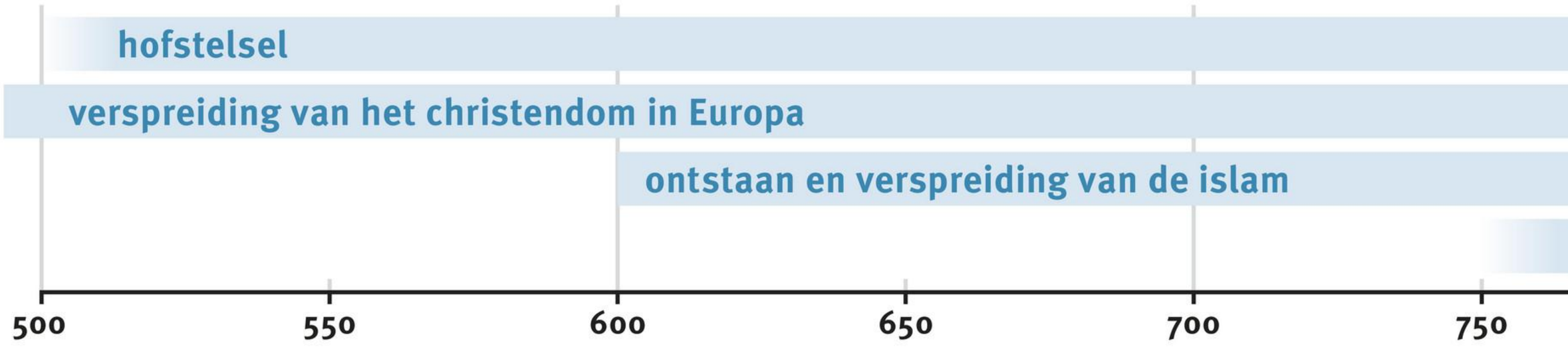
De tijd van monniken en ridders

4 Boeren, heren en monniken

Oriëntatie

Bron 1 Rond 500 was Clovis koning van de Franken, een volk dat leefde in België en het zuiden van Nederland. In 496 nam hij het geloof aan van de christelijke kerk van Rome. Dat gebeurde met een plechtige wassing, de doop. Clovis zit bloot in bad, terwijl een priester water over hem heen giet. Links kijkt koningin Clothilde toe. (Afbeelding op een ivoren boekomslag uit ca. 870.)

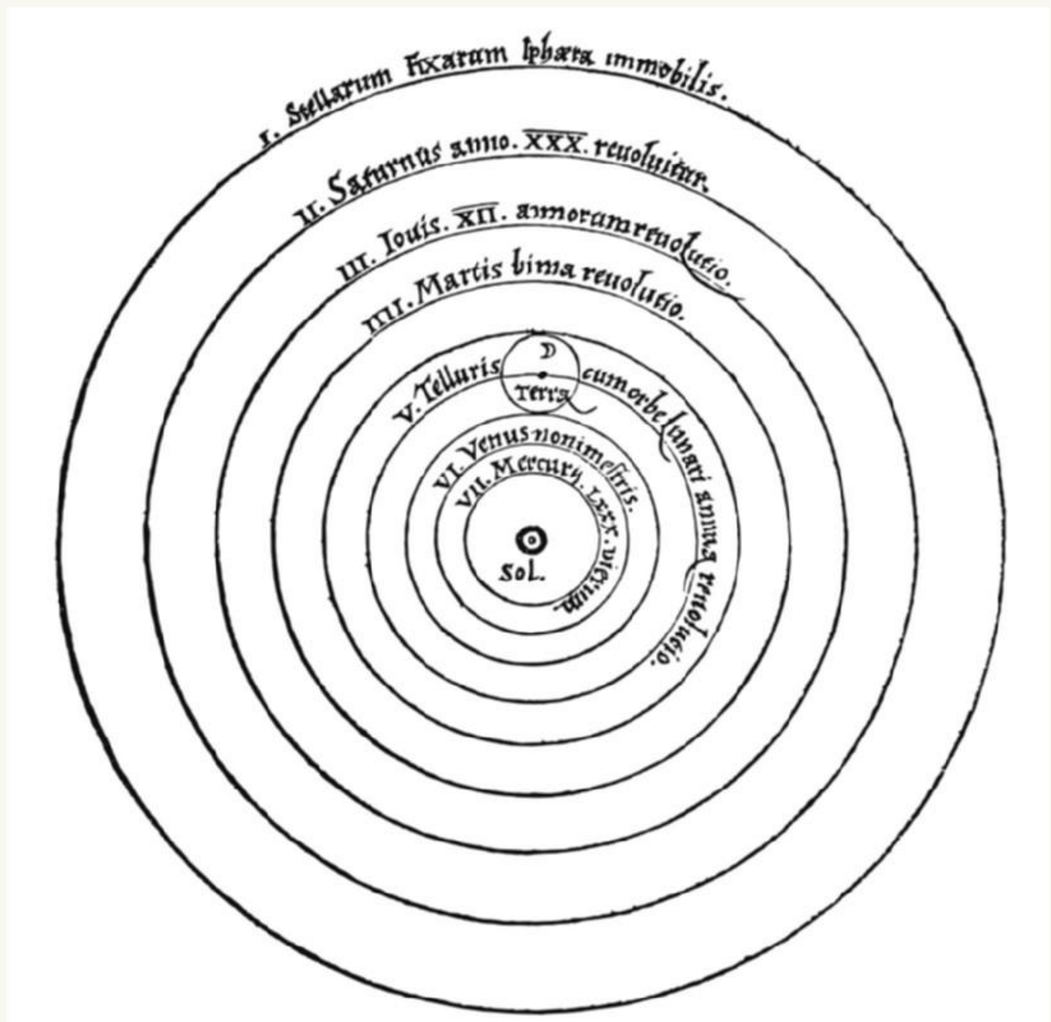
Bron 4 Portret van een onbekende Spaanse bisschop uit de eerste helft van de 16e eeuw. Hij draagt een duur gewaad en een met edelstenen bezette mijter en zit op een rijk bewerkte troon.

Bedreiging voor de kerk

De denkbeelden van de humanisten botsten vaak met de opstelling van de kerk. In de middeleeuwen bepaalde de kerk wat mensen wel of niet mochten lezen. Als een tekst tegen de christelijke leer inging, dan werd hij verboden. Bovendien meende de kerk als enige te mogen zeggen wat de schrijvers van de Bijbel hadden bedoeld. Wie er anders over dacht, kon tot ketter worden verklaard en zou in elk geval in de hel komen.

De humanisten dachten daar heel anders over. Die vonden dat mensen hun eigen oordeel moesten kunnen vormen, ook in religieuze zaken. Daarbij was een probleem dat de kerk gebruikmaakte van een middeleeuwse vertaling van de Bijbel in het Latijn. Deze vertaling was niet zo betrouwbaar. Begin 16e eeuw ging de beroemde Nederlandse humanist Erasmus daarom terug naar de oorspronkelijke teksten van het Nieuwe Testament. Deze tekst was geschreven in het Grieks. Erasmus maakte daarvan een nieuwe, betrouwbare vertaling in het Latijn.

Rond 1450, dus kort voor Erasmus, werd de boekdrukkunst uitgevonden. Daardoor konden de ideeën van de humanisten gemakkelijker worden verspreid. Dat had een grote invloed op de **mentaliteit** van veel mensen, dat wil zeggen: op hun manier van denken. Ze geloofden nog altijd in God en het bestaan van hemel en hel, maar geloofden niet altijd meer klakkeloos wat de kerk beweerde. Ze wilden zelfstandig nadenken en zichzelf als mens ontwikkelen op aarde.

Bron 5 Afbeelding van het zonnestelsel in het boek *Over de omwentelingen van de hemellichamen* van Nicolaus Copernicus uit 1543. De zon ('sol') staat in het middelpunt van het zonnestelsel. Rond de aarde ('terra') staat een cirkel: de baan van de maan.

Ontwikkelingen in de natuurwetenschap

De zelfstandige manier van denken van de humanisten had grote gevolgen voor de natuurwetenschap. In de middeleeuwen hadden mensen natuurverschijnselen verklaard aan de hand van de Bijbel, maar vanaf de 16e eeuw gingen wetenschappers zelf onderzoek doen. Daardoor deden ze allerlei nieuwe ontdekkingen, bijvoorbeeld hoe het menselijk lichaam in elkaar zit en wat magnetisme is.

Een van de meest schokkende ontdekkingen was dat de aarde helemaal niet het middelpunt van het heelal bleek te zijn, zoals iedereen dacht. Dit **geocentrische wereldbeeld** klopte niet met allerlei metingen van de Poolse sterrenkundige Nicolaus Copernicus. Hij was de eerste die begreep dat de zon het middelpunt is van het zonnestelsel (de zon met alle planeten). Het duurde nog meer dan een eeuw voordat iedereen zijn **heliocentrische wereldbeeld** had overgenomen. Zo was er in de 17e eeuw nog een groot schandaal rond de Italiaanse geleerde Galileo Galilei. De katholieke kerk liet hem levenslang in zijn huis opsluiten, omdat hij had geschreven dat de aarde om de zon draait, in plaats van andersom. Uiteindelijk kon de kerk nieuwe wetenschappelijke ideeën niet tegenhouden.

Verwerken

4 Hieronder staan enkele uitspraken over geleerden die zich in de renaissance bezighielden met handschriften uit de oudheid.
Welke uitspraken kloppen?

- ☐ A Ze bestudeerden teksten waar in de middeleeuwen geen interesse voor was.
- ☐ B Ze corrigeerden fouten die in Grieks-Romeinse teksten waren ontstaan.
- ☐ C Ze hadden wel belangstelling voor literatuur, maar niet voor wetenschap.
- ☐ D Ze vertrouwden de vertalingen van Griekse teksten niet helemaal.
- ☐ E Ze zochten vergeefs naar Griekse en Romeinse teksten die nog niet bekend waren.

5 Geleerden uit de renaissance hadden een duidelijk oordeel over middeleeuwse kloosters.

- **a** Welke positieve rol hadden deze kloosters in de ogen van deze geleerden gespeeld?
- **b** Welke negatieve rol hadden deze kloosters volgens hen gespeeld?

6 **a** Wat voor werk deden humanisten (in de tijd van de renaissance)?

b Hoe dachten deze humanisten over de volgende onderwerpen? Vul het schema in.

Onderwerp	Mening van humanisten
Griekse en Romeinse denkers	
Middeleeuwse denkers	
Taalonderwijs	
Zelfstandig nadenken	

7 Humanisten kwamen met nieuwe ideeën over de samenleving. Bedenk hoe ze die ideeën waarschijnlijk hebben gepresenteerd.

- ◯ A Als ideeën die al in de middeleeuwen waren opgekomen.
- ◯ B Als ideeën die door de kerk waren voorgeschreven.
- ◯ C Als ideeën die eigenlijk al in de Grieks-Romeinse oudheid waren bedacht.
- ◯ D Als ideeën die volledig nieuw waren en nog nooit door iemand waren opgeschreven.

8 Door de ideeën van humanisten veranderde de mentaliteit.

a Wat betekent het woord 'mentaliteit'?

b Hoe dachten mensen in de middeleeuwen en in de 16e eeuw over de volgende zaken? Vul het schema in.

	Middeleeuwen	16e eeuw
Bestaat God?		
Wie bepaalt hoe je de Bijbel moet uitleggen?		
Wie bepaalt wat je mag lezen?		

c Wat betekende deze mentaliteitsverandering voor de kerk?

9 Erasmus maakte een nieuwe Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament.

a Leg uit wat het Nieuwe Testament is.

b Waarom maakte Erasmus een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament?

- ◯ A Hij dacht dat veel mensen het Nieuwe Testament niet goed begrepen en maakte daarom een betere vertaling.
- ◯ B Hij vond dat mensen recht hadden op een betrouwbare vertaling van het Nieuwe Testament, zodat ze zelf de uitleg van de kerk konden controleren.
- ◯ C Hij wilde de kerk helpen bij het verbieden van boeken waarin de Bijbel verkeerd werd uitgelegd.
- ◯ D Hij wilde voorkomen dat mensen zonder toestemming van de kerk nieuwe vertalingen van het Nieuwe Testament gingen maken.

10 Maak de tekst kloppend.

In de 16e eeuw vond in Europa een mentaliteitsverandering plaats. Die verandering werd versneld door ..... Daardoor was het veel *duurder* / *goedkoper* om boeken te maken. Bovendien kon je in korte tijd veel *meer* / *minder* exemplaren van één boek verspreiden. Dit is dus heel belangrijk geweest voor de verspreiding van .....

11 Door de ideeën van humanisten veranderde de natuurwetenschap.

Leg dit uit en geef drie voorbeelden.

12 Zet de volgende personen op de juiste plaats in het schema: *de paus in 1600* • *een gewone katholiek in de 16e eeuw* • *een sterrenkundige in de 15e eeuw* • *Galileo Galilei* • *Nicolaus Copernicus*.

Geocentrisch wereldbeeld	Heliocentrisch wereldbeeld

13 Je gaat onderzoeken of Erasmus een humanist was. Maak de zinnen kloppend.
Een humanist probeert *wel* / *niet* te achterhalen hoe een tekst uit de oudheid oorspronkelijk geweest moet zijn.
De Bijbel is *een* / *geen* boek uit de oudheid.
Erasmus deed *wel* / *geen* onderzoek naar de oorspronkelijke tekst van de Bijbel.
Een humanist vond *wel* / *niet* dat je je eigen oordeel moest vormen.
Erasmus vond *wel* / *niet* dat je moest afgaan op de Bijbeluitleg door de kerk.
Erasmus was *een* / *geen* humanist.

14 Verplaats je in Erasmus.
Zou hij het eens zijn geweest met het idee om het woord ‘renaissance’ te gebruiken voor de periode na de middeleeuwen? Leg je antwoord uit.

15 In de tijd van de renaissance werd de oudheid ‘herontdekt’.
Leg dat uit aan de hand van drie voorbeelden: één uit de architectuur, één uit de beeldende kunst en één uit de wetenschap.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 De ontdekkingsreizen

BASIS

Bron 1 Rond 1519 maakte de Portugees Pedro Reinel een kaart van het oosten van Brazilië. Dit is een fragment van die kaart. Bij Europeanen was dit gebied toen pas zo'n twintig jaar bekend. Brazilië is vernoemd naar een boom die daar groeit, en die de Portugezen *pau-brasil* noemen ('brazielboom'). Deze boom levert, na te zijn vermalen, een rode verfstof op.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a We zeggen wel dat de Portugezen Brazilië rond 1500 hebben 'ontdekt'. Maar waren zij de eersten die wisten dat dit gebied bestond? Leg je antwoord uit met een aanwijzing uit de bron.

b De kennis die nodig was voor deze kaart, is bijeengebracht door zeevaarders. Waaraan kun je dat zien?

- ◯ A De kaart bevat alleen nauwkeurige informatie over de kusten.
- ◯ B De kaart beeldt allerlei Braziliaanse dieren af, zoals apen en papegaaien.
- ◯ C De kaart geeft een precies beeld van het Braziliaanse binnenland.
- ◯ D De kaart laat exact zien waar alle Portugese schepen lagen.

c Vind je deze bron erg betrouwbaar, als het gaat om de dierenwereld van Brazilië? Kijk goed naar de dieren die je ziet.

d Verplaats je in een gewone Portugees uit 1520, die deze kaart toevallig te zien krijgt. Had hij vraag c net zo beantwoord als jij?

2 Gebruik bron 1.

a Deze kaart is ongeveer twintig jaar na de Portugese ontdekking van Brazilië gemaakt. Bedenk welke reden de Portugezen hadden om na de ontdekking steeds terug te gaan naar Brazilië.

- ◯ A Ze wilden de bijzondere Braziliaanse natuur bestuderen.
- ◯ B Ze wilden de oorspronkelijke bewoners beter leren kennen.
- ◯ C Ze wilden geld verdienen met de verkoop van rode verfstoffen.
- ◯ D Ze wilden ontwikkelingshulp geven aan de oorspronkelijke bewoners.

b Welk onderdeel van de bron ondersteunt je antwoord bij a? Bekijk de bron daarvoor heel goed.

c Als je goed kijkt, zie je dat de twee bovenste mannen een boog dragen; een van hen heeft pijlen in zijn hand. Daarmee wil Pedro Reinel laten zien welk middel van bestaan de oorspronkelijke bewoners van Brazilië (volgens hem) hadden.
Noem dit middel van bestaan en leg je antwoord uit.

d Gebruik bron 2 van paragraaf 4. Hoe betrouwbaar vind jij de kaart van Pedro Reinel (bron 1 van deze paragraaf)?

3 **a** Maak de tekst kloppend.
De Portugezen die rond 1500 Brazilië ontdekten, waren net als de meeste andere Europeanen *christenen* / *moslims* / *niet-gelovig*. De oorspronkelijke bewoners van Brazilië waren dat rond 1500 *in meerderheid ook* / *misschien ook* / *zeker niet*.

b Leg je laatste antwoord bij a uit.

c Verplaats je in een Portugese zeeman die in 1500 voor het eerst bewoners van Brazilië ontmoet.
Beschrijf in je dagboek wat je die dag hebt meegemaakt. Vertel ook wat je vindt van deze mensen, hun manier van leven en hun geloof.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe de Europese langeafstandshandel er in de late middeleeuwen uitzag en wat daarin veranderde.
- Je kunt uitleggen wat de reconquista inhield.
- Je kunt enkele redenen geven waarom Europeanen op ontdekkingsreis gingen.
- Je kunt uitleggen welke economische gevolgen de ontdekkingsreizen hadden voor gebieden in Azië en Amerika.

Bron 2 De peperoogst in Kollam in Zuid-India, rond 1410 afgebeeld in een Frans handschrift over de 'wonderen van de wereld'. Europeanen kwamen hier in deze tijd niet, maar ze kenden de peper uit dit gebied wel. Die kochten ze van handelaren in het Midden-Oosten. Pas in 1502 vestigden de Portugezen als eersten een handelspost in Kollam.

Langeafstandshandel

In de middeleeuwen kenden de Europeanen maar een klein deel van de wereld. Amerika en Australië waren totaal onbekend; van Afrika kenden zij alleen de noordkust. Het Midden-Oosten was bekend door de kruistochten, maar verder naar het oosten kwamen Europeanen nooit. Ze wisten dat gebieden als China en 'Indië' (India en Indonesië) bestonden, maar het beeld van deze streken was heel vaag.

Europeanen kenden wel producten uit Azië. Italiaanse kooplieden kochten ze van Arabische handelaren, die zij ontmoetten op markten in Egypte en de Oost-Romeinse hoofdstad Constantinopel (nu Istanbul). Het ging om luxeproducten als zijden stoffen en **specerijen** (kruiden als kaneel, kruidnagel, nootmuskaat en peper). Rijke mensen gebruikten specerijen om het eten meer smaak te geven. Omdat het moeilijk was deze producten naar Europa te halen, waren ze letterlijk 'peperduur' en konden handelaren er erg rijk mee worden.

In de 15e eeuw kwam deze handel in de problemen. Het Turkse of **Ottomaanse Rijk** was in korte tijd uitgegroeid tot een wereldmacht. In 1453 veroverden de Turken Constantinopel, het laatste restje van het Oost-Romeinse Rijk. Dat verstoorde de handel met Azië. De Turkse heersers gingen namelijk veel belasting heffen op deze handel. Dat prikkelde Europanen om op zoek te gaan naar andere mogelijkheden om aan Aziatische producten te komen.

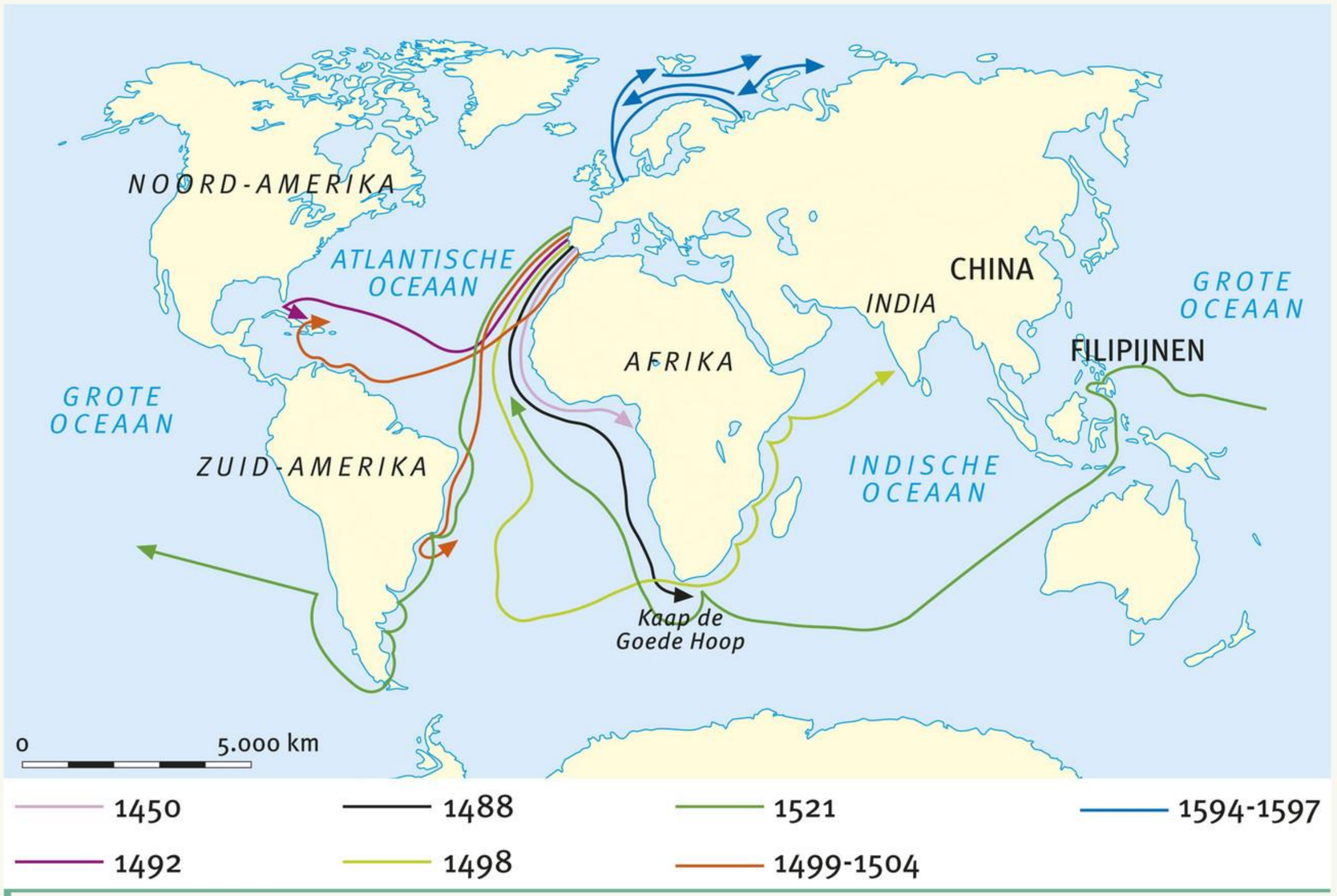
Bron 3 De reconquista op het Iberische schiereiland (Spanje en Portugal).

De reconquista

In de 15e eeuw vond op het Iberisch schiereiland een andere belangrijke gebeurtenis plaats: de verdrijving van de laatste moslims uit Spanje. In de 8e eeuw hadden moslims het Iberisch schiereiland (Spanje en Portugal) vrijwel helemaal veroverd. Christenen vonden dat verschrikkelijk, omdat moslims volgens hen het verkeerde geloof hadden. Daarom begonnen christelijke koninkrijkjes in het noorden van Spanje al rond 850 tegen de islamitische machthebbers in Spanje te vechten. Zo hoopten zij de islamitische gebieden weer onder christelijk bestuur te brengen. We noemen deze strijd met een Spaans woord de **reconquista** ('herovering').

De reconquista duurde eeuwen. Steeds schoof de grens tussen islam en christendom een stukje naar het zuiden op. Aan het eind van de 13e eeuw was alleen het uiterste zuiden van Spanje nog islamitisch. In 1492 werd de reconquista voltooid met de christelijke verovering van het islamitische Granada.

Uiteraard waren er buiten Spanje nog altijd grote gebieden die wel islamitisch waren. Ook daar wilden christenen de islam vervangen door het christendom. Daarom liet de Portugese prins Hendrik de Zeevaarder al in de eerste helft van de 15e eeuw onbekende delen van de Afrikaanse westkust verkennen. Als gelovig christen hoopte hij uiteindelijk de islam uit Afrika te verdrijven. Dat lukte niet. Maar het streven om het christendom over de hele aardbol te verspreiden werd wel een andere belangrijke reden (naast handel) waarom Europeanen de rest van de wereld gingen verkennen.

Bron 4 Ontdekkingsreizen tussen 1450 en 1597.

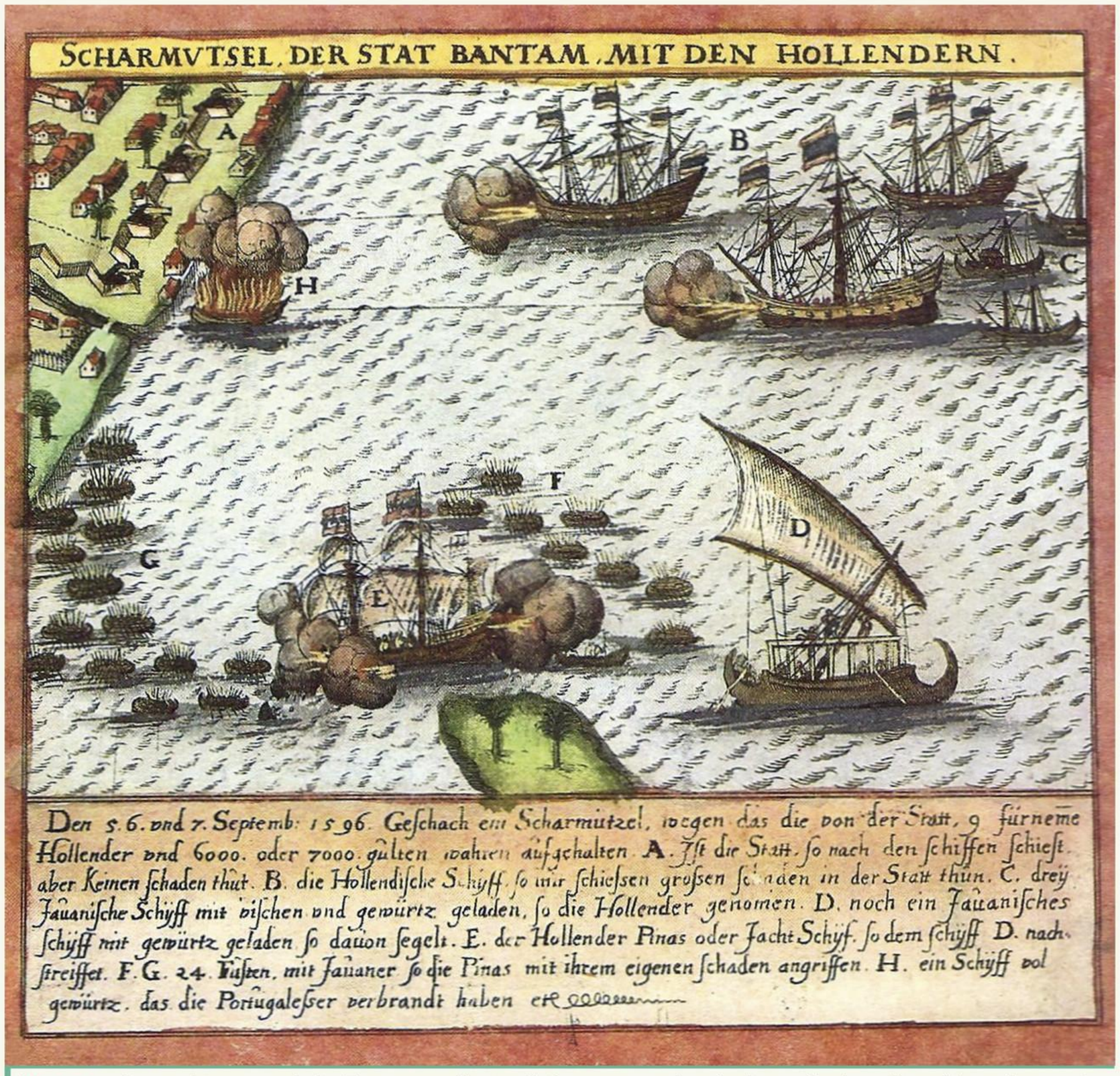
Europeanen verkennen de wereld

Om aan Aziatische producten te komen en het christendom te verspreiden moesten Europeanen verre reizen maken. Dat moest over zee en was niet eenvoudig. Schepen waren pas sinds kort stevig en groot genoeg om op open zee te reizen. Bovendien was het nog lastig om te weten waar je was op zee. Pas in de 14e eeuw maakten Europeanen via de Arabieren kennis met het magnetische kompas, een Chinese uitvinding.
Ook moesten er eerst betere kaarten komen, voordat Europese zeelieden aan hun **ontdekkingsreizen** konden beginnen.

De Portugezen waren de eersten die lange zeereizen gingen maken. In het begin voeren zij naar Afrika om moslims tot het christendom te bekeren, maar ook om de handel in Afrikaanse producten in handen te krijgen. Bovendien hoopten de Portugezen uiteindelijk Indië te kunnen bereiken door om Afrika heen te varen, wat in 1498 ook lukte.

Ondertussen probeerden anderen om via andere zeevaartroutes Azië te bereiken. Zo voer de Italiaan Christoffel Columbus naar het westen. Als de aarde rond is, zo redeneerde hij, dan kom ik uiteindelijk ook in Azië terecht. Nadat hij de Atlantische Oceaan was overgestoken, kwam hij in 1492 land tegen. Dat was echter niet Azië, zoals hij dacht, maar Amerika. Toen dat later duidelijk werd, besloot een andere ontdekkingsreiziger om Zuid-Amerika heen te varen. Hij bereikte Azië wel, maar die route was veel langer dan die om Afrika.

Al deze en andere ontdekkingsreizigers waren op zoek naar nieuwe mogelijkheden om handel te drijven. Daarnaast zagen Europeanen het als hun plicht om mensen buiten Europa tot het christendom te bekeren. Mensen met een andere religie leefden immers niet zoals God het wilde. De behoefte aan nieuwe handelsroutes en de verspreiding van het christendom waren belangrijke oorzaken van de Europese overzeese **expansie**: de uitbreiding van de Europese invloed buiten Europa.

Bron 5 Gevechten rond de Europese factorij Bantam op het Indonesische eiland Java in 1596. Nederlandse schepen verdrijven de Portugezen. (Duitse prent uit 1598.)

Handelsposten en koloniën

De ontdekkingsreizen hadden grote economische gevolgen. Overal langs de kusten van Afrika, Azië en Zuid-Amerika ontstonden **handelsposten**, die in die tijd **factorijen** werden genoemd. Ze bestonden uit een fort, een haven, pakhuizen en woningen. Hier kochten Europeanen van plaatselijke vorsten en handelaren hun handelswaar. Daarbij gebruikten ze regelmatig geweld om gunstige prijzen af te dwingen.

In Midden- en Zuid-Amerika bleef het niet bij handelsposten. Hier veroverden de Spanjaarden ook het binnenland. Zo ontstonden er **koloniën**: grote gebieden waar de Spanjaarden het bestuur regelden en zelf gingen wonen. Zij stichtten hier **plantages**. Dat zijn grote landbouwbedrijven, waar één product werd verbouwd, zoals rietsuiker, koffie of tabak. In mijnen lieten zij goud en zilver delven. De opbrengsten gingen naar Europa.

In het begin moesten de oorspronkelijke bewoners (indianen) het werk doen op de plantages en in de mijnen. Maar door deze dwangarbeid en de komst van Europese ziektes stierven veel indianen. Om toch voldoende arbeidskrachten te hebben, haalden de Spanjaarden en Portugezen mensen uit Afrika die tot slaaf waren gemaakt en dus volkomen rechteloos waren. Later zouden ook Engelse en Nederlandse kooplieden meedoen aan deze **slavenhandel**.

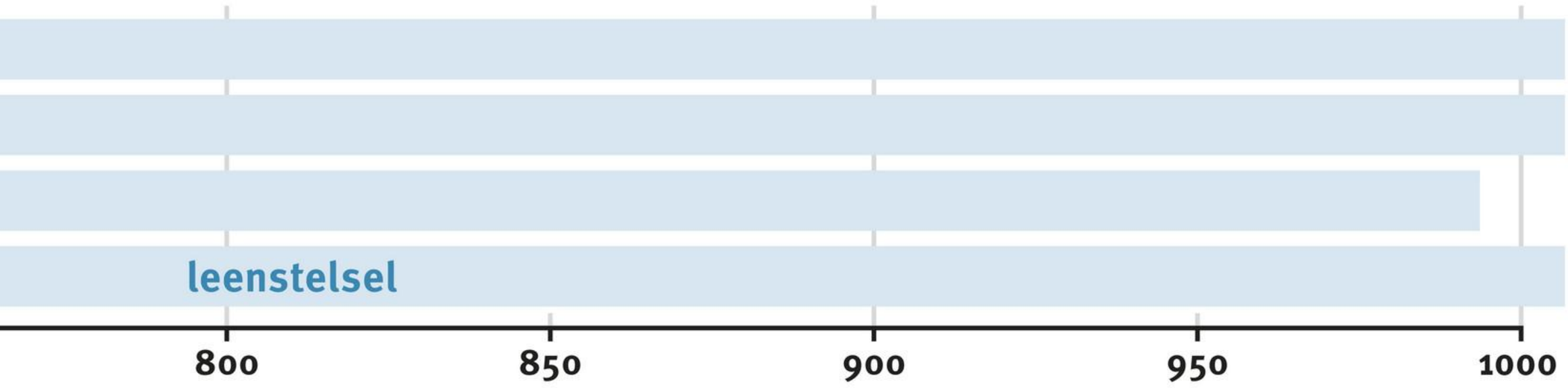
De ontdekkingsreizen hadden ook politiek-bestuurlijke gevolgen. Overal op de wereld vestigden zich Europeanen, eerst vooral Spanjaarden en Portugezen, maar vanaf de 17e eeuw ook Engelsen, Fransen en Nederlanders. Zij kregen in die gebieden soms erg veel macht.

Daarnaast waren er culturele gevolgen. Steeds reisden er missionarissen mee, priesters die de plaatselijke bevolking tot het christelijke geloof probeerden te bekeren. Met name in Midden- en Zuid-Amerika lukte dat goed: de lokale godsdiensten verdwenen hier bijna helemaal. In Azië en Afrika was de Europese invloed daarvoor nog onvoldoende.

Nadat het West-Romeinse Rijk uiteen was gevallen, kreeg Europa te maken met grote veranderingen. Zo verdween veel handel en nijverheid en leefde bijna niemand meer in een stad. De nieuwe heersers waren soms bijna net zo machtig als Romeinse keizers, maar ze gingen hun rijk wel op een andere manier besturen. In het Midden-Oosten ontstond een nieuwe godsdienst: de islam. In dit hoofdstuk over de 'vroege middeleeuwen' (de periode van 500 tot 1000) ga je meer lezen over al deze veranderingen.

Maar sommige dingen bleven in deze periode hetzelfde. Zo was de christelijke kerk in de Romeinse tijd heel machtig geworden. Die macht bleef bestaan. Op deze afbeelding is dat goed te zien: de nieuwe heersers konden niet om de kerk heen en moesten zich daarbij aansluiten.

Verwerken

4 Maak de juiste combinaties.

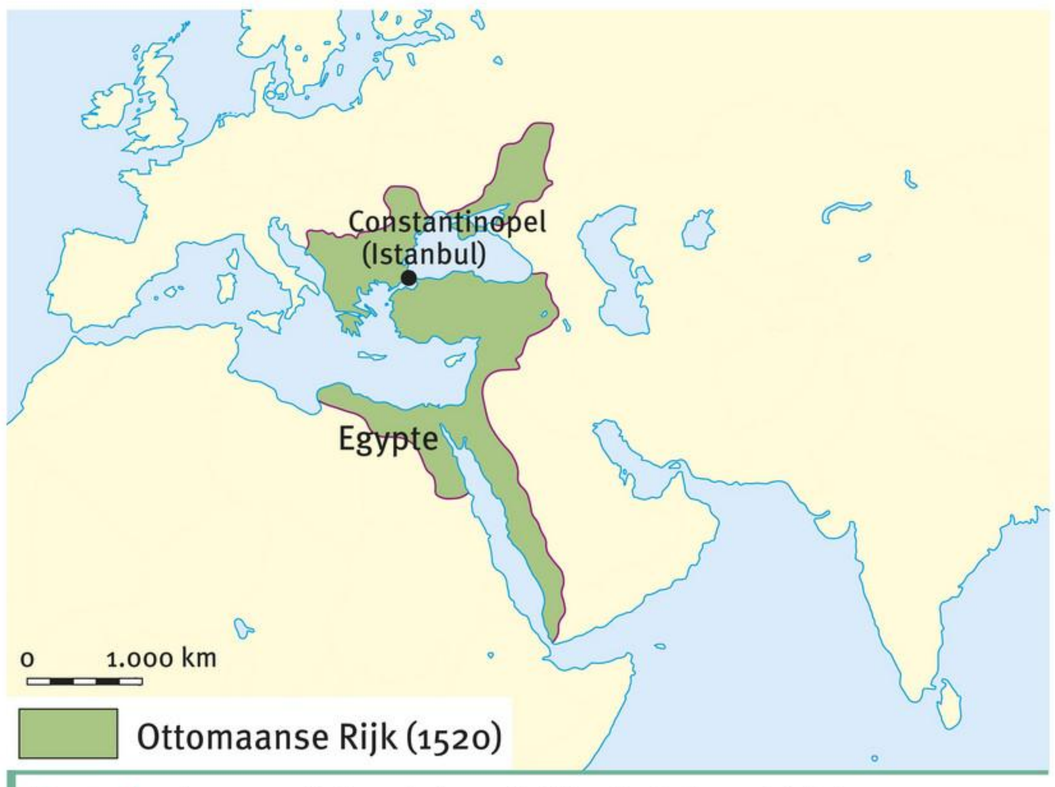
A	Amerika	1	Constantinopel
B	Indië	2	In 1490 onbekend in Europa
C	Istanbul	3	Kruidnagel en nootmuskaat
D	Midden-Oosten	4	Turkse heerschappij
E	Ottomaanse Rijk	5	Zuid- en Zuidoost-Azië
F	Specerijen	6	Bekend door kruistochten

5 Gebruik bron 6.

a Geef op deze bron aan langs welke route (ongeveer) handelaren in 1400 peper uit Zuid-India naar Frankrijk brachten.

b In 1400 waren twee volken betrokken bij deze handel in peper.
Vermeld op de kaart de namen van deze volken bij het gedeelte van de handelsroute waar zij de peper vervoerden.

c Op de kaart is aangegeven waar in 1520 het Ottomaanse Rijk lag.
Waarom was de uitbreiding van het Ottomaanse Rijk belangrijk voor de verandering in de peperhandel?

Bron 6 Langeafstandshandel in de late middeleeuwen.

6 In de leertekst staat: ‘In de 15e eeuw vond op het Iberisch schiereiland een andere belangrijke gebeurtenis plaats: de verdrijving van de laatste moslims uit Spanje.’
Leg kort uit waarom deze gebeurtenis belangrijk was voor het onderwerp van deze paragraaf (‘De ontdekkingsreizen’).

7 **a** Wat was de reden voor de reconquista?

b Bereken hoe lang de reconquista ongeveer duurde.

c Het woord ‘reconquista’ is bedacht door christelijke Spanjaarden. Kijk naar de letterlijke betekenis van dit woord en bedenk waarom christelijke Spanjaarden het graag gebruikten.

8 **a** Noem twee redenen waarom Europeanen in de 15e eeuw ontdekkingsreizen begonnen te maken.

b Waarom hadden Europeanen niet al eerder ontdekkingsreizen gemaakt?

- ◯ A Ze hadden nog geen behoefte aan specerijen en zijden stoffen.
- ◯ B Ze mochten van hun geloof niet naar niet-christelijke gebieden.
- ◯ C Ze waren technisch nog niet zo ver.
- ◯ D Ze wisten niet dat er nog andere gebieden waren.

9 Gebruik bron 2. Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Columbus bereikt Amerika en denkt dat het Azië is.
B Een monnik maakt bron 2 over de peperoogst in Kollam.
C Een Portugese zeeman vaart voor het eerst naar India.
D Europeanen maken kennis met peper uit Azië.
E Portugezen gaan zelf peper uit Kollam halen.

10 Gebruik bron 4. Op deze kaart zie je de reizen van een aantal ontdekkingsreizigers, aangeduid met verschillende kleuren.
Vul het schema over enkele van deze reizen in.

Naam van reiziger of opdrachtgever			Vasco da Gama
Reisde in (jaar)	1450	1492	1498
Kleur op kaart			
Kwam uit (land)			
Reisde naar het (windrichting)			
Kwam aan in (gebied)			

11 Gebruik bron 2 van de oriëntatie en bron 4 van deze paragraaf.
In 1594 vertrok Willem Barentsz, een Nederlandse ontdekkingsreiziger, met twee schepen in noordelijke richting. Hij hoopte via het noorden om Azië heen te kunnen varen en zo Indië te bereiken. Zijn plan bleek totaal niet uitvoerbaar: in 1596 strandde hij in het ijs van het noordpoolgebied. Een deel van de bemanning kon terugkeren, maar Barentsz overleefde dit avontuur niet.
Kun je zeggen dat Willem Barentsz onverstandig was, omdat hij via het noorden Azië probeerde te bereiken? Leg je antwoord uit.

12 Maak de tekst kloppend.
In de 16e eeuw veroverden de *indianen* / *Portugezen* / *Spanjaarden* in Midden- en Zuid-Amerika grote gebieden. Zij gingen die gebieden zelf bewonen en besturen. We noemen dit soort gebieden ..... . De mensen hier verdienden hun geld onder meer door grote landbouwbedrijven of ..... te stichten. Deze bedrijven waren *wel* / *niet* gespecialiseerd in één product.
Andere Europeanen pakten het heel anders aan. Langs de kusten van *Afrika, Amerika en Azië* / *Afrika en Azië* / *Amerika en Azië* stichtten zij ..... , die in die tijd ..... werden genoemd. De mensen hier verdienden vooral aan de *handel* / *landbouw* / *mijnbouw*.

13 In de 16e eeuw begonnen Portugezen en Spanjaarden mensen uit Afrika naar Amerika te vervoeren.

a Hoe noemen we dit verschijnsel?
b Leg uit waarom ze dit deden.
c Verplaats je in een van de Afrikanen die naar Amerika werden vervoerd. Wat zou je daarvan vinden?

14 **a** Noem twee economische gevolgen van de ontdekkingsreizen.
b Noem ook een politiek-bestuurlijk en een cultureel gevolg.

15 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De oorspronkelijke bewoners van Amerika zien voor het eerst Europeanen.
B Franse edelen brengen hun eten op smaak met specerijen uit Azië.
C Italiaanse handelaren moeten in Constantinopel steeds meer belasting betalen.
D Nederlandse handelaren gaan Afrikanen vervoeren die in Amerika als slaaf moeten werken.
E Portugese, Italiaanse en Spaanse zeelieden gaan de wereld verkennen.
F Turkse militairen slagen erin het laatste stukje Oost-Romeinse Rijk te veroveren.

b Welke gebeurtenis uit vraag a valt in exacte hetzelfde jaar als het einde van de reconquista van het Iberisch schiereiland?

16 Welke beweringen kloppen?

☐ A De ontdekkingsreizigers gingen de zee op om nieuwe continenten te ontdekken, zoals Amerika.
☐ B De uitvinding van de boekdrukkunst was belangrijk voor de verspreiding van een nieuwe mentaliteit in de 16e eeuw.
☐ C Een van de gevolgen van de ontdekkingsreizen was dat er bij Spaanse factorijen steeds meer plantages kwamen.
☐ D Het werk van humanisten vormde op den duur een bedreiging voor het gezag van de kerk.
☐ E In de renaissance kregen mensen meer waardering voor de middeleeuwse bouwkunst.
☐ F In de 16e eeuw verdiepten de humanisten zich in de anatomie, omdat zij het menselijk lichaam zo precies mogelijk wilden weergeven.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Het einde van de Amerikaanse culturen

BASIS

Bron 1 Stenen kalender uit Tenochtitlán (tegenwoordig Mexico-Stad) uit ca. 1500. De kalender heeft een doorsnee van 3,6 meter. In het midden is de zonnegod afgebeeld, met daaromheen aanduidingen voor dagen, maanden en jaren. Hieruit blijkt dat de bewoners een heel precieze tijdrekening hadden. Ooit stond deze kalender, fel beschilderd, boven op de belangrijkste tempel in Tenochtitlán. In 1521 vervingen de Spanjaarden de tempel door een kathedraal en begroeven ze deze steen. Pas in 1790 werd hij teruggevonden.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Hoe noemen wij de bewoners van Tenochtitlán in de tijd dat de kalender werd gemaakt?

- ◯ A Columbianen.
- ◯ B Europeanen.
- ◯ C Indianen.
- ◯ D Spanjaarden.

b Maak de tekst kloppend.

De bewoners van Tenochtitlán waren polytheïstisch. Zij geloofden in *één god* / *meer goden*.

c Verplaats je in de Spanjaarden.

Waarom begroeven zij deze kalender?

2 Gebruik bron 1. Deze bron vertelt een heleboel over de samenleving in Tenochtitlán.

Leg uit waarom de volgende twee uitspraken juist zijn.

a De mensen in Tenochtitlán leefden niet meer als jagers-verzamelaars.

b Er was in deze samenleving sprake van specialisatie.

3 Gebruik bron 1.

a Maak de tekst kloppend.

Deze paragraaf gaat over .....

Daarvan is het begraven van deze kalender een voorbeeld. Dat gebeurde ..... jaar nadat Columbus in Amerika was aangekomen.

b Verplaats je in een 40-jarige bewoner van Tenochtitlán in 1521.

Wat zou jij vinden van het feit dat de Spanjaarden deze kalender begroeven?

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt een voorbeeld geven van een agrarisch-stedelijke samenleving in Amerika voor de komst van de Europeanen.
- Je kunt beschrijven hoe Europeanen in de vroege 16e eeuw delen van Amerika veroverden en welke gevolgen dat had voor de oorspronkelijke bewoners.
- Je kunt uitleggen welke gevolgen de verovering van Amerika had voor het Europese mens- en wereldbeeld.

Bron 2 De bestaansmiddelen van de bevolking van de Amerika's voordat Columbus daar in 1492 aankwam.

Culturen in Amerika

Toen Columbus in 1492 in Amerika aankwam, leefden in dat werelddeel verschillende volken. Omdat Columbus dacht dat hij in Indië was, noemde hij de oorspronkelijke bewoners van Amerika 'indianen'. Sommige Amerikaanse volken leefden als jagers-verzamelaars, maar de meeste deden aan landbouw en veeteelt. In Zuid- en Midden-Amerika hadden sommige indianenvolken zelfs grote, welvarende rijken gesticht.

Een van die rijken, dat van de **Azteken**, lag in wat nu Mexico is en telde zo'n 26 miljoen inwoners. Aan het hoofd stond een koning. Hij regeerde vanuit de hoofdstad Tenochtitlán, een stad die qua grootte vergelijkbaar was met de grootste Europese steden uit die tijd. Hier stonden paleizen en tempels voor verschillende goden. De Azteekse samenleving kende grote sociale verschillen. Edelen en priesters hadden de meeste macht. De meeste Azteken leefden als boeren, soldaten en handwerkslieden. Wie schulden had of tijdens een oorlog gevangen was genomen, moest als slaaf voor een eigenaar werken, maar slavernij was niet erfelijk.

Aan de westkust van Zuid-Amerika (ongeveer het huidige Peru) lag het rijk van de **Inca's**. In de 15e eeuw was dit (in oppervlak) het grootste rijk ter wereld. De koning was zeer machtig en werd beschouwd als afstammeling van de belangrijke zonnegod Inti. De hele bevolking was gedwongen voor hem, de edelen en de priesters te werken. De meeste mensen deden dat als boer, maar daarnaast waren er bouwvakkers, handwerkslieden, soldaten en ambtenaren.

De Azteken en Inca's waren niet de eerste Amerikaanse volken die een agrarisch-stedelijke samenleving hadden. In Midden-Amerika bouwden de **Maya's** al vanaf de 3e eeuw n.C. prachtige steden, met indrukwekkende paleizen en piramiden voor de verering van hun goden. Ze hadden een eigen schrift en ook waren ze goed in wiskunde en sterrenkunde. Net als de Grieken leefden de Maya's niet in één groot rijk, maar in aparte stadstaten, elk onder een eigen koning. Daaronder stond een groep van edelen, die werkzaam waren als bestuurders, priesters en militaire leiders. De meeste mensen werkten op het land, als vrije boer of als slaaf. In de 9e eeuw verloren de Maya's veel van hun macht. Maar zelfs toen Columbus arriveerde, was in sommige gebieden de Maya-cultuur nog niet helemaal verdwenen.

Bron 3 In Peru liggen nog allerlei ruïnes uit de tijd van de Inca's. Dit is Machu Picchu, een Inca-stad op 2.400 meter boven de zeespiegel. Er staan tempels voor de zonnegod en de maangodin, en verder veel woningen voor edelen. Omdat Machu Picchu moeilijk te bereiken is, denkt men wel dat dit geen gewone stad was, maar een heilige plek voor de koning en zijn gevolg.

Europese veroveringen

De komst van Europeanen naar Midden- en Zuid-Amerika had enorme gevolgen voor de oorspronkelijke bevolking.

Het eerste gevolg was politiek-bestuurlijk: de indianenrijken werden veroverd door Europeanen. De Spanjaarden hadden gehoord over de grote hoeveelheden goud en zilver van de Azteken en vielen hun rijk daarom in 1519 aan. De Azteken hadden een ver ontwikkelde cultuur, maar militair waren ze kansloos vanwege hun technologische achterstand. Ze wisten niet wat ijzer was en hadden dus geen zwaarden, geweren of kanonnen. Daardoor kon een klein Spaans leger binnen enkele jaren het hele rijk veroveren. Zo'n tien jaar later onderwierpen de Spanjaarden ook de Inca's, ook weer omdat hier veel goud te roven was.

Het tweede gevolg van de komst van de Europeanen was cultureel: de plaatselijke culturen verdwenen vrijwel helemaal. Europeanen gruwden van de soms wrede religieuze gebruiken die ze aantroffen. Zo offerden Azteken levende mensen aan hun goden. Missionarissen vonden het daarom hun plicht de indianen zo snel mogelijk tot het christendom te bekeren. Bovendien kwamen in de nieuw veroverde gebieden veel Spanjaarden te wonen. Daardoor werden de oorspronkelijke culturen al snel verdrongen door de Spaanse cultuur.

Het derde en laatste gevolg was een enorme sterfte onder de oorspronkelijke bevolking. Indianen waren niet bestand tegen de besmettelijke ziektes die de Spanjaarden meebrachten. Meer dan de helft van hen kwam te overlijden aan ziektes als pokken, mazelen en griep.

Bron 4 Azteekse priesters offeren mensen op de grote tempel in Tenochtitlán. Bij dit gebruik sneed een priester de borstkas van een levend mens open en trok hij het kloppende hart eruit (boven). (Azteekse afbeelding uit de 16e eeuw, gemaakt in opdracht van Spaanse geestelijken.)

Gevolgen voor het Europese mens- en wereldbeeld

De Europese ontdekking van Amerika had niet alleen gevolgen voor de oorspronkelijke bevolking. Ook voor de Europeanen waren de gevolgen groot.

Zo kwamen Europeanen voor het eerst in contact met allerlei voedzame planten die de indianen verbouwden, zoals tomaten, aardappelen, pompoenen, maïs, cacao en pinda's en ook met tabak. Veel Europeanen wisten deze voedings- en genotmiddelen wel te waarderen. Hierdoor veranderde het voedingspatroon in Europa enorm.

Verder was een belangrijk gevolg dat Europeanen een ander **wereldbeeld** kregen. Ze wisten door hun tochten veel beter hoe de wereld eruitzag en konden betere wereldkaarten maken.

Maar het meest ingrijpend was misschien wel dat ook hun mensbeeld veranderde. Europeanen hadden Amerika in de 16e eeuw wel heel gemakkelijk veroverd. Ook elders in de wereld hadden ze meer macht gekregen. Daardoor kregen Europeanen het idee dat ze *beter* waren dan andere, niet-christelijke volken, zoals indianen en ook Afrikanen, die ze in Amerika als slaven lieten werken. Europeanen zagen nog niet alle volken als minderwaardig: voor Chinezen en Japanners hadden zij lange tijd nog wel respect.

Verwerken

4 Gebruik bron 2.

a Onderstreep in de leertekst de zin waaruit je kunt afleiden dat het leefgebied van de Azteken in bron 2 terecht oranje is.

b Bekijk alle afbeeldingen in dit hoofdstuk (ook in de volgende paragrafen). Welke twee bronnen maken duidelijk dat op bron 2 ook het Inca-rijk terecht oranje is?

c Stel dat ook Europa op deze kaart zichtbaar zou zijn.
Welke kleur zouden Spanje en Portugal hebben? Leg je antwoord uit.

d Gebruik bron 1 van paragraaf 3 en je antwoord op vraag 2c van paragraaf 3.
Pedro Reinel heeft op zijn kaart geen Azteken, Inca's of Maya's afgebeeld. Leg uit hoe je dat kunt zien.

e Verklaar waarom Reinel op zijn kaart geen Azteken, Inca's of Maya's heeft afgebeeld.

5 Gebruik bron 2.

a Vul het schema in.

	Azteken	Inca's	Maya's
Ligging	*Midden-Amerika* / *Zuid-Amerika*	*Midden-Amerika* / *Zuid-Amerika*	*Midden-Amerika* / *Zuid-Amerika*
Samenleving	*grote* / *kleine* sociale verschillen	*grote* / *kleine* sociale verschillen	*grote* / *kleine* sociale verschillen
Leider	*koning* / *priester*	*koning* / *priester*	*koning* / *priester*
Slavernij	bestond *wel* / *niet*	bestond niet	bestond *wel* / *niet*
Godsdienst	*monotheïstisch* / *polytheïstisch*	*monotheïstisch* / *polytheïstisch*	*monotheïstisch* / *polytheïstisch*

b Noem twee belangrijke verschillen tussen de Azteken en de Maya's.

c Gebruik bron 3. De Inca's kenden geen belastingen in geld. Toch leefden de koning en zijn gevolg in grote welstand. Leg dit uit.

d Waar doet de situatie bij de Inca's aan denken?

- ◯ A Aan de herendiensten in de vroege middeleeuwen.
- ◯ B Aan de slavernij in de Griekse stadstaten.
- ◯ C Aan de stadsrechten uit de late middeleeuwen.
- ◯ D Aan het leenstelsel in de Romeinse tijd.

6 Noem drie gevolgen van de ontdekkingsreizen voor de oorspronkelijke bewoners van Amerika.

7 **a** Wat is de reden dat de Spanjaarden militair hard optraden in Midden- en Zuid-Amerika?

b Bedenk twee redenen waarom de veroveringen zo snel konden verlopen.

8 Gebruik bron 4.

a Waarom brachten Azteken mensenoffers?

b Leg uit wat de Azteekse mensenoffers te maken hebben met de snelle ondergang van de Azteekse cultuur.

c Als mensenoffers worden verboden, is dat dan een verandering van normen of van waarden? Leg je antwoord uit.

9 Noem drie gevolgen van de Europese ontdekking van Amerika voor de Europeanen zelf.

10 Een stelling: 'Na de ontdekking van Amerika hebben de Europese cultuur en de cultuur van de oorspronkelijke bevolking elkaar over en weer beïnvloed.'
Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit aan de hand van twee concrete voorbeelden.

11 Welke uitspraken kloppen?

De Europese ontdekking van het Amerikaanse continent had als gevolg dat:

- ☐ A Afrikanen in contact kwamen met indianen.
- ☐ B Chinezen bewondering kregen voor Amerikaanse culturen.
- ☐ C Europeanen chocolademelk gingen drinken.
- ☐ D Inca's het rijk van de Azteken veroverden.
- ☐ E indianen aardappelen gingen eten.
- ☐ F mensen in Europa gingen neerkijken op andere volken.
- ☐ G missionarissen Azteekse tempels gingen beschermen.

12 In het Europese mensbeeld zie je tussen 1300 en 1700 twee veranderingen. Welke veranderingen waren dat?

- ☐ A Europeanen begonnen te denken dat andere volken minderwaardig waren.
- ☐ B Europeanen slaagden erin veel betere wereldkaarten te maken.
- ☐ C Europeanen vonden hun prestaties op aarde steeds belangrijker.
- ☐ D Europeanen vroegen zich steeds meer af hoe God hun daden beoordeelde.
- ☐ E Europeanen werden kritischer over hun eigen cultuur.

13 Maak de juiste combinaties.

A Boekdrukkunst	1 Belemmert langeafstandshandel
B Dieptewerking	2 Bevordert humanisme
C Heliocentrisch wereldbeeld	3 Mentaliteit
D Inca-rijk	4 Perspectief
E Kruidnagel	5 Slavernij
F Manier van denken	6 Specerijen
G Middeleeuwen	7 Sterrenkunde
H Ottomaanse Rijk	8 Verdrijving van moslims
I Plantage	9 Verering van de zonnegod
J Reconquista	10 Vertaalfouten

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Je inleven

HISTORISCH DENKEN

Gouden toekomst ja of nee?

Leerdoel
- Je kunt mensen uit het verleden beter begrijpen, doordat je er rekening mee houdt dat zij niet dezelfde kennis hebben als mensen van nu.

Vaardigheid
- V4.1

Basis
- Paragraaf 6.3

'We gaan op reis naar Azië.' Die uitspraak zou in de 15e eeuw voor veel ongeloof zorgen. Voor ons is dat vreemd. Iedereen weet wel waar Azië ligt. Mensen in het verleden wisten andere dingen dan wij nu en sommige dingen wisten ze niet. Houd je daar rekening mee, dan begrijp je hun gedrag beter en snap je de keuzes die ze toen maakten. In deze opdracht ga je aan de hand van bronnen de keuze van Columbus onderzoeken.

1 Gebruik *V4.1 Andere kennis*.
Hieronder staan twee zinnen over het denken en handelen van mensen in de 15e eeuw.

I Mensen gingen in de kerk bidden om verwoestingen door aardbevingen te voorkomen.

II Vele duizenden zeelieden stierven een gruwelijke dood aan scheurbuik, maar scheepskapiteins namen geen citrusvruchten mee om de ziekte te voorkomen.

a Schrijf bij elke zin hoe *jij* zou handelen en waarom.

b Verklaar waarom mensen in de 15e eeuw in deze twee situaties anders dachten of handelden dan jij zou doen.

2 Gebruik bron 1.

a Onderstreep in de bron een zin waarvan wij nu zeker weten dat deze niet klopt.

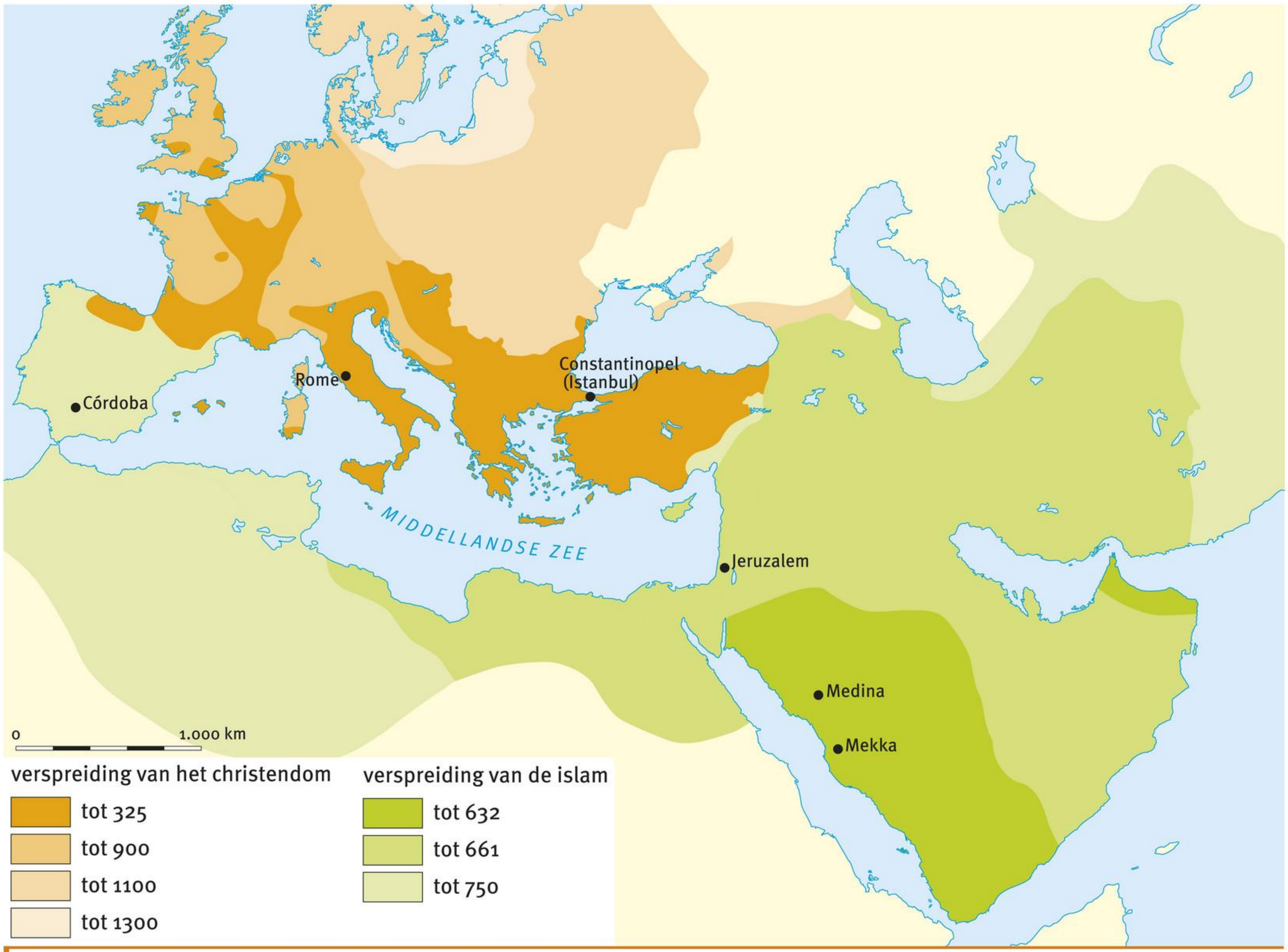
b In de 15e eeuw geloofden veel mensen in Europa dat het verhaal van Jan van Mandeville over Azië klopte.
Verklaar dat op basis van hun kennis.

Bron 1 In de 14e eeuw verscheen het boek *De reizen van Jan van Mandeville*, een zeer populair reisverhaal. Het was een van de boeken die Columbus inspireerde. Zo staat erin dat je de aarde rond kunt varen. De (onbekende) schrijver heeft waarschijnlijk niet alle reizen gemaakt die hij beschrijft. Ook heeft hij waarschijnlijk allerlei elementen overgenomen uit andere reisverhalen. Dit fragment gaat over Azië.

Hier liggen twee eilanden, die geheel uit bergen bestaan. De grote bergen bestaan geheel uit goud en worden door mieren bewaakt. Deze mieren zijn zo groot als honden. Als mens kun je ze beter niet benaderen, want dan bespringen ze je.
Daarom kunnen de mensen alleen met grote behendigheid goud bemachtigen. Als het snikheet is, kruipen de mieren weg in de aarde en blijven ze daar de hele dag. Dan nemen de mensen kamelen, dromedarissen en andere dieren mee en laden ze stiekem het goud op.

Bron 2 Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten rond 800.

Bron 3 De verspreiding van het christendom en de islam.

3 Gebruik bron 1 en 2. Columbus kwam onder andere door dit boek en deze kaart op het idee dat hij Azië zou kunnen bereiken door de Atlantische Oceaan over te steken.

- **a** Noem een element uit bron 1 dat Columbus op het idee kan hebben gebracht om naar Azië te reizen.
- **b** Wat kan Columbus op het idee hebben gebracht om de Atlantische Oceaan over te steken? Noem één element uit bron 1 en twee elementen uit bron 2.
- **c** Noem twee onbedoelde gevolgen van de ontdekkingsreis van Columbus.
- **d** Columbus wist niet welke gevolgen zijn reis zou hebben.
  Als hij die kennis wel gehad had, zou hij dan een andere keuze hebben gemaakt?

Bron 2 Kaart van Nicolaus Germanus uit 1482. Columbus heeft deze kaart zeker gezien. De gegevens op de kaart hielpen hem om tien jaar later aan zijn reis te beginnen.

4 Gebruik bron 3.

- **a** Waar is Stephen Hawking bang voor?
- **b** Op basis van welke kennis doet Hawking zijn voorspelling? Noem twee elementen uit de bron.
- **c** Ben je het met Hawking eens? Leg je antwoord uit.
- **d** Waarom denken we later (over een paar eeuwen) misschien anders over de keuze die we nu maken?

Bron 3 Veel mensen zijn bang dat robots de wereld zullen overnemen. Zijn die bangeriken alleen maar bejaarden? Nee, veel meer mensen zijn bang voor bijvoorbeeld robotsoldaten, die ongehinderd door gevoel, iedereen neermaaien die hen voor de voeten loopt. En wie wil er nou een robotchirurg aan zijn bed? Op een conferentie in Londen in 2015 sprak de beroemde wetenschapper Stephen Hawking zijn angst uit voor robots.

De techniek verbetert zichzelf in een steeds hoger tempo. De mens kan die groei niet bijhouden, omdat biologische evolutie daarvoor te traag gaat. De mens wordt dan voorbijgestreefd. Hoe lang het nog duurt voordat dit gebeurt, is nog onduidelijk. Ergens binnen de komende honderd jaar worden computers slimmer dan mensen.

5 Sommigen oordelen dat mensen in het verleden dommer waren dan wij.

- **a** Leg uit waarom zij dat zeggen.
- **b** Leg uit dat je ook kunt zeggen dat dit oordeel niet klopt. Gebruik Columbus als voorbeeld in je antwoord.
- **c** Bedenk waarom het voor ons makkelijker is om in te zien dat een keuze die mensen in het verleden maakten, een goede of slechte keuze was.
- **d** Stel, over twee eeuwen onderzoeken historici de keuze van mensen aan het begin van de 21e eeuw om robots te ontwikkelen. Bedenk een onderzoeksvraag van deze historici. (Houd er rekening mee dat de historicus dan inmiddels een robot kan zijn.)

Maak online steropdracht 6 voor extra uitdaging.

Wie heeft het ware geloof?

Leerdoel

- Je kunt het doen en denken van mensen uit het verleden beter begrijpen, doordat je er rekening mee houdt dat zij andere normen en waarden hadden.

Vaardigheid

- V4.2

Basis

- Paragraaf 6.4

Mensen in het verleden hadden meestal heel andere ideeën (normen en waarden) dan mensen nu. Het is de taak van historici om te onderzoeken welke andere ideeën mensen in het verleden hadden en om daarvoor verklaringen te vinden. Op die manier kun je het doen en denken van mensen uit het verleden beter begrijpen. In deze opdrachten ga je een verklaring zoeken voor de mening van de Spaanse veroveraars over het geloof van de Azteken.

7 Gebruik *V4.2 Andere normen en waarden*.

- **a** Maak de juiste combinaties.

A	Je gebruikt zo min mogelijk plastic.	1	Duurzaamheid
B	Je komt beloftes na.	2	Gehoorzaamheid
C	Je luistert naar je docent.	3	Respect voor anderen
D	Je pest niet.	4	Trouw

- **b** Wat zijn voorbeelden van waarden en normen? Vul de juiste woorden in.
  Achter de letters staan ....., achter de cijfers staan .....
- **c** Geef zelf nog een voorbeeld van een norm die in onze samenleving geldt.
- **d** Geef twee voorbeelden van waarden die voor jou belangrijk zijn.

8 Leg uit dat in Europa in de 16e eeuw veel normen en waarden christelijk waren.

9 Gebruik bron 4 en 5.

a Noem een norm die voor de Azteken belangrijk was.

b Noem een waarde die voor de Azteken belangrijk was.

Bron 4 De god Xipe-Totec draagt een mantel van mensenhuid. (Azteeks beeld uit 1350-1520.)

Bron 5 Een historicus schrijft over het geloof van de Azteken.

Volgens de Azteken streden goede krachten constant tegen slechte krachten. Alleen als de goede krachten wonnen, was er leven op aarde mogelijk. Ze geloofden bijvoorbeeld dat iedere nacht de zon met de maan en de sterren vocht. De Azteken voedden de zonnegod met harten en bloed om hem kracht te geven. Voor de lente- en oorlogsgod Xipe-Totec droegen priesters gevilde mensenhuid. Het afwerpen van de huid na twintig dagen verwees naar nieuw leven, zoals de schil die van de maïskorrel valt als de nieuwe maïsplant ontkiemt. De Azteken offerden vooral krijgsgevangenen. De Azteken voerden daarom veel oorlog en krijgers kregen veel aanzien. Als je op het slagveld stierf, was je zeker van een leven na de dood.

10 Gebruik bron 5 en 6. De Spanjaarden en Azteken dachten verschillend over het offeren van mensen.

a Keurden de Azteken mensenoffers goed of af? Leg je antwoord uit.

b Keurden de Spanjaarden mensenoffers goed of af? Leg je antwoord uit.

Bron 6 Een gesprek tussen Spaanse monniken en Azteekse priesters in 1524. Het is opgeschreven door een Spaanse monnik.

De Spaanse monniken proberen de Azteekse priesters te bekeren tot het christendom. Ze zeggen: 'Jullie aanbidden valse goden en kwetsen God daarmee. God is zo woedend, dat hij de Spanjaarden naar jullie zond om jullie te straffen. Zij troffen jullie met tal van martelingen. Door de Heilige Schrift te aanvaarden, zullen jullie het hart van God kunnen verkoelen, zodat hij jullie niet helemaal zal vernietigen.'

De Azteekse priesters antwoorden: 'Wat zullen wij daar nu direct op antwoorden? Wij zijn degenen die de mensen bescherming bieden en voor hen zorgen. Wij kunnen ons nog niet neerleggen bij het christendom.'

De monniken zeggen: 'Jullie eigen goden waren niet machtig genoeg om jullie volk te bevrijden uit hand van de Spanjaarden.'

Vervolgens bekeren de Azteekse priesters zich tot het christendom.

11 Gebruik bron 6.

a Wat bedoelden de Spaanse monniken toen zij spraken over de 'martelingen' die de Azteken troffen? Noem twee voorbeelden.

b Vonden de Spaanse monniken het wel of niet rechtvaardig dat dit leed de Azteken trof? Leg je antwoord uit.

c Hadden de Azteekse priesters hierover dezelfde opvatting als de Spaanse monniken? Leg je antwoord uit.

d Om welke reden zouden de Azteekse priesters zich niet willen bekeren? Bedenk twee redenen.

e Lees nog eens hoe het gesprek eindigt. Beredeneer dat het niet waarschijnlijk is dat het gesprek echt zo is geëindigd. Noem twee redenen.

12 Gebruik bron 5 en 6.

a Geef met behulp van een waarde die wij nu belangrijk vinden, een oordeel over de houding van de Spaanse monniken tegenover de Azteekse priesters. Noem de waarde waarop je je antwoord baseert.

b Leg uit om welke reden de Spaanse monniken de Azteekse priesters probeerden te bekeren. Noem in je antwoord een waarde die de Spaanse monniken belangrijk vonden.

Maak online steropdracht 13 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met een beeldbron en een tekstbron

TOEPASSEN

Bouwen zoals in de oudheid

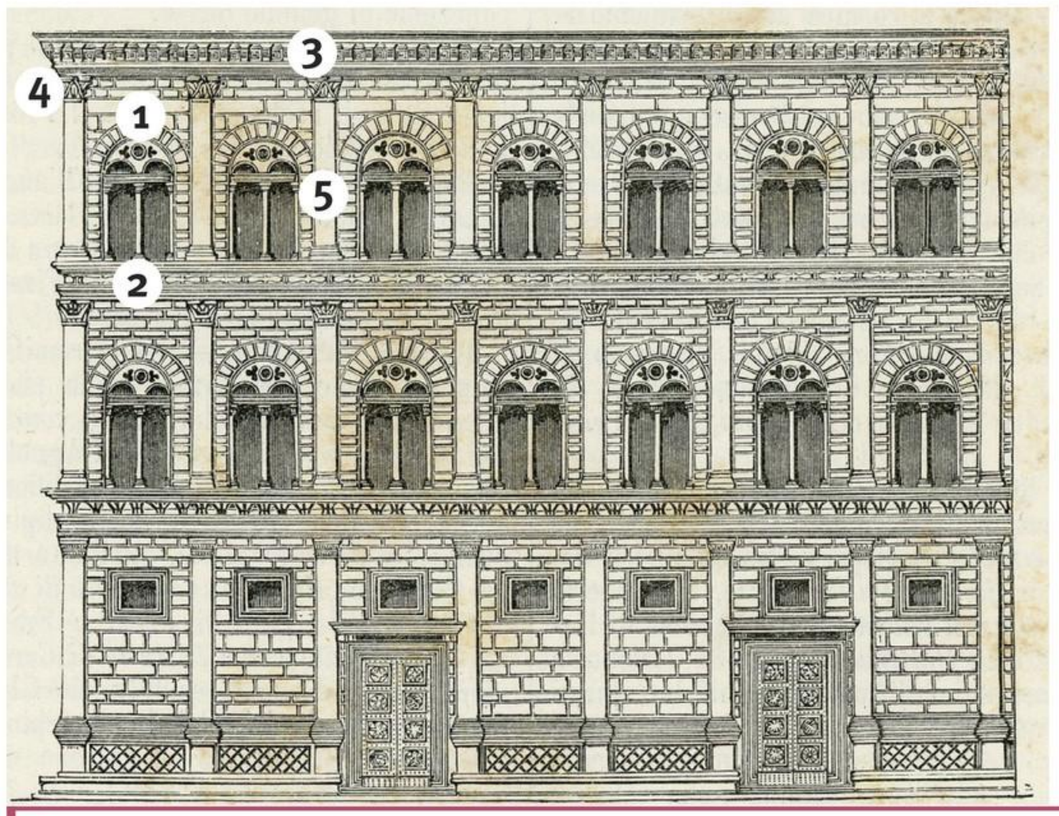
Basis
- Paragraaf 6.1

Oude gebouwen kunnen je niet alleen veel vertellen over de ontwikkelingen in de bouwkunst, maar ze kunnen je ook leren wat mensen in een bepaalde tijd belangrijk vonden. Denk maar eens aan gotische kathedralen. In *Memo* leer je hoe je naar een bouwwerk kunt kijken. Dit keer onderzoek je een gebouw uit de renaissance.

1 Gebruik bron 1.

a Wat vind je van het gebouw?
Het lijkt *niet* / *wel* op een paleis.
Het ziet er *sober* / *feestelijk* uit.
Het ziet er *open* / *gesloten* uit.

b Vind je het gebouw mooi of lelijk? Leg je antwoord uit.

Bron 1 Links zie je de ontwerptekening van de gevel van Palazzo Rucellai, rechts een detail van het gebouw. De architect Leon Alberti bouwde het in 1451 in Florence voor de bankiersfamilie Rucellai. Alberti schreef een belangrijk boek over bouwkunst, gebaseerd op de ideeën van de Romein Vitruvius. Vitruvius, en ook Alberti, schreven dat gebouwen functioneel, sterk en mooi moesten zijn. Iets was volgens hen mooi, als het de juiste verhoudingen had.

2 Gebruik bron 1.

a In de ontwerptekening van bron 1 staan cijfers bij verschillende onderdelen van het gebouw. Maak de juiste combinaties.

A Een dak- of kroonlijst is een versierde band aan de bovenzijde van een gebouw. 1

B Een fries is een versierde, horizontale band. 2

C Een kapiteel is het kopstuk boven op een zuil of pilaster. 3

D Een pilaster wordt ook wel halfzuil genoemd. 4

E Ronde bogen. 5

b Maak de zinnen kloppend.
Het gebouw is opgedeeld in *twee* / *drie* lagen, die gescheiden worden door brede stroken, die *daklijsten* / *friezen* worden genoemd. De pilasters *dragen de muren* / *zijn voor de sier*.

c Gebruik zo nodig een liniaal. Maak de zinnen kloppend.
De afstand tussen de pilasters is telkens *even groot* / *verschillend*. De hoogte van de tweede verdieping is *wel* / *niet* gelijk aan de hoogte van de eerste verdieping en *wel* / *niet* gelijk aan de hoogte van de derde verdieping.

d Uit je antwoorden bij vraag b en c blijkt dat de verhoudingen in de gevel van het gebouw vooral *asymmetrisch* / *symmetrisch* zijn. (Zoek de betekenis van het woord 'symmetrie' op, als je die niet kent.)

3 Gebruik bron 1. Gebruik ook bron 4 uit paragraaf 3.7.

a Noem vier onderdelen die je bij het Palazzo Rucellai en het Colosseum ziet.

b Bij de bouw van het Colosseum was symmetrie erg belangrijk, hoe zie je dit horizontaal? En hoe zie je dit verticaal?

4 Gebruik bron 1 en zo nodig de tekst 'Griekse cultuur' in hoofdstuk 2, paragraaf 4.

a Over de Griekse bouwkunst heb je geleerd dat de Grieken probeerden perfectie te bereiken. Leg uit dat het woord 'perfectie' ook past bij de bouwkunst in de renaissance.

b Leg uit dat de Grieken en de architecten in de renaissance waarschijnlijk niet vanuit dezelfde gedachte streefden naar perfectie.

c Leg uit welk verband bestaat tussen de bloei van de wetenschap en de bloei van de bouwkunst, zowel in de 5e eeuw v.C. als in de renaissance.

5 Stel, iemand in de 16e eeuw moet het Palazzo Rucellai beschrijven.
Zal deze persoon het gebouw beschrijven als een voorbeeld van klassieke of van eigentijdse architectuur? Leg je antwoord uit.

‘Vrome mensen zijn dwaas’

Basis
- Paragraaf 6.2

Hoe weten we wat mensen in het verleden dachten of vonden? Tekstbronnen kunnen ons daarvan een idee geven. In *Memo* leer je tekstbronnen begrijpen. In deze opdracht onderzoek je de mening van de humanist Erasmus (1466/69-1536).

6 **a** Gebruik bron 2. Maak de zin kloppend.
Lof der zotheid was *grappig* / *serieus* en tegelijkertijd *kritisch* / *vol lof*. Erasmus gaf in het boek op *directe* / *indirecte* wijze zijn mening over gelovigen en de kerk.
b Leg met twee redenen uit waarom de kerk het boek enige tijd verbood.

Bron 2 Een fragment uit het boek *Lof der zotheid* van Erasmus (1511). Na de dood van Erasmus heeft de kerk het boek ongeveer vijftien jaar verboden.

Het lijkt me dat de christelijke godsdienst in het algemeen vooral op de zotheid lijkt en niets met wijsheid te maken heeft. [...] De stichters van de godsdienst hechtten verbazend veel waarde aan onnozelheid, zij waren de grootste vijanden van de wetenschap. Ten slotte: er zijn geen grotere gekken dan vurige vrome christenen. [...] Zij verafschuwen genot, houden van vasten, tranen en hard werken. Zij walgen van het leven en verlangen uitsluitend naar de dood. Kortom, ze hebben geen normaal menselijk gevoel en doen net alsof ze geen lichaam hebben. Is dat niet hetzelfde als krankzinnig zijn?

7 Gebruik bron 2. Erasmus gebruikt misschien woorden die je niet kent.
Schrijf de betekenis op van de volgende woorden: genot, onnozelheid, vasten, vroom.

8 Gebruik bron 2.
a Wat vindt Erasmus van de houding van de kerk ten opzichte van de wetenschap?
b Wat bedoelt Erasmus met ‘gelovigen verlangen uitsluitend naar de dood’?
c Wat bedoelt Erasmus met zijn uitspraak dat vrome christenen doen alsof ze geen lichaam hebben?

9 In bron 2 staat dat Erasmus een humanist was. Noem twee voorbeelden uit de bron waaruit je dat kunt opmaken. Leg je antwoord telkens uit.

7 De verovering van het Inca-rijk

VERDIEPEN

In 1908 vond een medewerker van de Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen een heel bijzonder boek. Het was rond 1615 geschreven door Felipe Guaman Poma de Ayala, die van gemengde afkomst was: Spaans en Inca. Guaman Poma beweerde een afstammeling te zijn van de Inca-koningen. Hij was als een soort ambtenaar in dienst van de Spanjaarden, die het Inca-rijk in 1532 hadden veroverd. Hij hielp ook bij het bekeren van de Inca's tot het christendom.
Het boek van Guaman Poma was eigenlijk een hele lange brief aan de Spaanse koning. Er staan ook veel tekeningen in het boek, die waarschijnlijk door Guaman Poma zelf zijn gemaakt. In de tekst vertelt hij over de verovering van het Inca-rijk en de slechte behandeling van de Inca's door het Spaanse bestuur. Tegelijk schrijft Guaman Poma ook over de onderlinge oorlogen van de Inca's en de wreedheid van hun gebruiken. Hij is positief over het christendom.
De vraag is: hoe veroverden de Spanjaarden het Inca-rijk?

Bron 1 Een Inca-fort bij de hoofdstad Cuzco.

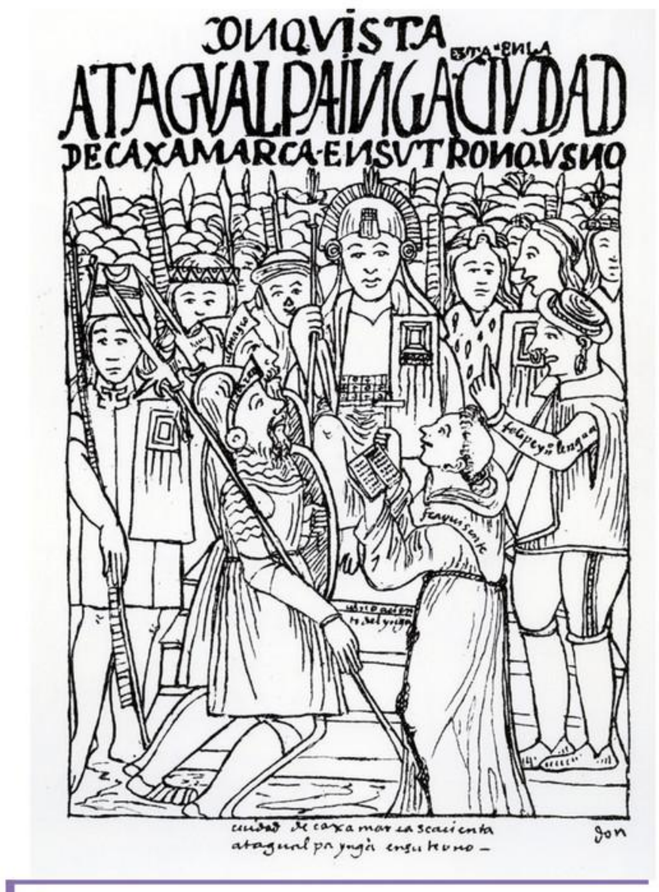

De Inca's leefden in een gebied dat tegenwoordig een groot deel van Peru en buurlanden beslaat. De Inca's bouwden een welvarende samenleving op. Hun rijk bestond op zijn hoogtepunt uit meer dan negen miljoen inwoners. Het waren geweldige bouwers, die zonder gebruik te maken van cement enorme stenen bouwwerken construeerden en prachtige bruggen en wegen aanlegden in het Andes-gebergte.
Vanuit hun hoofdstad Cuzco breidden de Inca's hun rijk steeds verder uit. In Cuzco zat ook de Inca-koning. Hij bestuurde vanuit de hoofdstad het hele rijk met behulp van familieleden en de Inca-adel. De koning woonde in een schitterend paleis met gouden en zilveren muren en hij droeg een gouden band om zijn voorhoofd. Hij werd als een god vereerd.
Het grootste deel van het Inca-volk bestond uit boeren, die maïs, aardappelsoorten, bonen, pepers, pinda's en cassave (een soort wortel) verbouwden. Ze hielden lama's en alpaca's voor hun wol en mest en gebruikten die beesten als lastdier. De Inca's dolven grote hoeveelheden goud en zilver. Die gebruikten ze als versiering voor hun paleizen en tempels. Dat goud en zilver zou een grote rol spelen bij de ondergang van de Inca-beschaving!

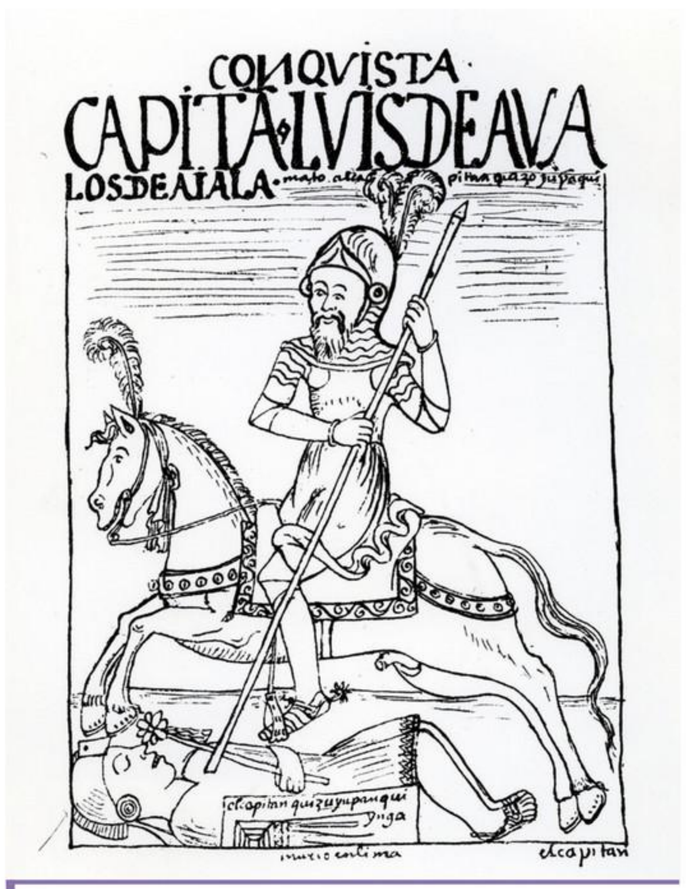
Bron 2 Spaanse veroveraars.

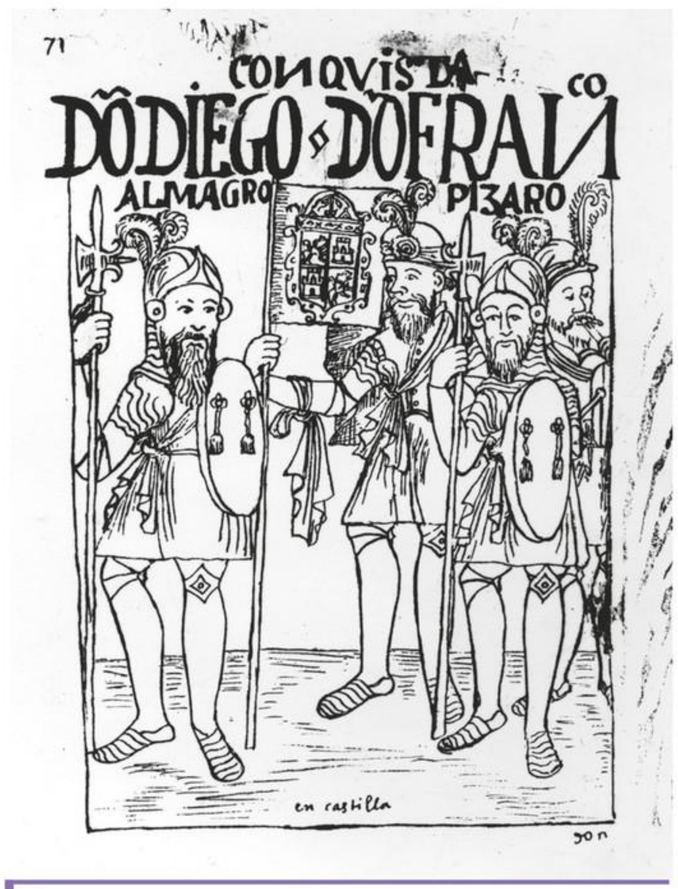
In 1532 landde de Spaanse conquistador (veroveraar) Francisco Pizarro met 180 soldaten op de kust van Peru. Op dat moment was er al een grote pokkenepidemie uitgebroken onder de Inca's. De Inca's hadden geen enkele weerstand tegen deze ziekte, die de Europeanen hadden meegebracht. Toen ook de Inca-koning stierf, brak er over zijn opvolging een burgeroorlog uit tussen zijn beide zonen. Atahualpa was de zoon die won en de nieuwe koning werd. Juist op dat moment viel Pizarro met zijn mannen binnen. Hij was op zoek naar de schatten van goud en zilver, waarover hij van andere indianen had gehoord.
Hoog op paarden gezeten, die de Inca's nog nooit hadden gezien, waren de Spaanse veroveraars in hun metalen harnassen en met hun vlijmscherpe zwaarden veel te sterk voor de indianen. Ook het gebruik van kanonnen leidde tot enorme paniek onder de Inca's. Pizarro maakte slim gebruik van de burgeroorlog onder de Inca's. Met een verrassingsaanval namen de Spaanse soldaten Atahualpa te midden van tienduizenden Inca-voetsoldaten gevangen. Atahualpa probeerde zichzelf vrij te kopen met goud en zilver. Hoewel de Inca's een hele kamer vulden met deze kostbare metalen, werd Atahualpa alsnog vermoord. Het duurde nog een aantal jaren, maar toen waren alle Inca's verslagen en ging een machtige beschaving ten onder.

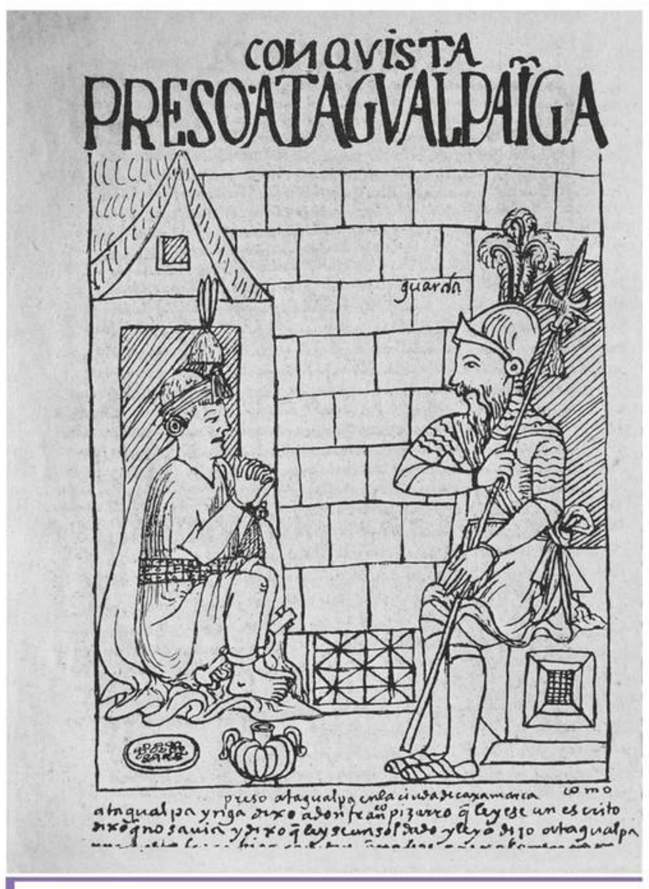
Bron 3

Bron 4

Bron 5

Bron 6

Bron 7

Bron 8 Uit het boek van Guaman Poma.

De geschenken bestonden uit mannelijke dienaren en heilige maagden. Sommige maagden werden aan de Spaanse paarden geofferd. De Inca's dachten namelijk dat het een soort menselijke wezens waren, omdat ze ook maïs aten. Ze kenden tot die tijd nog geen paarden en ze vonden het raadzaam om ze met respect te behandelen.

1 **a** Welke beweringen zijn juist?

- ☐ A Guaman Poma had kritiek op gewoonten en gebruiken van het Inca-volk.
- ☐ B Guaman Poma vond de behandeling van de Inca's door de Spanjaarden terecht.
- ☐ C Guaman Poma was in dienst van de Spanjaarden.
- ☐ D Guaman Poma was zelf bij de gebeurtenissen die hij beschrijft.

b Maak de tekst kloppend.
Een verslag wordt *meer* / *minder* betrouwbaar, als iemand ooggetuige was. Guaman Poma was *wel* / *niet* bij de gebeurtenissen en hij kiest *wel* / *niet* duidelijk de kant van de Spanjaarden of de Inca's. Het is beter om *één bron* / *meer bronnen* te gebruiken, als je precies wilt weten wat er vroeger is gebeurd.

2 Gebruik bron 1. Maak de tekst kloppend.
De Inca's leefden in ..... -Amerika.
Ze hadden een hoge beschaving. Dat blijkt bijvoorbeeld uit hun prachtige ..... en de verbouw van allerlei .....
Aan het hoofd van het Inca-rijk stond een .....
Hij woonde in een prachtig paleis, versierd met ..... en ..... Die edelmetalen trokken de aandacht van de .....

3 Gebruik bron 2 tot en met 8.
Welke zin in het schema hieronder hoort bij welke bron? Kies uit bron 3 tot en met 8. Bij één item hoort geen bron.

Onderschrift	Bron
De Spanjaarden komen aan op de kust van Zuid-Amerika.	
De bewapening en bescherming door harnassen van de Spanjaarden is veel beter dan die van de Inca's.	
De Spanjaarden richten, gezeten op hun paarden, een slachting aan onder de Inca's.	
De Inca's zien paarden als wonderlijke wezens, die misschien wel goddelijk zijn.	
De Inca-koning Atahualpa en zijn leger ontmoeten Pizarro en de Spanjaarden en maken kennis met de Bijbel.	
Atahualpa wordt gevangengezet door de Spanjaarden. In ruil voor zijn leven moeten de Inca's een kamer tot de nok toe vullen met goud en zilver.	
Nadat een Inca-generaal een Spaanse conquistador heeft gedood, wordt Atahualpa ondanks de belofte van Pizarro gewurgd, onthoofd en verbrand.	

4 In het schema van vraag 3 staan al enkele oorzaken voor de nederlaag van de Inca's. Welke andere oorzaken voor die nederlaag staan in bron 2? Noem er drie.

5 **a** Geef je mening over het optreden van Pizarro tegen Atahualpa.
b Welke verklaring, die te maken heeft met het geloof, is er voor het wrede optreden van de Spanjaarden?
c Wat zou er tegenwoordig gebeuren als een regering zich zo gedraagt in een oorlog?

6 Wat is volgens jou de belangrijkste oorzaak dat de Spanjaarden de Inca's zo makkelijk konden verslaan? Leg je keuze uit.

7 Wat was het belangrijkste gevolg van het optreden van Pizarro voor de Inca's?

8 Nadat een Inca-generaal een Spaanse conquistador had gedood, werd Atahualpa ondanks de belofte van Pizarro gewurgd, onthoofd en verbrand.
Teken de moord op Atahualpa. Gebruik de informatie uit bron 2. Probeer zoveel mogelijk in dezelfde stijl te tekenen als Felipe Guaman Poma de Ayala.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de oriëntatietekst. In bron 1 zie je de doop van Clovis in het jaar 496.
Maak de zinnen kloppend.
In het jaar 496 heersten de *Franken* / *Romeinen* over het gebied dat nu België en Zuid-Nederland is. Rond 100 bestuurden de *Franken* / *Romeinen* dit gebied. Politiek-bestuurlijk was de situatie in 496 dus *anders dan* / *hetzelfde als* in 100.
Het gebouw op de achtergrond lijkt *wel* / *niet* op een Romeins gebouw. De bouwstijl uit deze tijd is dus *heel anders dan* / *min of meer hetzelfde als* in 100. De kleding die de mannen dragen is *ook niet* / *wel* heel anders dan die in 100.
De maker van bron 1 heeft vooral een *economische* / *godsdienstige* / *politiek-bestuurlijke* verandering willen laten zien.

2 Gebruik bron 2. Op deze bron zie je de politieke situatie rond 800.
Noem met behulp van de bron een politiek-bestuurlijke verandering sinds de doop van Clovis in 496.

3 Gebruik bron 3.
Deze kaart laat zien hoe het christendom en de islam zich tussen 325 en 1300 hebben verspreid.

a Sommige gebieden waren in 325 al christelijk en bleven dat tot minstens 1300. Noem een land of gebied waar dat zo was.

b Sommige gebieden zijn pas na 900 christelijk geworden en waren dat in 1300 nog altijd.
Voor welk land geldt dat (grotendeels)?

- ◯ A Denemarken.
- ◯ B Ierland.
- ◯ C Marokko.
- ◯ D Spanje.

c In sommige gebieden is de ontwikkeling behoorlijk ingewikkeld. Kijk bijvoorbeeld eens naar Jeruzalem. Welke omschrijving klopt voor Jeruzalem?

- ◯ A In 325 woonden er al christenen in deze stad, de islam verspreidde zich hier tussen 632 en 661.
- ◯ B In 325 woonden er al christenen in deze stad, de islam verspreidde zich hier tussen 661 en 750.
- ◯ C In 325 woonden er nog geen christenen in deze stad, de islam verspreidde zich hier tussen 632 en 661.
- ◯ D In 325 woonden er nog geen christenen in deze stad, de islam verspreidde zich hier tussen 661 en 750.

d In welke perioden heeft het christendom zich in Nederland verspreid?

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij ‘de vroege middeleeuwen’.

8 Schilderkunst in de renaissance

CULTUUR

Renaissanceschilders wilden de werkelijkheid zo realistisch mogelijk weergeven. Daarmee wordt bedoeld dat personen en de wereld er herkenbaar en zo ‘echt’ mogelijk uit moeten zien. Daarvoor bestudeerden kunstenaars de anatomie van mensen en experimenteerden ze met perspectief. Ook onderzochten ze lichtinval en schaduwen. Ze bestudeerden ook hoe je verschillende stoffen en de plooien in kleding zo ‘echt’ mogelijk kunt laten lijken. Deze zoektocht naar meer realisme in de schilderijen was een gevolg van de hernieuwde belangstelling voor de oudheid. Veel schilders verdiepten zich in de nieuwe wetenschappelijke kennis, zoals wiskunde.
In deze paragraaf onderzoek je op welke manieren renaissancekunstenaars nieuwe technieken toepasten.

Bron 1 Portret van een grootvader met zijn kleinzoon, Domenico Ghirlandaio (ca. 1490).

Bron 2 De heilige Sebastiaan, Antonello da Messina (1476).

Bron 3 De dode Christus, Andrea Mantegna (ca. 1480).

Bron 4 Lente, Sandro Botticelli (ca. 1482).

1 Gebruik bron 1.

a Dit portret is een voorbeeld van een realistische wijze van schilderen. Leg dat uit met twee voorbeelden.

b De grootvader die op dit portret is weergegeven, was wellicht niet zo blij met het realisme van de schilder. Leg dat uit.

2 Gebruik bron 5.

a Met het gezichtspunt bedoelt Leonardo da Vinci het punt vanwaar je als toeschouwer naar het schilderij kijkt.
Vanaf welk punt kijk je naar de volgende schilderijen? Vul het schema in.

Bron	Gezichtspunt
bron 1	Van *bovenaf* / *onderaf* / *gelijke hoogte*
bron 3	Van *bovenaf* / *onderaf* / *gelijke hoogte*
bron 4	Van *bovenaf* / *onderaf* / *gelijke hoogte*

b Het gezichtspunt heeft gevolgen voor hoe je het schilderij beleeft. Zo kijk je bijvoorbeeld letterlijk tegen iemand op of op iemand neer. Leg uit waarom het schilderij De heilige Sebastiaan (bron 2) vanuit een laag gezichtspunt is geschilderd.

c Bekijk bron 3. Was het gezichtspunt van dit schilderij innovatief (vernieuwend) in de renaissance? Leg je antwoord uit.

d Bekijk bron 4. Bedenk een reden waarom de schilder dit gezichtspunt heeft gekozen.

Bron 5 Leonardo da Vinci over het gezichts- en lichtpunt.

Als je een historisch schilderij opbouwt, neem dan twee punten – het ene is het gezichtspunt en het andere het punt waar het licht vandaan komt – en kies dit op zo groot mogelijke afstand. Laat zien hoe licht van elke zijde in één punt samenkomt.

3 Gebruik bron 5.

a Van welke kant komt het licht in de volgende bronnen? Vul het schema in. Er zijn telkens twee antwoorden goed.

Bron	Lichtpunt
bron 1	Van *links* / *rechts* / *boven* / *onder*
bron 2	Van *links* / *rechts* / *boven* / *onder*
bron 3	Van *links* / *rechts* / *boven* / *onder*
bron 4	Van *links* / *rechts* / *boven* / *onder*

b Waarop heeft het lichtpunt invloed?

- ☐ A Op de anatomie.
- ☐ B Op de diepte.
- ☐ C Op het gezichtspunt.
- ☐ D Op de kleur.
- ☐ E Op de schaduw.

Bron 6 Lichtbronnen.

Er zijn vier soorten licht die ondoorschijnende lichamen verlichten. De eerste is universeel licht, zoals de atmosfeer binnen onze horizon. De tweede is bijzonder licht, zoals de zon of een raam of deur of andere ruimte. De derde soort is het gereflecteerde licht. De vierde soort gaat door stoffen heen die tot op zekere hoogte doorzichtig zijn, zoals linnen, papier en dergelijke; maar niet die doorzichtige stoffen zoals glas of kristal of andere transparante lichamen, waar het effect hetzelfde is alsof er tussen het licht en het lichaam niets stond.

4 Gebruik bron 6. Welke soorten licht zijn gebruikt in bron 2 en 4 en welke gevolgen heeft dat voor de schaduw? Vul het schema in. In de derde kolom zijn telkens twee antwoorden goed.

Bron	Soort licht	Gevolg voor schaduw
HB bron 2		*Lange* / *korte* / *veel* / *weinig* schaduw
HB bron 4		*Lange* / *korte* / *veel* / *weinig* schaduw

5 Gebruik WB bron 7.

a Op welke twee schilderijen is het 'verkort' duidelijk te zien? Geef twee voorbeelden.

b Wat gebeurt er in een schilderij als figuren verkort worden weergegeven?

Bron 7 Vasari was schilder en een van de eerste kunsthistorici: hij schreef over het leven en werk van Italiaanse kunstenaars.

Onze kunstenaars hebben de grootste vaardigheid gehad in het verkorten van figuren. […] Een verkorting noemen wij bijvoorbeeld een arm die naar de schilder wijst of ervandaan komt. Door het perspectief lijkt de arm korter, daarom wordt deze techniek het 'verkort' genoemd.

6 Gebruik bron 8.

a In welk schilderij is de techniek die Vasari beschrijft toegepast? Leg je antwoord uit.

b Welke techniek wordt hier beschreven?

Bron 8 Dit schreef Vasari over de schildertechniek van Leon Battista Alberti.

Alberti's methode berust op het volgende principe: het beeldvlak (tafereel) is verticaal geplaatst. De geschilderde grond waar mensen op staan, valt samen met de eerste naad van een horizontale tegelvloer. Loodrecht op het grondvlak is een ander verticaal vlak geplaatst, waarin de punten V (verdwijnpunt) en G (gezichtspunt van de beschouwer) liggen.

7 Op middeleeuwse afbeeldingen zien mensen er stram, stijf en emotieloos uit. In de renaissance mochten emoties getoond worden.

a Bekijk bron 1 nog eens. Op welke manieren werd de band tussen grootvader en kleinkind weergegeven?

b Bekijk bron 3 nog eens. Welke emotie is geschilderd? Leg uit waarom dat opmerkelijk is.

8 In de 20e eeuw vinden veel schilders het niet zo belangrijk om de werkelijkheid realistisch af te beelden. Vind jij realisme in de schilderkunst belangrijk? Leg je antwoord uit.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Columbus zet als eerste Europeaan voet op Amerikaanse bodem.
B De Ottomanen veroveren Constantinopel.
C De Spanjaarden onderwerpen de Azteken.
D Een Griekse wiskundige vindt uit hoe je in een tekening perspectief kunt toepassen.
E In Noord-Italië begint een nieuwe, door de oudheid geïnspireerde cultuur te ontstaan.
F Nederlanders raken betrokken bij de slavenhandel tussen Afrika en Amerika.
G Op het Iberisch schiereiland begint de reconquista.
H Voor het eerst arriveert een Portugees schip in Indië.

Oefenen van de leerstof

2 In dit hoofdstuk ben je een groot aantal veranderingen tegengekomen.

a Noem vijf voorbeelden van culturele verandering uit dit hoofdstuk.
b Noem twee voorbeelden van economische veranderingen uit dit hoofdstuk.
c Noem twee voorbeelden van politiek-bestuurlijke verandering uit dit hoofdstuk.
d Historici laten in 1500 een nieuwe periode beginnen.
- Noem de naam van deze periode.
- Geef een argument vóór het idee dat rond 1500 een nieuwe periode begint.
- Geef ook een argument tegen.

3 In de 16e eeuw waren er belangrijke economische veranderingen.
Welke uitspraak daarover is juist?

◯ A De economie van het Ottomaanse Rijk werd belangrijker dan die van andere gebieden in Azië.
◯ B De Europese economie werd minder afhankelijk van economieën elders op de wereld.
◯ C Er ontstond een wereldeconomie, waarin economieën over de hele wereld met elkaar werden verbonden.
◯ D Terwijl de Europese economie sterk veranderde, bleef die in Midden- en Zuid-Amerika vrijwel gelijk.

4 Gebruik bron 1 en 2.

a Je kunt beide schilderijen zien als portretten.
Welk portret past het meest bij het mensbeeld uit de middeleeuwen en welk portret past het meest bij het mensbeeld uit de renaissance? Leg je antwoord uit.

b Bij welk portret past de gedachte 'memento mori' het best? Leg je antwoord uit.

c Beide schilderijen komen ongeveer uit dezelfde tijd (rond 1500).
Leg uit hoe het komt dat het ene schilderij beter past bij de renaissance dan het andere.

d Op bron 1 is rechts op de achtergrond een bidkapel geschilderd; Sassetti had dit heiligdom op eigen kosten laten bouwen. Leg uit waarom dit niet strijdig hoeft te zijn met je antwoord bij vraag a.

Bron 1 Domenico Ghirlandaio, *Francesco Sassetti en zijn zoon Teodoro* (ca. 1488). Sassetti was een rijke bankier. Ghirlandaio werkte in Florence.

Bron 2 Colijn de Coter, *Bewening van Christus* (ca. 1510-1515). De (ons onbekende) man rechts is de opdrachtgever van dit schilderij. Colijn de Coter werkte in Brussel.

5 **a** Maak de tekst kloppend.
Iemand die in de vroege middeleeuwen mensen tot het christendom bekeerde, noemen we een ..... Zulke mensen waren in de 16e eeuw ook actief in *Australië / het binnenland van Afrika / Zuid- en Midden-Amerika*. Om deze gebieden te besturen stichtte de kerk daar al snel *bisdommen / kloosters / koloniën*, met steeds een ..... aan het hoofd. Zo'n gebied werd bestuurd vanuit een ..... Een van de belangrijkste doelen was het bestrijden van *de oorspronkelijke bevolking / de slavernij / het polytheïsme*.

b Stelling: 'Humanisten hebben via een omweg bijgedragen aan het ontstaan van een heliocentrisch wereldbeeld.' Leg uit dat deze stelling juist is.

6 **a** Twee uitspraken:

I In de 15e eeuw kende West-Europa een agrarisch-stedelijke samenleving.

II In de 15e eeuw kende Midden-Amerika een agrarisch-stedelijke samenleving.

◯ A Uitspraak I en II zijn allebei juist.

◯ B Uitspraak I en II zijn allebei onjuist.

◯ C Uitspraak I is juist, uitspraak II is onjuist.

◯ D Uitspraak I is onjuist, uitspraak II is juist.

b Twee uitspraken:

I In de 8e eeuw kende West-Europa een agrarisch-stedelijke samenleving.

II In de 8e eeuw kende Midden-Amerika een agrarisch-stedelijke samenleving.

◯ A Uitspraak I en II zijn allebei juist.

◯ B Uitspraak I en II zijn allebei onjuist.

◯ C Uitspraak I is juist, uitspraak II is onjuist.

◯ D Uitspraak I is onjuist, uitspraak II is juist.

Oefenen van historisch denken

7 Maak de zinnen kloppend.

Als gevolg van de ontdekkingsreizen ontstond een nieuw mensbeeld. Dit was een verandering van *normen* / *waarden*.

De humanisten hadden veel kritiek op de ideeën van middeleeuwse denkers. Dit is een verandering van *normen* / *waarden*.

In 1807 verbood de Britse regering de slavenhandel, zeer tegen de zin van veel plantagehouders. Dit is een verandering van *normen* / *waarden*.

8 De oorspronkelijke bewoners van Amerika ontvingen de Europese ontdekkingsreizigers aanvankelijk heel gastvrij, ook al werden ze daardoor besmet met allerlei dodelijke ziektes.

Leg uit dat ze toch contact zochten met de Europese ontdekkingsreizigers.

9 Tijdens hun ontmoetingen met andere volken zijn Europeanen regelmatig in contact gekomen met andere gewoonten. Op het eiland Kalimantan (nu in Indonesië) bleken de Dajaks bijvoorbeeld 'koppensnellers' te zijn: mensen die de hoofden van hun gedode tegenstanders plechtig afsneden en tentoonstelden. De Dajaks geloofden dat de magische krachten van vers afgesneden hoofden zorgden voor een goede oogst en bescherming boden tegen vijanden. Ook zou dit gebruik ziektes kunnen voorkomen. Een groepsleider die veel hoofden had afgesneden, genoot veel respect.

a In 1894 verbood de Nederlandse overheid (die toen de baas was op Kalimantan) het koppensnellen onder de Dajaks.
Verplaats je in een toenmalige Nederlandse bestuurder en leg uit waarom je dit gebruik wilt verbieden.

b Verplaats je nu in een Dajak-leider die vele koppen heeft gesneld.
Wat zou hij vinden van het Nederlandse verbod?

c Wat zou jij doen als jij nu, diep in de jungle, een volk zou ontdekken dat koppensnelt?
Leg je antwoord uit.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§6.1 Een nieuwe kunst

- Ik kan een verklaring geven voor de opkomst van de renaissance in Italië.
- Ik kan uitleggen wat het begrip 'renaissance' zegt over de manier waarop de mensen uit deze tijd de middeleeuwen beoordeelden.
- Ik kan belangrijke kenmerken noemen van kunst in de renaissance.

§6.2 Een nieuwe mentaliteit

- Ik kan uitleggen wat de 'herontdekking van de oudheid' inhield.
- Ik kan een beschrijving geven van de werkzaamheden en ideeën van humanisten.
- Ik kan uitleggen waarom de ideeën van humanisten leidden tot een andere mentaliteit en waarom dat bedreigend was voor de kerk.
- Ik kan uitleggen welke belangrijke ontwikkeling de natuurwetenschap in de 16e eeuw doormaakte.

§6.3 De ontdekkingsreizen

- Ik kan uitleggen hoe de Europese langeafstandshandel er in de late middeleeuwen uitzag en wat daarin veranderde.
- Ik kan enkele redenen geven waarom Europeanen op ontdekkingsreis gingen.
- Ik kan uitleggen welke economische gevolgen de ontdekkingsreizen hadden voor gebieden in Azië en Amerika.

§6.4 Het einde van de Amerikaanse culturen

- Ik kan een voorbeeld geven van een agrarisch-stedelijke samenleving in Amerika voor de komst van de Europeanen.
- Ik kan uitleggen wat de reconquista inhield.
- Ik kan beschrijven hoe Europeanen in de vroege 16e eeuw delen van Amerika veroverden en welke gevolgen dat had voor de oorspronkelijke bewoners.
- Ik kan uitleggen welke gevolgen de verovering van Amerika had voor het Europese mens- en wereldbeeld.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan mensen uit het verleden beter begrijpen, doordat je er rekening mee houdt dat zij niet dezelfde kennis hebben als mensen van nu.
- Ik kan het doen en denken van mensen uit het verleden beter begrijpen, doordat je er rekening mee houdt dat zij andere normen en waarden hadden.

Kenmerkende aspecten

- Veranderend mens- en wereldbeeld in de renaissance
- Het begin van de overzeese Europese expansie

Jaartallen

ca. 1300	Begin renaissance in Noord-Italië
ca. 1450	Begin ontdekkingsreizen
1492	Einde van de reconquista op het Iberisch schiereiland
1492	Columbus als eerste Europeaan in Amerika
1498	Eerste Europese schip dat India bereikt
1516	Erasmus' vertaling van het Nieuwe Testament
ca. 1520	Spanjaarden onderwerpen Azteken en Inca's

Begrippen

§6.1 Een nieuwe kunst

renaissance
De cultuur in de overgangsperiode van middeleeuwen naar vroegmoderne tijd. In deze tijd (1300-1600) keek men met een nieuwe blik naar de oudheid en kwam de mens centraal te staan. Renaissance betekent letterlijk 'wedergeboorte' (van de oudheid).

vroegmoderne tijd
De periode van de 16e tot en met de 18e eeuw.

anatomie
De leer van de bouw van het (menselijk) lichaam.

perspectief
Een techniek waardoor je de indruk kunt wekken dat er diepte zit in een (plat) schilderij.

mensbeeld
De ideeën die mensen hebben over zichzelf en de mensen om hen heen.

memento mori
Latijn voor 'besef dat je zult sterven', het middeleeuwse idee dat het leven op aarde een voorbereiding is op het leven na de dood. Het tegenovergestelde van 'carpe diem'.

carpe diem
Latijn voor 'pluk de dag', het humanistische idee dat mensen zich niet moeten richten op het leven na de dood, maar actief moeten deelnemen aan de samenleving. Het tegenovergestelde van 'memento mori'. 'Carpe diem' spreek je uit als 'kárpe die-em'.

§6.2 Een nieuwe mentaliteit

humanist
Geleerde uit de tijd van de renaissance, die teksten uit de oudheid bestudeerde en vertaalde. Humanisten vonden het belangrijk dat mensen leerden lezen en leerden om zelf ergens een oordeel over te vormen.

mentaliteit
De manier waarop mensen denken.

geocentrisch wereldbeeld
De middeleeuwse opvatting dat de aarde het onbeweeglijke middelpunt van het heelal is.

heliocentrisch wereldbeeld
De opvatting in de vroegmoderne tijd dat de zon het onbeweeglijke middelpunt van het heelal is.

§6.3 De ontdekkingsreizen

specerijen
Kruiden die rijke Europeanen gebruikten om het eten meer smaak te geven.

Ottomaanse Rijk
Het Turkse Rijk dat in de 15e eeuw steeds machtiger werd en in 1453 Constantinopel innam. Hiermee kwam een einde aan het Oost-Romeinse Rijk.

reconquista
Spaans voor 'herverovering'. De verovering door christelijke vorsten van het islamitische deel van het Iberisch schiereiland (Spanje en Portugal) van ca. 850 tot 1492.

ontdekkingsreizen
Reizen naar gebieden die tot dan toe onbekend zijn.

expansie
De uitbreiding van een gebied of van invloed.

handelspost
Een fort met een haven, pakhuizen en woningen langs de nieuw ontdekte kusten van Azië, Afrika en Zuid-Amerika.

factorij
Oude benaming voor handelspost.

kolonie
Gebied buiten het eigen land dat is veroverd en wordt bestuurd door het moederland.

plantage
Groot landbouwbedrijf waarop één product werd verbouwd, zoals rietsuiker, koffie of tabak.

slavenhandel
De handel in mensen uit Afrika die in Amerika op plantages en in mijnen moesten werken.

§6.4 Het einde van de Amerikaanse culturen

Azteken
Volk dat tussen ca. 1200 en 1521 in het huidige Mexico (Midden-Amerika) een groot rijk had.

Inca's
Volk dat tussen ca. 1440 tot 1536 in het huidige Peru (Zuid-Amerika) een groot rijk had.

Maya's
Volk dat tussen ca. 250 en 900 in Midden-Amerika in verschillende stadstaten leefde.

wereldbeeld
De ideeën die mensen hebben over de hun bekende wereld.

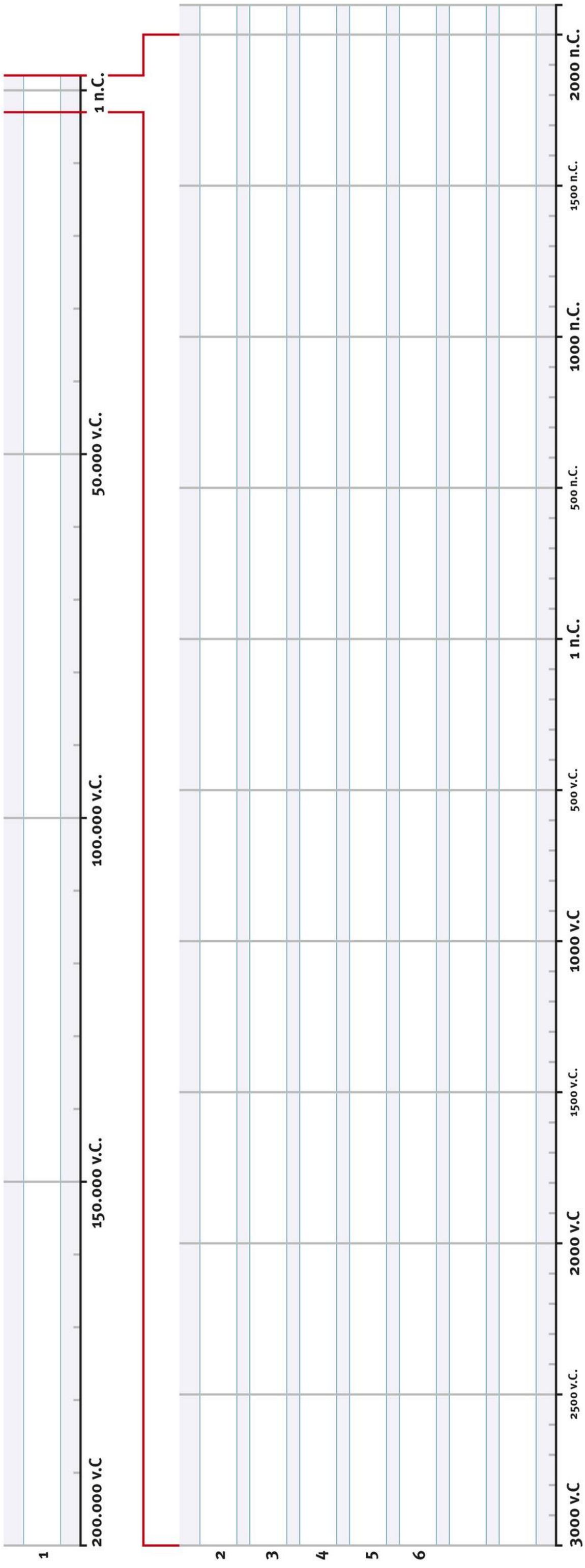
Begrippen historisch denken

normen
Regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, bijvoorbeeld 'afval gooi je in de prullenbak' of 'diefstal is verboden'.

waarden
Zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, zoals behulpzaamheid, eerlijkheid of een goed christen zijn.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Tijdbalk

1 n.C.
50.000 v.C.
100.000 v.C.
150.000 v.C.
200.000 v.C
2000 n.C.
1500 n.C.
1000 n.C.
500 n.C.
1 n.C.
500 v.C.
1000 v.C
1500 v.C.
2000 v.C
2500 v.C.
3000 v.C
1
2
3
4
5
6

Register

A

adel 25, 62
agrarische samenleving 17, 61
agrarisch-stedelijke samenleving 70, 114
anatomie 123, 165
autarkie 18, 61
Azteken 144, 166

B

bedelorde 86, 115
bedevaart 84, 115
bisdom 85, 115
bisschop 85, 115
bron 8
burgerij 77, 115

C

carpe diem 123, 165
centraal bestuur 94, 115
concilie 30, 62
continuïteit 10, 62

D

dateren 9
domein 18, 61
drieslagstelsel 70, 114

E

eeuw 9
expansie 137, 166

F

factorij 138, 166
feit 8
Frankische Rijk 23, 61

G

geestelijkheid 32, 62
geldeconomie 71, 114
geocentrisch wereldbeeld 130, 166
geschiedenis 8
gevolg 10, 115
gezel 78, 115
gilde 77, 115
gotiek 72, 114

H

hadj 38, 62
handelskapitaal 71, 114
handelspost 138, 166
handelsstad 71, 114
Hanze 71, 114
heidenen 29, 62
heilige 84, 115
heliocentrisch wereldbeeld 130, 166
herendiensten 19, 61
hofstelsel 19, 61
horige 19, 61
humanist 128, 165
huurleger 93, 115

I

Inca's 144, 166
inquisitie 86, 115
islam 37, 62

J

jaartelling 9

K

kalief 39, 62
kathedraal 85, 115
katholieke kerk 84, 115
ketterij 86, 115
klooster 29, 62
kloosterorde 86, 115
kolonie 138, 166
Koran 38, 62
kruistocht 87, 115

L

late middeleeuwen 70, 114
leenheer 24, 62
leenman 24, 62
leenstelsel 25, 62
lijfeigene 19, 61

M

Maya's 144, 166
meester 77, 115
memento mori 123, 165
mening 8
mensbeeld 123, 165
mentaliteit 129, 165
middeleeuwen 17, 61
missionaris 30, 62
monnik 29, 62
moskee 39, 62
moslim 38, 62

N

non 29, 62
norm 11, 166

O

onderzoeksvraag 8
ontdekkingsreizen 137, 166
ontginnen 70, 114
oorzaak 10, 115
Ottomaanse Rijk 135, 166
overblijfsel 8

P

parochie 85, 115
pastoor 85, 115
periode 9
perspectief 123, 165
plantage 138, 166
priester 31, 62
profeet 38, 62

R

reconquista 136, 166
renaissance 122, 165
ridder 24, 62
romaanse stijl 72, 114

S

schepenen 79, 115
schout 79, 115
schutterij 78, 115
slavenhandel 138, 166
specerijen 135, 166
staat 95, 115
stadsrechten 78, 115
stand 32, 62

1 Leven op het platteland

BASIS

Bron 1 Deze moderne tekening laat zien hoe bijna alle mensen tussen 500 en 1000 n.C. in West-Europa leefden: als boeren in kleine dorpjes op het platteland.

Intro

1 Gebruik bron 1. Gebruik uit boek 1A ook bron 2 van hoofdstuk 3, paragraaf 2. Dit is een tekening van een Romeins landgoed met boerenbedrijf.

a Vergelijk bron 1 met de bron uit hoofdstuk 3. Noteer twee overeenkomsten en twee verschillen.

b In de gebouwen op de bron uit hoofdstuk 3 woonden mensen die tot twee verschillende sociale groepen behoorden.
Welke twee groepen waren dat?

c Welke periode was de meest vreedzame: de tijd van de Romeinen of de vroege middeleeuwen? Gebruik bij je antwoord aanwijzingen uit beide bronnen.

2 Gebruik beide bronnen opnieuw. Let ook goed op de bijschriften.

a Maak de zin kloppend.
In West-Europa waren de steden in de vroege middeleeuwen *belangrijker* / *minder belangrijk* dan in de Romeinse tijd.

b Leg je antwoord bij a uit.

c Maak de zinnen kloppend.
In de Romeinse tijd was *landbouw* / *nijverheid* het belangrijkste bestaansmiddel, in de vroege middeleeuwen was dat *landbouw* / *nijverheid*. Er waren dus *enorme* / *geen* veranderingen in de *cultuur* / *economie* / *sociale verhoudingen*.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

T

theoloog 30, 62
tijdvak 9

V

vazal 24, 62
verandering 10, 62
verleden 8
vijf zuilen 38, 62
vroege middeleeuwen 17, 61
vroegmoderne tijd 122, 165

W

waarde 11, 166
wereldbeeld 145, 166
wissel 71, 114

Z

zonde 84, 115

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

SKON Creative Communications, Eindhoven i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Misschien maak jij elke dag wel een selfie en deel je je portret daarna op social media. Jij bepaalt dan hoe je jezelf laat zien aan anderen. In het verleden maakten mensen lange tijd geen of weinig portretten: de meeste mensen waren daarvoor te arm. Ook vonden bijvoorbeeld mensen in de middeleeuwen zichzelf en hun bestaan op aarde niet zo belangrijk. Het portret op de voorkant laat zien dat dat veranderde. Deze vrouw wilde zichzelf wel laten zien. Haar kleding vertelt dat ze welvarend was en haar blik is zelfbewust. Het is onbekend wie ze is. Misschien is ze de echtgenote van de schilder Rogier van der Weyden, die het portret rond 1440 schilderde.

BRONVERMELDING

Omslag

Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlijn

Binnenwerk

Alamy: p. 153; – ImageSelect: p. 153; – ImageSelect, Hieronymus Bosch: p. 84; ANP, Dirk Hol: p. 34; – Robin van Lonkhuijsen: p. 6; ANP / AFP, Gerard Julien: p. 36; Austrian National Library, Evert van Soudenbalch: p. 79; Paul Bekcx: p. 16, 68; Bibliotek des Priesterseminars: p. 22; Botticelli: p. 120; BPK: p. 19; Bridgeman Images: p. 10, 17, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 35, 37, 55, 56, 60, 64-65, 72, 77, 86, 93, 112, 120, 121, 127, 129, 133, 135, 138, 142, 157; – Gilles de Rome: p. 76; – © Lambeth Palace Library: p. 92; British Library: p. 85; British Museum: p. 9; British Museum - publiek domein: p. 55; Corbis / Hollandse Hoogte, Francis G. Mayer: p. 163; E-codices, Virtual Manuscript Library of Switzerland: p. 12-13; Wim Euverman: p. 24; Germanisches Nationalmuseum: p. 40; Getty Images: p. 122; – Paul Hanny : p. 8; Hollandse Hoogte: p. 11, 116-117, 145, 156, 157; Literatuurmuseum: p. 126; Jacob Meydenbach: p. 32; Musée du Louvre, Domenico Ghirlandaio: p. 159; Museum het Valkhof: p. 101; Museum of the History of Science, Oxford: p. 130; Nationaal Archief: p. 91; Noord-Hollands Archief, Haarlem: p. 106; onbekend: p. 102, 123, 125, 128, 149, 151, 157; Palazzo degli Uffizi: p. 160; Pinacotheca di Brera, Andrea Mantegna: p. 160; publiek domein, maker onbekend: p. 18, 49, 51, 52, 53, 109, 110, 159; Marinus van Reymerswaele: p. 70; Rijksmuseum: p. 107, 163; Herman Sittrop: p. 12-13, 26, 64-65, 116-117, 167; Shutterstock: p. 38, 69, 75, 78, 83, 106, 110, 125, 144; A. Willemsen: p. 44, 45

ISBN 978 94 020 7339 3

Release 5.1, eerste oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

© Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Pia Fruytier
Katja Krediet
Carlijn Oldenkotte
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor

EINDREDACTIE

Judith Tadema

MET MEDEWERKING VAN

Wieke Schrover

Release 5.1

ISBN 978 94 020 7339 3

598931-01

MALMBERG

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt beschrijven hoe de economie in de vroege middeleeuwen in West-Europa veranderde en die veranderingen verklaren.
- Je kunt beschrijven hoe een middeleeuws domein eruitzag.
- Je kunt uitleggen hoe het hofstelsel werkte en welke plaats horigen in dat stelsel hadden.

Bron 2 Boeren oogsten graan en plukken druiven. (Afbeelding uit een Spaans boek uit ca. 970.)

Een agrarische economie

Rond 500 was het West-Romeinse Rijk uiteengevallen in enkele aparte koninkrijken. Dat was een grote verandering op politiek-bestuurlijk gebied. Maar er veranderde nog veel meer in West-Europa. We laten daarom rond 500 een nieuwe periode beginnen: de **middeleeuwen**. Deze periode duurde ongeveer duizend jaar. Omdat er in de middeleeuwen veel veranderde, verdelen we deze periode in twee tijdvakken: de **vroege middeleeuwen** (500-1000) en de late middeleeuwen (1000-1500). In dit hoofdstuk kijken we alleen naar de vroege middeleeuwen.

Een belangrijke verandering rond 500 was economisch. In het Romeinse Rijk leefden en werkten de meeste mensen op het platteland, maar waren er ook steden. Daar woonden onder meer ambachtslieden en handelaren. Maar rond 500 verdween dat stedelijke leven vrijwel geheel. Er ontstond een **agrarische samenleving**. Bijna iedereen werkte als boer, behalve een kleine elite van bestuurders, militairen en priesters.

De oorzaak van deze economische verandering was het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk. Omdat het rijk geen eenheid meer was en er vaak oorlog was, werd het steeds moeilijker om handel te drijven. Zo lukte het niet meer om goedkoop graan uit Noord-Afrika te halen om de arme stadsbevolking en het leger te voeden. Door het stilvallen van de handel stopte ook de vraag naar producten van gespecialiseerde ambachtslieden. Bovendien konden die steeds moeilijker aan hun grondstoffen komen. Handel en nijverheid hadden in de stad altijd voor veel werk gezorgd. Nu dat ophield, trokken de stedelingen weg naar het platteland, waar ze zich als boer nog wel in leven konden houden.

Bron 3 Op het platteland maakten de bewoners bijna alles zelf: kleding, gereedschappen en gebruiksvoorwerpen, zoals deze lepels. Ze zijn gemaakt van schapen- of koehoorn. Hoorn was goedkoop, buigzaam en nam geen smaken en geuren aan, zoals hout deed. De hoorn werd drie maanden in water geweekt. Daarna was hij zacht. Vervolgens werd de hoorn in de lengte opengesneden en uitgerold. Uit de plaat die zo ontstond, werden lepels gesneden. Van hoorn werden bijvoorbeeld ook kammen gemaakt.

Het domein

Op het platteland waren de kleine boeren lang niet altijd veilig: er was veel oorlog en ze waren dan ook al snel slachtoffer van bijvoorbeeld plunderingen. Ze zochten daarom bescherming bij een machtige boer in de buurt. Dat was vaak iemand die een eigen legertje had en die zich paarden kon veroorloven. In ruil daarvoor moesten de kleine boeren wel hun grond afstaan. Op die manier kreeg een machtige boer heel wat grond in handen. Het gebied waar zo'n machtige boer de baas was, noemen we een **domein**; we noemen hem daarom ook wel domeinheer. Een domein kon een aaneengesloten stuk land zijn, maar dat hoefde niet: soms lagen de landerijen zelfs behoorlijk ver uit elkaar.

Een domein bestond uit drie delen. Een deel van de grond, het vroonland, was het woongebied van de domeinheer zelf. Hier stond zijn eigen boerderij. Alle opbrengsten van de akkers, weilanden en boomgaarden van het vroonland gingen naar de domeinheer. Op een ander deel van het domein, het hoeveland, woonden de andere boeren. Het was verdeeld in kleinere stukjes land, die elk door een boer en zijn gezin werden bewerkt. Meestal was dat land van de domeinheer en moesten de boeren een deel van hun opbrengst aan hem afstaan. Daarnaast waren er in een domein ook nog 'woeste gronden' (bossen, moerassen en rivieren). Die leverden hout, noten, wild en vis op. Ook die opbrengsten waren voor de domeinheer.

Het leven op een domein was tamelijk eenvoudig. Omdat er bijna geen handel meer was, maakten de mensen hun spullen meestal zelf, met materialen uit de directe omgeving. De mensen die op een domein woonden, voorzagen dus grotendeels in hun eigen behoeften. Als een economie zelfvoorzienend is, spreken we van **autarkie**.
Een ander gevolg van het verdwijnen van de handel was dat mensen geen geld meer gebruikten: als ze iets nodig hadden, ruilden ze met elkaar.

Bron 4 Grafsteen uit de 7e eeuw met daarop de overledene op zijn paard. Hij zal ongetwijfeld hebben geleefd van de opbrengsten van zijn domein, waar horigen het werk moesten doen. (Grafsteen uit Midden-Duitsland.)

Lijfeigenschap en horigheid

Op een domein was er dus een duidelijk verschil tussen de heer en de andere boeren. De heer ging zich steeds meer bezighouden met militaire verdediging, terwijl de boeren op het veld moesten werken.

Tussen de boeren op het domein bestonden ook verschillen. Het minst vrij waren de **lijfeigenen**. Eigenlijk waren dit een soort slaven: ze waren eigendom van de heer. Ze hadden geen bezit en moesten als boerenknechten het land van hun heer bebouwen.

Iets meer vrijheid hadden de **horigen**. Dat waren boeren die in een eigen boerderijtje woonden, maar die hun grond aan de heer hadden moeten geven. Ook zij waren niet vrij. In ruil voor bescherming en gebruik van het hoeveland moesten zij namelijk een deel van hun opbrengst afstaan aan de heer. Ze gaven de heer bijvoorbeeld eieren, boter en graan. Dat was de pacht. Daarnaast moesten horigen ook allerlei klussen doen voor de domeinheer: de **herendiensten**. Zo moesten zij een deel van de tijd op het vroonland werken. Ook moesten ze de hoeve van de heer onderhouden. Horigen konden niet ontsnappen aan deze verplichtingen: ze mochten het domein niet verlaten zonder toestemming van de domeinheer. Ook besliste de domeinheer bijvoorbeeld of ze mochten trouwen.

Behalve horigen waren er ook nog vrije boeren. Zij hadden zelf een klein stukje grond, maar zij moesten in oorlogstijd met de domeinheer meevechten. Dat kostte zowel tijd als geld voor wapens. Vrijheid was dus niet alleen een voordeel.

Dit economische systeem van heren, boeren en herendiensten noemen we het **hofstelsel**. Alles draaide immers om de hof (de hoeve, de boerderij) van de domeinheer.

Verwerken

3 **a** Noem twee belangrijke veranderingen uit de tijd rond 500: een economische verandering en een politiek-bestuurlijke.

b Wat is een belangrijke oorzaak van de economische verandering?

- ◯ A De landbouw leverde steeds meer op, zodat de mensen uit de steden wegtrokken.
- ◯ B Door politiek-bestuurlijke veranderingen werd het steeds moeilijker om handel te drijven.
- ◯ C Er kwam een kleine elite van bestuurders, militairen en priesters.
- ◯ D Er was te weinig vraag naar producten van gespecialiseerde ambachtslieden.

4 Plaats de volgende gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Dankzij de pax Romana kan de handel bloeien.
B Er is onvoldoende goedkoop graan om alle stedelingen te voeden.
C Er ontstaat een agrarische samenleving.
D Mensen zoeken op het platteland naar werk.
E Het West-Romeinse Rijk verzwakt en valt uiteen.
F Het wordt steeds moeilijker om handel te drijven.

5 Leg uit dat ambachtslieden last hadden van het uiteenvallen van het Romeinse Rijk.

6 **a** Maak een plattegrond van een vroegmiddeleeuws domein.

- Maak eerst een omtrek van het domein.
- Geef met blauw een rivier aan.
- Verdeel het domein in drieën en zet daarin de volgende woorden: *vroonland* • *hoeveland* • *woeste gronden*.
- Teken het huis van de domeinheer en een paar huisjes van horigen.
- Geef met geel aan waar graan werd verbouwd, met groen waar weilanden en boomgaarden waren en met bruin waar een bos lag.

b Welk deel van de opbrengst van het domein was voor de heer? Maak de tekst kloppend.

De domeinheer ontving de opbrengst van:

- de woeste gronden *geheel* / *gedeeltelijk*;
- het hoeveland *geheel* / *gedeeltelijk*;
- het vroonland *geheel* / *gedeeltelijk*.

7 Op veel vroegmiddeleeuwse domeinen was grotendeels sprake van autarkie. Bedenk een voorbeeld waarmee je kunt uitleggen waarom de meeste domeinen niet helemaal autarkisch waren.

8 **a** Leg uit dat de rijkdom van de domeinheer een gevolg was van de veiligheidssituatie in de vroege middeleeuwen.

b Gebruik bron 4.
Leg met twee elementen uit de bron uit dat dit waarschijnlijk de heer van een domein was.

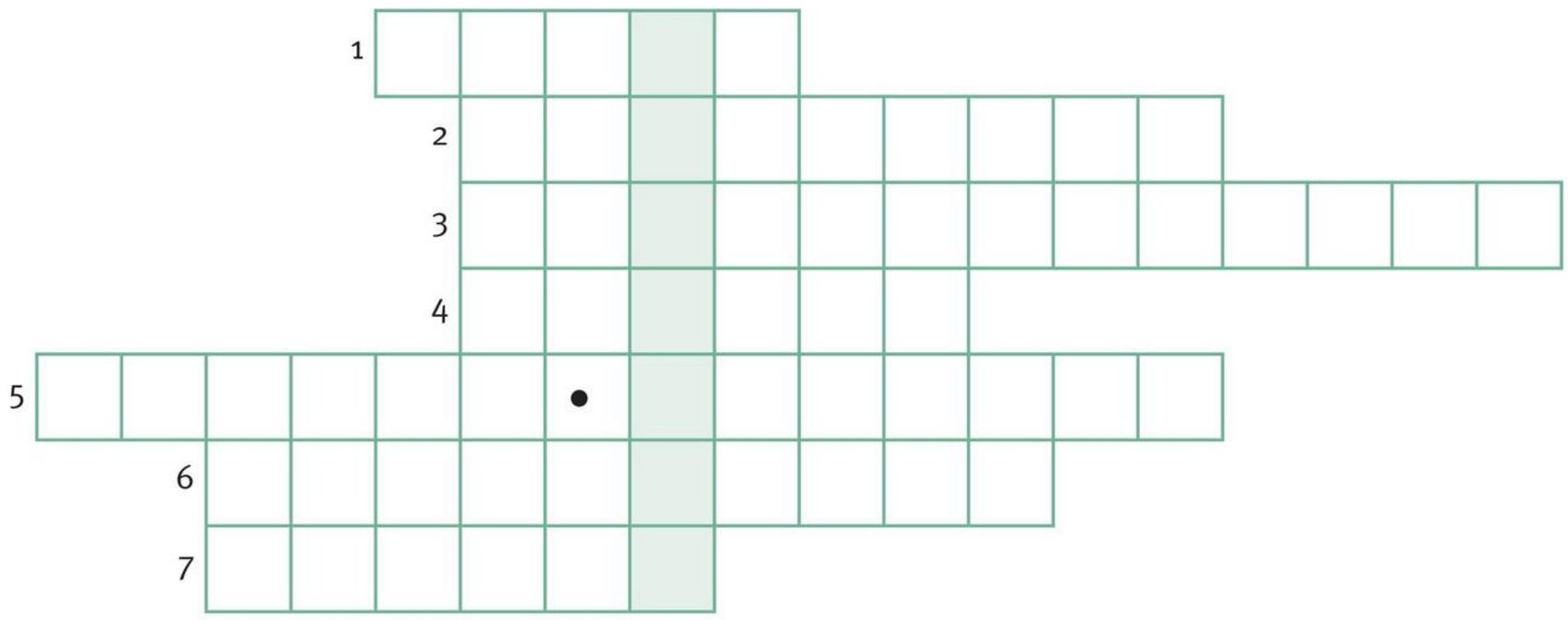
9 Bij wie horen de volgende rechten en plichten? Soms zijn twee antwoorden goed.

Mocht alleen op het vroonland werken	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Mocht land van de heer gebruiken	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Mocht niets doen zonder toestemming	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Mocht niet zomaar trouwen	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Mocht niet zomaar verhuizen	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Moest elk jaar pacht betalen	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Moest herendiensten verrichten	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Moest het domein verdedigen	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Moest meevechten als het oorlog was	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*
Moest soms op het vroonland werken	*domeinheer / horige / lijfeigene / vrije boer*

10 Stel, je bent geboren op een domein in de vroege middeleeuwen.
Wat zou je liever willen zijn: een lijfeigene, een horige of een vrije boer? Leg je antwoord uit.

11 Maak de puzzel. Eén keer moet je twee woorden invullen (dan zie je een • staan). Als je alles goed hebt ingevuld, komt in de groene kolom een woord te staan dat bij deze paragraaf past.
Dit zijn de omschrijvingen van de woorden die je moet invullen.

1 Deel van de oogst dat een horige moet afstaan voor het gebruik van een stukje land.
2 Deel van het domein waar de heer woont.
3 Werkzaamheden die een horige moet doen, zoals het repareren van een brug.
4 Wat domeinbewoners moeten doen, als er geen geld meer wordt gebruikt.
5 Deel van het domein waar geen huizen, akkers of weilanden liggen.
6 Het economische systeem van de vroege middeleeuwen.
7 Gebied waarover een heer de baas is en waarvan hij leeft.

12 Je gaat een landgoed uit de Romeinse tijd vergelijken met een domein uit de vroege middeleeuwen. Er zijn overeenkomsten, maar ook verschillen.
Welke uitspraken kloppen?

☐ A Overeenkomst: een landgoed en een domein waren allebei autarkisch.
☐ B Overeenkomst: een villa-eigenaar en een domeinheer leefden allebei van de opbrengsten van het werk door mensen die niet vrij waren.
☐ C Overeenkomst: een villa-eigenaar was net als een domeinheer gespecialiseerd in oorlogvoering.
☐ D Overeenkomst: slaven en horigen waren onvrij, doordat hun voorouders of zijzelf tijdens een oorlog gevangen waren genomen.
☐ E Verschil: de producten van een landgoed waren bestemd voor de verkoop, de producten van een domein niet.
☐ F Verschil: een slaaf van een villa-eigenaar mocht zelf beslissen of hij verhuisde, een horige op een domein niet.
☐ G Verschil: een villa-eigenaar had mensen in zijn bezit, een domeinheer niet.
☐ H Verschil: op een domein woonden ook vrije boeren, op een landgoed niet.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Keizers, koningen en heren

BASIS

Bron 1 Munt uit ca. 813 met een afbeelding van Karel de Grote. De tekst luidt ‘Karolus Imp[erator] Aug[ustus]’. ‘Imperator’ betekent: keizer. ‘Augustus’ is een eretitel, die ‘de verhevene’ betekent (iemand die boven de anderen uitsteekt). Er staat dus: ‘Karel, de verheven keizer’. Karel de Grote was in de vroege middeleeuwen een van de belangrijkste heersers in West-Europa.

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** ‘Augustus’ betekent: de verhevene. Wij kennen ook de maand augustus. Maar aan wie doet die naam je verder nog denken?
- **b** Gebruik bron 1. Gebruik uit deel 1A ook bron 1, 2 en 3 van hoofdstuk 3, paragraaf 5. Vergelijk bron 1 met de drie Romeinse munten. Lijken de munten op elkaar? Leg je antwoord uit door verschillen en overeenkomsten te noemen.
- **c** Heerste Karel de Grote toen het West-Romeinse Rijk nog bestond? Leg je antwoord uit.
- **d** Vergelijkt Karel de Grote zichzelf wel of niet met een Romeinse keizer? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 2 uit de oriëntatie van dit hoofdstuk. Gebruik uit deel 1A ook bron 2 uit de oriëntatie van hoofdstuk 3. Dit is een kaart van het Romeinse Rijk tussen 750 v.C. en 117 n.C.

- **a** Vergelijk het Romeinse Rijk in 117 n.C. met het rijk van Karel de Grote. Bedenk waarom Karel de Grote zich ‘Imperator Augustus’ noemde.
- **b** Noem een belangrijk verschil tussen beide rijken.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen dat de samenwerking tussen koningen en kerkleiders belangrijk was voor het ontstaan van het Frankische Rijk.
- Je kunt uitleggen hoe het leenstelsel werkte.
- Je kunt uitleggen welk gevolg het leenstelsel had voor het bestuur in Europa.

Bron 2 Twee bladzijden uit de *Lex Salica*, een Frankisch wetboek dat begin 6e eeuw werd geschreven in opdracht van koning Clovis. De afgebeelde pagina's komen uit een latere versie. Deze versie is in 794 gemaakt door Vandalgarius, de man die links is afgebeeld.

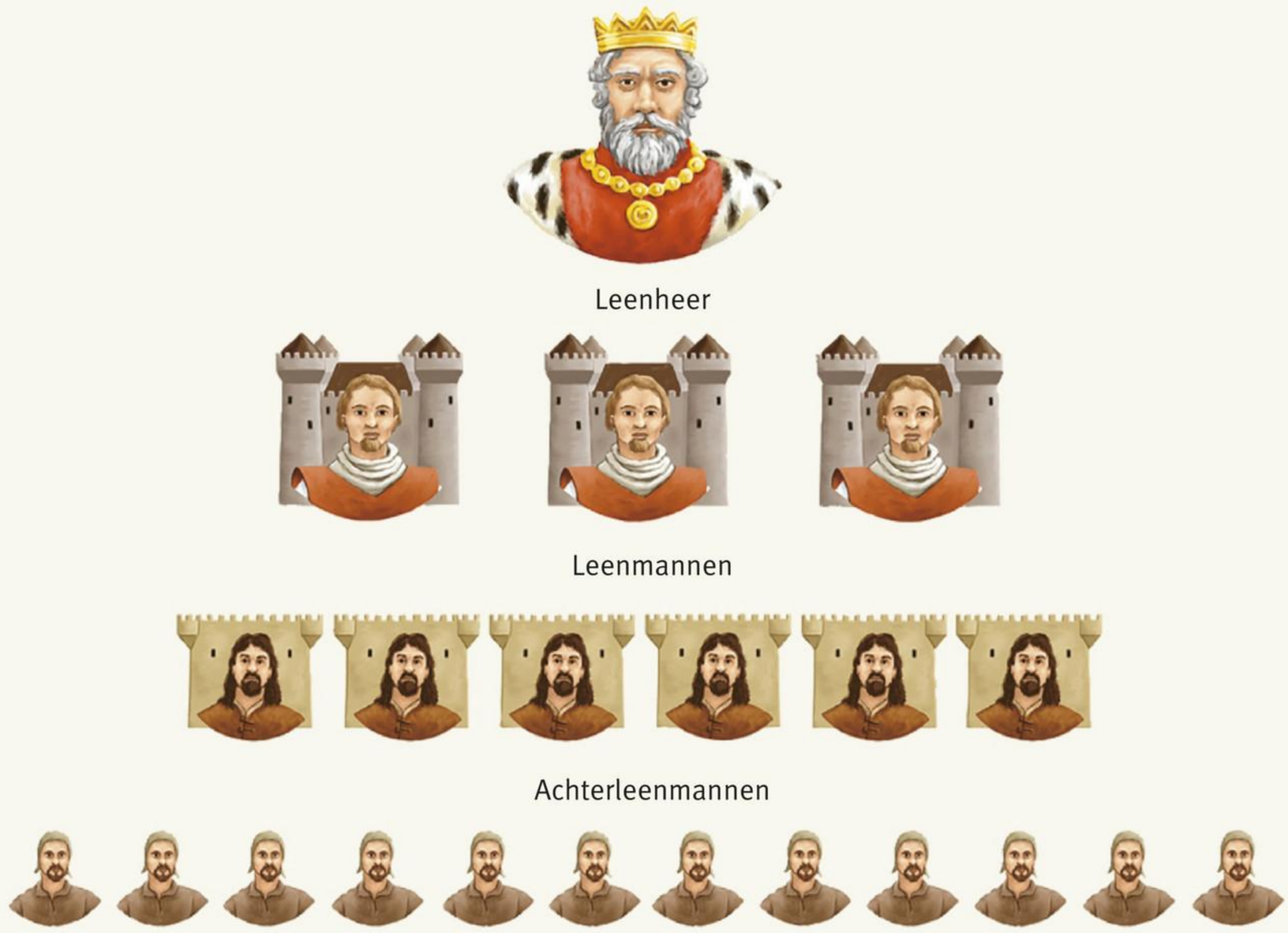
Nieuwe heersers in Europa

Rond 500 n.C. waren de Romeinen niet langer de baas in West-Europa. Er waren aparte koninkrijken ontstaan, waaronder het **Frankische Rijk**. De Franken waren een Germaans volk dat oorspronkelijk in Zuid-Nederland en België leefde, dus net binnen het Romeinse Rijk. De Franken hadden toen meerdere leiders. Eind 5e eeuw wist een van hen, Clovis, alle Franken onder zich te verenigen. Ook breidde hij het gebied sterk uit, totdat hij rond 500 over bijna heel Frankrijk regeerde. Vanaf dat moment spreken we van het Frankische Rijk.

Dat Clovis zo machtig werd, had twee oorzaken. Ten eerste was hij een goede legerleider, die erin slaagde veel vijanden te verslaan. De tweede oorzaak was dat hij christelijk was en nauw samenwerkte met de kerk in Rome. Dat was opvallend, want de meeste Franken waren toen nog niet christelijk. Toch was samenwerking voordelig. De leiders van de kerk konden Clovis namelijk goed helpen bij het bestuur: ze waren goed opgeleid en erg machtig geworden, doordat ze heel goed georganiseerd waren. Dat was erg belangrijk omdat het gewone bestuur door het vertrek van de Romeinen niet veel meer voorstelde. Daardoor was het bijvoorbeeld lastig geworden om wetten in te voeren of recht te spreken. De kerk kon daarbij helpen. Omgekeerd steunde Clovis de kerk bij het uitbreiden van haar macht. Overal waar Clovis en zijn opvolgers land veroverden, lieten de kerkleiders kerken bouwen en bekeerden zij mensen tot het christendom. De

Frankische troepen zorgden voor bescherming. Op die manier hielpen de Frankische koning en de kerk elkaar.

Door deze samenwerking kreeg zowel de kerk als de Frankische koning steeds meer macht. Deze bereikte zijn hoogtepunt in het jaar 800. De Franken werden toen geregeerd door koning Karel, die net als Clovis veel gebieden had veroverd. Ook had hij ervoor gezorgd dat de paus, die door vijanden uit Rome was verdreven, weer naar die stad kon terugkeren. Uit dank voor deze hulp kroonde de paus koning Karel tot keizer. Karel werd dus gezien als opvolger van de Romeinse keizers. Daarna breidde Karel zijn rijk nog verder uit, totdat hij heerste over een groot deel van Europa. Daarom noemen we hem vaak 'Karel de Grote'.

Bron 3 Een schema van het leenstelsel, met bovenaan de koning en daaronder zijn (achter) leenmannen. De horigen hoorden bij de grond die de leenmannen in leen kregen.

Het leenstelsel

Om een groot rijk kunnen te veroveren, hadden Karel en zijn voorgangers een sterk en betrouwbaar leger nodig. Maar door de verandering van de economie was dat lastig. Er was vrijwel geen geld meer in omloop en dus kon de koning geen soldaten in dienst nemen. Een vast leger, zoals in de Romeinse tijd, was onmogelijk geworden.

Daarom vroeg de koning aan machtige mannen in zijn rijk of ze hem wilden steunen door in oorlogstijd soldaten te leveren. De koning beloonde deze machtige mannen door aan hen een stuk grond uit te lenen. We noemen ze daarom **leenmannen**. Een ander woord voor leenman is **vazal**. Deze leenmannen kregen het bestuur over de mensen die op de geleende grond woonden en mochten de opbrengst daarvan houden. Heel belangrijk was dat de leenmannen absolute trouw moesten zweren aan hun **leenheer** (de man van wie ze het stuk grond leenden). De leenheer moest namelijk wel zeker weten dat zijn leenmannen hem bleven steunen.

Machtige leenmannen van de koning hadden zelf ook weer een kring van vrije mannen om zich heen die voor hen vochten. Die vrije mannen hadden meestal een eigen paard en werden daarom **ridders** (ruiters) genoemd. De leenmannen beloonden hun ridders op dezelfde manier als de koning hen had beloond: niet met geld, maar door een stukje grond uit te lenen. De ridders waren daarom 'achterleenmannen' van de koning.

Leenmannen en achterleenmannen samen vormden de **adel**. Ze hadden adellijke titels als graaf, hertog of baron.

Dankzij dit systeem konden Karel en andere koningen snel een goed geoefend leger op de been brengen, ook al was er geen geld. Dit hele systeem noemen we het **leenstelsel**.

Bron 4 Afbeelding van de Franse koning Robert de Vrome. Hij kreeg tijdens zijn koningschap (996-1031) te maken met ongehoorzame leenmannen, onder wie zijn zoons. Hier is hij afgebeeld met een kroon en andere tekenen van zijn macht.

Veranderingen na Karel de Grote

Na de dood van Karel de Grote in 814 veranderde de situatie in Europa.

- Om te beginnen viel het Frankische Rijk in steeds kleinere stukjes uit elkaar. Dat kwam door het Frankische recht: het bezit van de koning moest na zijn dood onder zijn zonen worden verdeeld. Dat leidde keer op keer tot splitsing van het rijk.
- Daarnaast raakte het bestuur verzwakt. Dat was een gevolg van het leenstelsel. Dit systeem was handig bij het opbouwen van een groot rijk, maar had ook nadelen. De leenmannen gingen het land dat ze van de koning in leen hadden gekregen, namelijk als hun eigendom beschouwen. Dat bleek vooral als een leenman doodging. Zijn zonen gaven het land en de adellijke titel dan niet terug aan de koning, maar pikten die gewoon in. Ze vonden het niet nodig de koning nog langer trouw en gehoorzaam te zijn. Ook veroverden leenmannen grond van elkaar. Sommige adellijke families bezaten daardoor heel veel land en konden grote legers op de been brengen. De koning verloor zo veel macht.
- Ten slotte kreeg West-Europa in deze periode te maken met aanvallen van buitenaf: vanuit het noorden door Vikingen en vanuit het oosten door Hongaren. Doordat het bestuur was verzwakt, lukte het niet altijd deze aanvallen tegen te houden.

Verwerken

3 **a** Welke oorzaken verklaren dat het Frankische Rijk onder Clovis groot en machtig werd?

- ☐ A Clovis' kroning tot keizer.
- ☐ B De kracht van het Frankische leger.
- ☐ C De samenwerking tussen kerk en koning.
- ☐ D Het redden van de paus.

b Met welk bestuurlijk probleem hadden Clovis en zijn opvolgers te maken en hoe losten zij dat probleem op?

c Hoe profiteerde de kerk van de steun van de Frankische koningen?

4 Zet de volgende zinnen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Clovis overwint de andere Frankische leiders.
B De Frankische koning en de kerk in Rome gaan samenwerken.
C De paus kroont Karel tot keizer.
D Frankrijk is onderdeel van het Romeinse Rijk.
E Karel beheerst een groot deel van Europa.
F Karel wordt koning van de Franken.

5 Gebruik bron 3 van de oriëntatie.

a Zet een klein kruisje op de plek waar het Frankische Rijk begon.

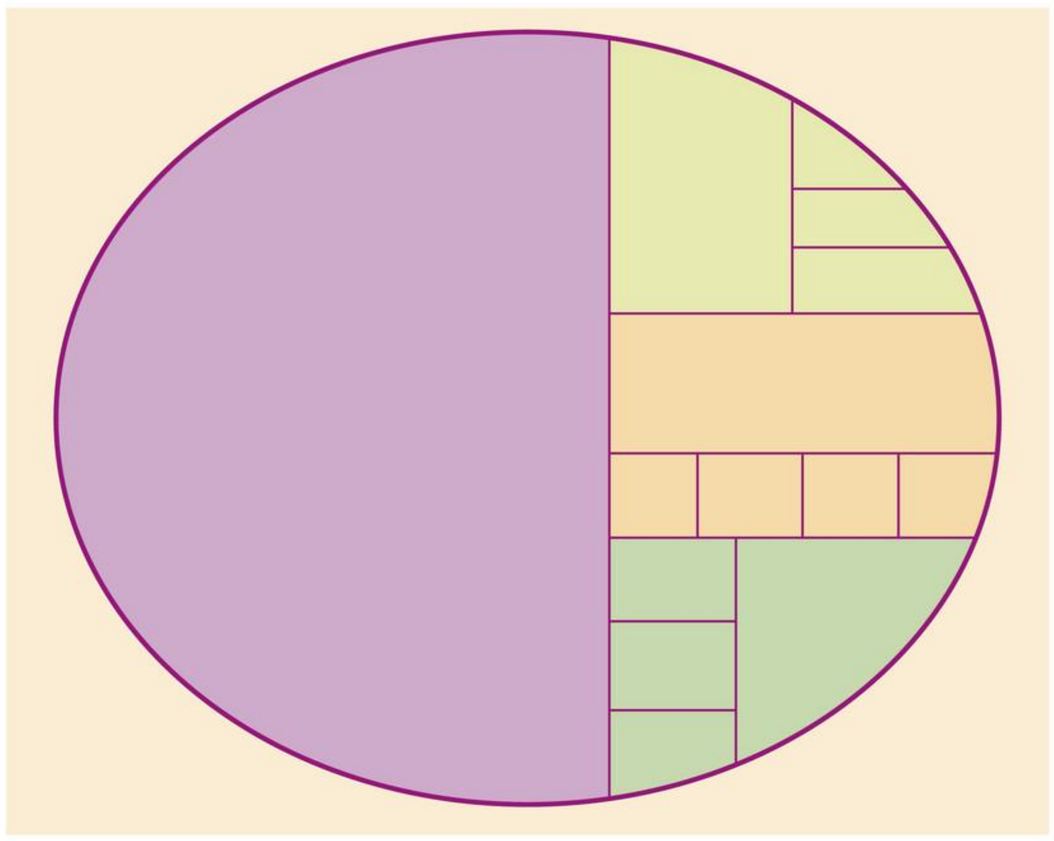
b Bron 3 van de oriëntatie laat een verandering zien in het gebied waar het Frankische Rijk begon. Schrijf zo precies mogelijk op wat je door deze bron weet over die verandering.

c Gaat het in vraag b om culturele, economische, politiek-bestuurlijke of sociale verandering?

d Wat heeft deze verandering te maken met de politiek van Clovis?

6 De invoering van het leenstelsel was het gevolg van een belangrijke economische verandering. Leg dit uit.

7 **a** Hieronder staat een schema van het rijk van een vroegmiddeleeuwse koning, met de stukken grond die hij had uitgeleend.
Geef in elk gebied met een letter aan wie recht had op de opbrengsten: de koning (K), zijn leenman (L) of zijn achterleenman (A). Tip: denk goed na over wie de meeste macht had en dus de meeste inkomsten kreeg.

b Kan een leenman tegelijk ook een leenheer zijn? Leg je antwoord uit.

c Kan een vazal tegelijk ook een leenheer zijn? Leg je antwoord uit.

d Door de invoering van het leenstelsel veranderde het bestuur in het rijk van de Frankische koningen. Leg dit uit.

8 Maak de tekst kloppend.
In het leger vochten ook ridders mee. Dit waren ..... die een eigen ..... moesten hebben. Ze werden beloond met een stuk land dat ze ..... van een ..... van de koning. Bij zo'n domein hoorden ....., die herendiensten moesten verrichten.

9 Welke gebeurtenis past *niet* bij de periode na 814?
- ◯ A Er ontstonden steeds meer problemen tussen koningen en leenmannen.
- ◯ B In West-Europa ontstonden steeds meer koninkrijken.
- ◯ C Koningen konden steeds grotere legers op de been brengen.
- ◯ D Koningen moesten hun koninkrijken verdedigen tegen mensen uit Scandinavië.

10 Het leenstelsel had voordelen en nadelen.

a Noem een voordeel.

b De volgende zinnen gaan over een nadeel van het leenstelsel.
Zet de zinnen in de juiste volgorde van oorzaak en gevolg. Begin met zin D.
- A Het bestuur door de koning wordt minder sterk.
- B Leenmannen zien geleende grond niet meer als beloning.
- C Leenmannen zijn niet meer gehoorzaam.
- D Koningen lenen grond uit aan leenmannen.

c De komst van de Vikingen maakte de verzwakking van het bestuur zichtbaar. Leg dit uit.

11 Maak de juiste combinaties.

A Clovis	1 Ruiter met een eigen paard
B Karel de Grote	2 Raakte na 814 veel macht kwijt
C Kerkleider	3 Moest trouw zweren aan zijn heer
D Koning	4 Kreeg bescherming van het leger
E Leenheer	5 Beloonde zijn mannen met land
F Ridder	6 Regeerde een groot deel van Europa
G Vazal	7 Ging samenwerken met de kerk

12 Maak de tekst kloppend.
Alle (achter)leenmannen bij elkaar noemen we de .....*graaf* / *ridder* en *hertog* / *leenheer*. Al deze mannen waren de baas over een of meer *domeinen* / *koninkrijken* / *legers*, waar horigen ..... moesten verrichten, zoals het repareren van wegen. Ook moesten de horigen werken op het *hoeveland* / *vroonland*, waarvan alle opbrengsten naar de heer gingen.

13 Noem vier belangrijke veranderingen in de vroege middeleeuwen die je in deze en de vorige paragraaf bent tegengekomen. Probeer elk vakje in te vullen.

Economisch	
Politiek-bestuurlijk	
Cultureel	
Sociaal	

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Verspreiding van het christendom

BASIS

Bron 1 Jezus Christus aan het kruis, afgebeeld in een Duits boek uit ca. 996.

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Geef met een pijltje aan wie Jezus is en zet er 'Jezus' bij.
- **b** Op de afbeelding staat ook een Romeinse soldaat die met zijn lans Jezus doorboort. Zet ook daar een pijltje bij, met de tekst 'Romeinse soldaat'.

2 Gebruik bron 1 en eventueel uit deel 1A de tekst van hoofdstuk 3, paragraaf 4.

- **a** Waarom werd Jezus gekruisigd?
- **b** Waarom heeft de kunstenaar van bron 1 er een Romeinse soldaat bij getekend?
- **c** Wat zou er volgens christenen na de kruisiging met Jezus zijn gebeurd?

3 Gebruik bron 1.

a Toen deze bron in Duitsland werd gemaakt, was dit gebied inmiddels helemaal christelijk geworden.
Hoe is dat te verklaren? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Rond 950 zijn bijna alle mensen in Duitsland christenen.
B Jezus wordt in Judea gekruisigd.
C Keizer Karel de Grote regeert over een groot deel van Europa.
D Koning Clovis besluit tot samenwerking met de kerk in Rome.
E Paulus verspreidt het christendom.

b Maak de tekst kloppend.
In Duitsland werd in 996 bijna alleen nog maar christelijke kunst gemaakt (zoals bron 1). Dat is een grote *culturele / economische / politiek-bestuurlijke / sociale* verandering.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe het christendom zich in de vroege middeleeuwen in West-Europa verspreidde.
- Je kunt uitleggen dat het christendom in de vroege middeleeuwen geen eenheid was.
- Je kunt uitleggen dat het christendom voor mensen in de middeleeuwen erg belangrijk was.
- Je kunt uitleggen wat een stand is en de drie standen in de middeleeuwse samenleving noemen.

Bron 2 Voor de Germanen was Donar een god met ongelooflijk veel kracht. Ze dachten bijvoorbeeld dat hij de donder veroorzaakte door tijdens onweer heel hard met zijn hamer te slaan. Zo'n god kon je maar beter te vriend houden. Daarom droegen veel mensen uit Scandinavië aan hun halsketting een klein zilveren hamertje om zich tegen ongeluk te beschermen. Na hun bekering tot het christendom vervingen ze dat hamertje door een christelijk kruis.

Van natuurgoden naar christendom

In een deel van Europa was de bevolking al in de tijd van de Romeinen christelijk geworden. Maar dat was lang niet overal zo. Zo geloofden in de gebieden van de Friezen en in het huidige Duitsland veel mensen nog in natuurgoden, zoals Donar (god van de donder en het weer) en Freya (godin van de vruchtbaarheid). Ze vereerden stenen, heilige bomen en bronnen. Christenen noemden deze mensen **heidenen**.

Leiders van christelijke kerk vonden dat deze heidenen bekeerd moesten worden. Daarbij werden ze gesteund door de Frankische koningen, die bezig waren delen van Noord-Nederland en Duitsland te veroveren. Waar dat lukte, werden kerken en **kloosters** gesticht. In een klooster woonden mensen die hun leven helemaal aan hun geloof hadden gewijd. Deze **monniken** en **nonnen** baden veel tot God en leefden volgens

strenge regels. Sommigen van hen probeerden het christendom onder de Germanen te verspreiden. De mensen die dat deden, noemen we **missionarissen**. Ze verboden de heidense gebruiken en feesten, maar zonder veel succes. Veel mensen bleven in hun oude goden geloven.

Daarop besloot de kerk tot een andere aanpak: heidense gebruiken en feesten werden gekoppeld aan belangrijke christelijke gebeurtenissen. Zo werd het midwinterfeest, waarmee heidenen vierden dat de dagen weer langer werden, gekoppeld aan Kerstmis. Dat had meer succes. Zo slaagde de Engelse monnik Willibrord er rond 730 in de bewoners van het huidige noorden van Nederland te bekeren. Aan het eind van de vroege middeleeuwen waren bijna alle mensen in West-Europa christelijk geworden.

Bron 3 In 325 n.C. riep de Romeinse keizer Constantijn de Grote alle kerkleiders bijeen om te praten over het feit dat niet alle christenen dezelfde ideeën over Jezus hadden. Aan het eind van dit overleg verbood Constantijn een aantal denkbeelden die volgens de kerkleider verkeerd waren. Op deze tekening uit een Italiaans boek uit ca. 825 n.C. zie je linksboven hoe de keizer zijn verbod uitspreekt. Schuin achter hem staan enkele kerkleiders. Onderaan zie je hoe monniken boeken met de verboden ideeën aan het verbranden zijn.

Verschillende soorten christendom

Dat in de vroege middeleeuwen bijna alle mensen in West-Europa christelijk werden, was een grote verandering. Maar niet alle christenen geloofden precies hetzelfde. Dat had verschillende oorzaken.

- Jezus zelf had niet opgeschreven wat zijn geloof inhield. Pas tientallen jaren na Jezus' dood begonnen zijn leerlingen en anderen over hem te schrijven. Deze schrijvers verschilden van mening over wat Jezus precies had gezegd.
- Ook rezen er vragen waar Jezus zelf misschien nooit over had nagedacht. Zo begonnen mensen zich af te vragen of Jezus alleen maar mens was geweest, of een god, of allebei tegelijk. In die tijd dachten **theologen** daar heel verschillend over. Theologen zijn geleerden die zich speciaal in de godsdienst hebben verdiept.
- Ten slotte waren er christenen die vonden dat anderen afdwaalden van de juiste leer. Zo maakten christenen al snel afbeeldingen van Jezus en andere mensen die belangrijk waren geweest voor de verspreiding van het geloof. Maar, zo zeiden sommigen, dat mocht helemaal niet: in de Bijbel was duidelijk te lezen dat God dat afkeurde, omdat mensen dan anderen begonnen te vereren dan God zelf.

Dit soort meningsverschillen leidde soms tot felle ruzies. Om die te bedwingen kwamen de kerkleiders bijeen in speciale kerkvergaderingen, zogeheten **concilies**. Daar namen ze besluiten over wat wel echt christelijk was en wat niet. Verkeerde ideeën werden verboden. Er zijn veel concilies geweest, maar ze konden niet voorkomen dat christenen

het vaak oneens waren. Zoals je hebt gezien leidde dat in de 11e eeuw zelfs tot twee aparte christelijke kerken: één in West-Europa en één in het Byzantijnse Rijk.

Bron 4 Een priester (midden) geeft een stukje heilig brood aan de stervende man links. De zorg voor stervenden was een van de belangrijke taken van een priester. (Italiaanse muurschildering uit de 11e eeuw.)

Een christelijke cultuur

Voor gewone mensen in de middeleeuwen was dit soort ruzies over het geloof meestal niet zo belangrijk. Het christelijke geloof was gewoon onderdeel van hun dagelijks bestaan. Op belangrijke momenten in hun leven speelde het een grote rol. Als mensen trouwden, deden ze dat in de kerk. Daar lieten ze ook hun pasgeboren kinderen dopen: de baby'tjes werden met wat water besprenkeld als teken dat ze tot de christelijke kerk behoorden. En als iemand overleed, werd hij begraven in de grond van de kerk. Verder gingen middeleeuwers op zon- en feestdagen vaak naar de kerk. Dankzij het geloof hadden ze op zulke dagen vrij. Dat was prettig in een tijd waarin nog niemand van vakantie had gehoord.

Elke kerk had een **priester**. De mensen geloofden dat hij contact had met God. Hij sprak gebeden uit en verrichtte allerlei heilige handelingen, zoals de doop. Een belangrijke handeling was de heilige communie, waarbij de priester plechtig een slok wijn nam en stukjes brood aan de gelovigen uitdeelde. Deze handeling moest de gelovigen eraan herinneren dat Christus voor hen was gestorven. Verder hielp de priester gelovigen om te leven volgens de christelijke regels. Wanneer je volgens die regels leefde, werd de kans groter dat je na je dood in de hemel kwam. Als je slecht leefde, kwam je in de hel, waar je eeuwig moest branden. Dat wilde natuurlijk niemand en er werd dan ook goed naar de priesters geluisterd. Alleen ongetrouwde mannen mochten priester zijn: middeleeuwers vonden dat vrouwen en getrouwde mannen niet geschikt waren voor zo'n heilige taak.

Behalve kerken waren kloosters belangrijk voor het behoud en de verspreiding van de christelijke cultuur. Kloosterlingen bestudeerden oude boeken en schreven ze over. Ook leidden zij nieuwe priesters op – andere scholen waren er in de vroege middeleeuwen niet. Daarnaast hadden kloosters vaak een 'hospitaal', waar zij reizigers onderdak boden en zieken verpleegden. In de late middeleeuwen werden onderwijs en ziekenzorg belangrijke taken van kloosters.

Bron 5 De drie standen van de middeleeuwse samenleving op een houtsnede uit 1488. Bovenaan is Christus afgebeeld. Tegen de eerste stand zegt hij: 'Jullie moeten bidden voor iedereen', tegen de tweede: 'Jullie moeten iedereen beschermen' en tegen de derde: 'En jullie moeten werken'.

De standensamenleving

Het christelijke geloof was in de middeleeuwen dus erg belangrijk. Dat kun je ook zien aan de manier waarop middeleeuwers hun samenleving indeelden. Zij gingen ervan uit dat de samenleving uit verschillende **standen** bestond. Dat waren groepen die elk een eigen plek en een vaste taak hadden. Middeleeuwers maakten onderscheid tussen drie standen.

- De eerste stand was de **geestelijkheid**. Deze stand had het meeste aanzien en bestond uit alle kerkleiders, priesters, monniken en nonnen bij elkaar. Zij moesten bidden voor de mensen. De paus in Rome was de hoogste geestelijke.
- De tweede stand bestond uit de adel, oftewel de mannen die gespecialiseerd waren in oorlogvoering. Zij moesten de mensen beschermen.
- De derde stand werd gevormd door de boeren. Zij bewerkten het land en zorgden voor het voedsel. Deze derde stand was veruit de grootste, maar had ook het minste aanzien. Als je als boer was geboren, was het vrijwel onmogelijk om over te stappen naar een van de twee andere standen.

In al deze standen waren mannen het belangrijkst. In principe werden alle bestuursfuncties in de kerk en in het gewone bestuur uitgeoefend door mannen – een enkele uitzondering daargelaten. Vrouwen brachten kinderen groot, vervulden taken in de huishouding en in de derde stand werkten zij ook mee in het boerenbedrijf. Sommige vrouwen konden als non hun leven aan God wijden.

Verwerken

4 Maak de tekst kloppend.
In het noorden van Europa leefden rond 600 n.C. nog mensen die in Donar en Freya geloofden. Christenen noemden deze mensen ..... . Deze mensen hadden een ..... *theïstische* godsdienst. Mannelijke én vrouwelijke kloosterbewoners, ... *en* ....., probeerden deze mensen tot het ..... te bekeren.

5 **a** Hoe noem je mensen die proberen anderen tot het christelijke geloof te bekeren?
b Hoe probeerden deze mensen anderen te bekeren? Meer antwoorden zijn goed.
☐ A Ze gingen volgens strenge regels leven en baden veel tot God.
☐ B Ze verbonden christelijke en heidense feesten met elkaar.
☐ C Ze veroverden delen van Noord-Nederland en Duitsland, waar nog heidenen woonden.
☐ D Ze voerden het midwinterfeest in, om te vieren dat de dagen langer werden.
☐ E Ze zeiden tegen heidenen dat die hun gebruiken en feesten moesten opgeven.
c Welke rol hadden de Frankische koningen bij de bekering van de heidenen?

6 Gebruik bron 2.
a Leg uit dat deze bron hoort bij het begrip ‘natuurgodsdienst’.
b Ook later werd dit soort halskettingen gemaakt, maar die zagen er iets anders uit. Wat was er veranderd?
c Naast verandering was er bij dit nieuwe type halskettingen ook sprake van continuïteit. Leg dit uit.
d Bedenk wie de verandering bij vraag b bedacht kunnen hebben. Leg je antwoord uit.

7 In de 8e eeuw verbood een Byzantijnse keizer het vereren van afbeeldingen van belangrijke christelijke personen en liet hij bestaande afbeeldingen vernietigen. Hierover ontstond een enorme ruzie. Waarom was dit zo’n lastig probleem?
◯ A De theologen uit die tijd durfden geen uitspraken te doen over het geloof.
◯ B Er waren inmiddels twee aparte kerken ontstaan: één in het westen en één in het oosten.
◯ C Jezus had geschreven dat het vereren van afbeeldingen niet verboden was.
◯ D Veel mensen waren gewend geraakt aan het vereren van dit soort afbeeldingen.

8 Gebruik bron 3.
a Op deze bron zie je een concilie. Leg dat uit.
b Welk soort geleerden zal bij een concilie belangrijk zijn geweest? Leg je antwoord uit.
c De afgebeelde keizer was ook om een andere reden dan dit verbod heel belangrijk voor het christendom. Herinner je je nog waarom?

9 **a** Wanneer kwam je als middeleeuwse christelijke gelovige in een kerk? Noem minstens drie momenten.
b Was het christelijke geloof alleen op die momenten belangrijk? Leg je antwoord uit.

10 Wat doet een priester? Maak de juiste combinaties.

A	Doopt	1	God
B	Drinkt wijn	2	hemel en hel
C	Heeft contact met	3	heilige communie
D	Hoort bij een	4	man
E	Is altijd een	5	baby
F	Zegt hoe je moet leven	6	kerk

11 **a** Noem drie redenen waarom kloosters belangrijk waren voor de middeleeuwse samenleving.

b Wat deden monniken en nonnen een groot deel van de dag?

12 **a** Gebruik bron 5.
Noem de drie standen in de middeleeuwse samenleving en leg steeds met één woord uit wat hun taken waren.

b Noem telkens de stand waartoe de volgende mensen in de middeleeuwen behoorden: een horige, een non, een ridder en een vazal.

c Handelaren passen in de vroege middeleeuwen in geen enkele stand.
Leg uit hoe het kan dat met hen geen rekening is gehouden.

13 Gebruik bron 6.

a Stel dat Carola Schouten duizend jaar eerder op dezelfde plek was opgegroeid. Had zij dan ook aan het bestuur kunnen deelnemen? Geef voor je antwoord twee argumenten.

b Tussen de middeleeuwen en onze tijd zit wat dit betreft dus een groot verschil.
Wat voor verandering is dit?
Dit is vooral een ..... verandering.

Bron 6 In 2017 werd Carola Schouten (40) minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Ook werd zij vicepremier (plaatsvervangend regeringsleider). Toen zij klein was, hadden haar ouders een melkveehouderij in Woudrichem (Noord-Brabant).

14 Vul de ontbrekende woorden in.
Nadat de Frankische koningen in Nederland en Noord-Duitsland nieuwe gebieden hadden veroverd, werden daar ..... gebouwd, waar ..... en ..... woonden. Vandaaruit probeerden ..... heidenen tot het christendom te bekeren. Langzaam ontstond ook in dit deel van Europa een christelijke cultuur. Mensen gingen op zon- en feestdagen naar de kerk en zagen hoe de ..... tot God bad en heilige handelingen verrichtte. Ook kwamen de mensen hier om hun kinderen te laten ...... Middeleeuwers wilden graag gehoorzamen aan christelijke leefregels, omdat ze anders in de ..... zouden komen. De macht van de stand van de geestelijkheid was zo groot, dat die door middeleeuwers werd gezien als de ....., nog vóór de .....
De geestelijkheid spande zich erg in om te komen tot eenheid in de kerk. Dat deed ze door ..... te organiseren.

15 Gebruik bron 7.

a Welke twee standen zie je op deze afbeelding?

b Welke uitspraak past het beste bij deze bron?

- ◯ A De bisschop laat de legerleider merken dat hij geen oorlog wil.
- ◯ B De bisschop steunt de legerleider.
- ◯ C De legerleider en de bisschop weigeren samen te werken.
- ◯ D De legerleider weigert de steun van de bisschop.

c Is de situatie in bron 7 bijzonder voor de middeleeuwen? Leg je antwoord uit met behulp van een voorbeeld dat je in dit hoofdstuk bent tegengekomen.

Bron 7 Een bisschop geeft een standaard aan een legerleider (een koning of keizer). Zo'n standaard was bedoeld om elkaar op het slagveld te herkennen. (Tekening uit een boek met christelijke gebeden, gemaakt in Italië rond het jaar 1000.)

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 De islam

BASIS

Bron 1 Christelijke nonnen bezoeken de Mezquita in het Spaanse Córdoba. Het Spaanse woord ‘mezquita’ betekent ‘moskee’: een gebedshuis voor moslims. De Mezquita dateert uit de vroege middeleeuwen. Dat is niet vreemd, want in de 8e eeuw werd Spanje veroverd door moslims. Zij verbouwden de toenmalige kerk van Córdoba tot een moskee, die steeds groter werd. Rond het jaar 1000 bood hij plaats aan 20.000 gelovigen. In de 13e eeuw werd Córdoba veroverd door christenen en veranderde de moskee weer in een kerk. Maar het gebouw bleef bekend als de Mezquita.

Intro

1 Gebruik bron 2 en 3 uit de oriëntatie.

a Zoek in bron 2 op waar Córdoba ligt. Zet op bron 3 op die plek een klein rondje.

b Córdoba is in de 8e eeuw door moslims veroverd.
Vanuit welk land zijn de islamitische veroveringen begonnen?

- ◯ A Vanuit Italië.
- ◯ B Vanuit Marokko.
- ◯ C Vanuit Saudi-Arabië.
- ◯ D Vanuit Turkije.

c In welke eeuw zijn de islamitische veroveringen begonnen?

2 **a** Gebruik bron 1. Gebruik eventueel uit deel 1A ook bron 2 uit de oriëntatie van hoofdstuk 3. Dit is een kaart van het Romeinse Rijk.
Op de foto zie je dat de Mezquita gedeeltelijk is gebouwd met oude Romeinse zuilen.
Hoe waren die zuilen daar terechtgekomen, denk je?

b Op de plaats van de Mezquita hebben verschillende heiligdommen gestaan.
Zet ze in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Huidige kerk
B Kerk (afgebroken)
C Moskee
D Tempel voor een Romeinse god of godin

3 Gebruik bron 2 en 3 uit de oriëntatie.

a Op bron 3 wordt verschil gemaakt tussen christelijke en islamitische landen. Ook tegenwoordig bestaat er nog verschil tussen landen met een christelijke meerderheid (zoals Nederland) en landen met een islamitische meerderheid (zoals Marokko). Let goed op: op bron 2 zie je het duidelijkst hoe de situatie rond 800 was.
Maak het schema kloppend.

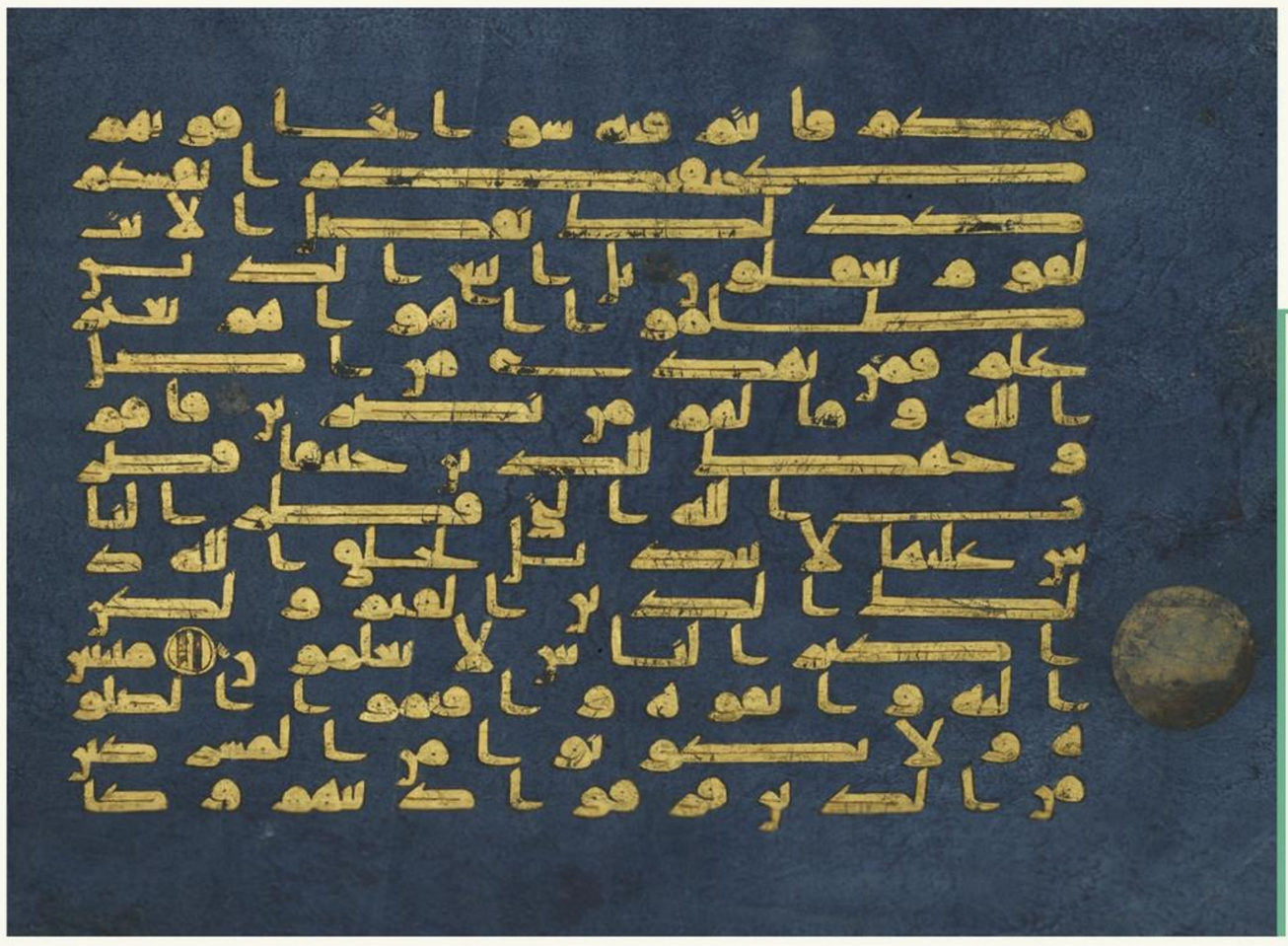
	Is nu grotendeels	Was rond 800 grotendeels
Nederland	*christelijk / islamitisch*	*christelijk / islamitisch*
Groot-Brittannië	*christelijk / islamitisch*	*christelijk / islamitisch*
Marokko	*christelijk / islamitisch*	*christelijk / islamitisch*
Spanje	*christelijk / islamitisch*	*christelijk / islamitisch*
Turkije	*christelijk / islamitisch*	*christelijk / islamitisch*

b Maak de tekst kloppend. Kies uit: *christelijk* • *heidens* • *islamitisch*.
Noord-Afrika was rond 800 uitsluitend ..... . In de 4e eeuw was het deels ....., deels ..... .

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen
- Je kunt beschrijven hoe de islam ontstond.
- Je kunt de belangrijkste kenmerken noemen van de islamitische geloofsleer.
- Je kunt beschrijven hoe de islam zich heeft verspreid.
- Je kunt enkele kenmerken geven van de islamitische cultuur en wetenschap in de middeleeuwen.

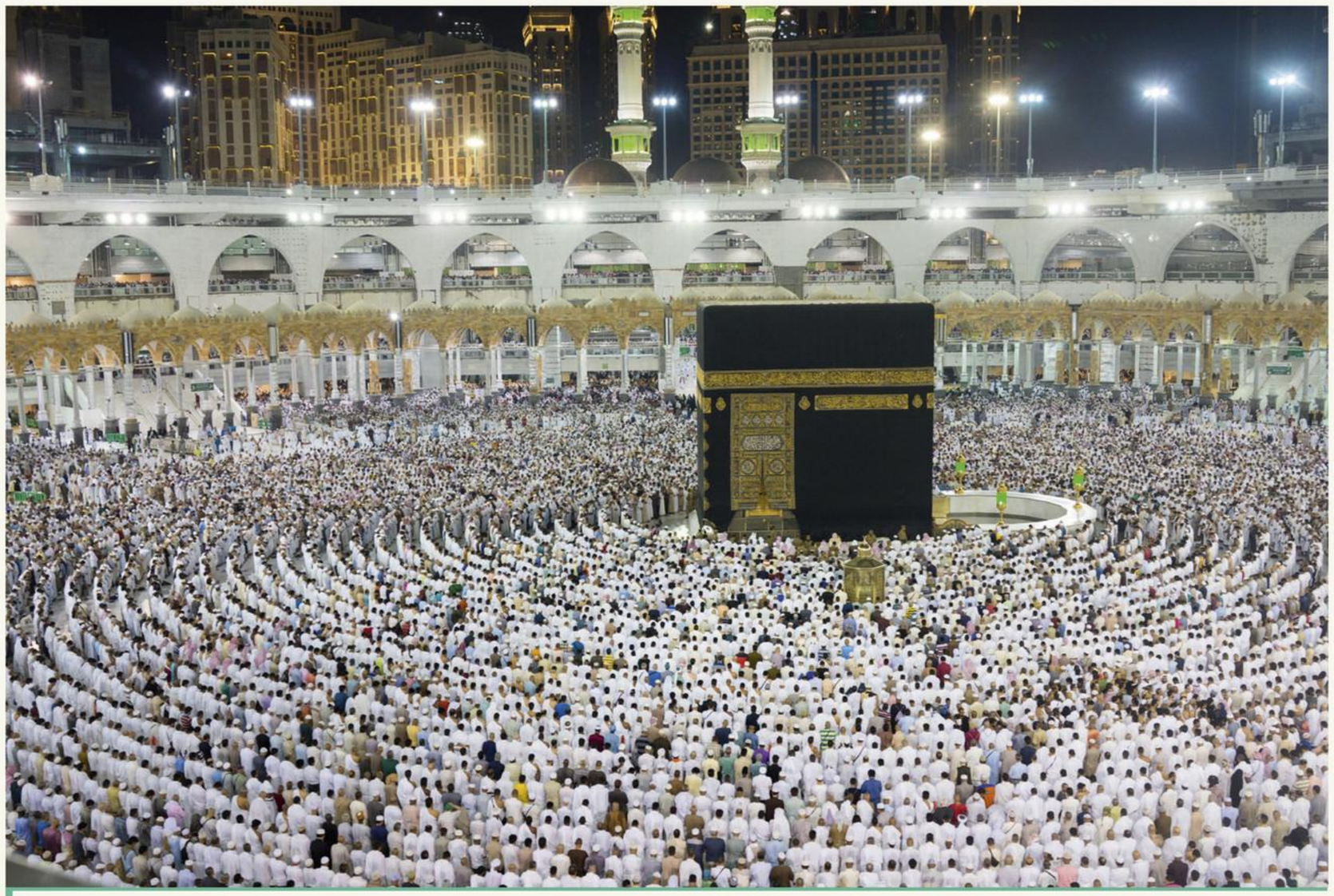
Bron 2 Een bladzijde uit een zeer kostbare koran, die rond 1000 is gemaakt in Qairawan (Tunesië, Noord-Afrika). De letters zijn met goud geschreven op blauwgeverfd perkament, dat toen heel duur was.

Het ontstaan van de islam

Net als het christendom ontstond de **islam** in het Midden-Oosten. De stichter, Mohammed, leefde rond 600 en was koopman in Mekka, een stad in het huidige Saudi-Arabië. De meeste mensen daar waren polytheïstisch. Maar er woonden en kwamen ook joden en christenen, mensen met een monotheïstische godsdienst. Door contacten met hen kwam Mohammed tot de overtuiging dat er maar één God was: Allah. Hij zag zichzelf

als **profeet** van Allah, dat wil zeggen als iemand die boodschappen van God onder de mensen verspreidt.

In het begin hadden de mensen in Mekka geen interesse in Mohammeds boodschap. Ze joegen hem zelfs weg. In 622 vluchtte hij daarom naar de stad Medina. Hier sloeg zijn boodschap wel aan en veel mensen gingen in Allah geloven: zij werden **moslim**. Het jaar 622 werd daarom het begin van de islamitische jaartelling. Vanuit Medina verspreidde Mohammed zijn boodschap over de rest van het Arabische schiereiland.

Bron 3 Islamitische gelovigen in de heilige stad Mekka in 2009. Het zwarte gebouw in het midden is de Kaäba, het 'huis van God'. Hier ligt de 'zwarte steen', die volgens moslims uit het paradijs komt. Alle moslims moeten (voor zover mogelijk) eenmaal in hun leven Mekka bezoeken. Daar moeten zij zevenmaal plechtig om de Kaäba heen lopen en de steen aanraken of ernaar wijzen. Elk jaar gaan meer dan twee miljoen moslims naar Mekka om mee te doen aan deze plechtigheid.

De islamitische geloofsleer

Mohammed vertelde niet alleen over de boodschappen van Allah, maar schreef ze ook op. Samen vormen ze de **Koran**, het heilige boek van de moslims. In de Koran staan ook verhalen over eerdere profeten, zoals Mozes en Jezus. Deze verhalen zijn ook bekend uit de Bijbel.

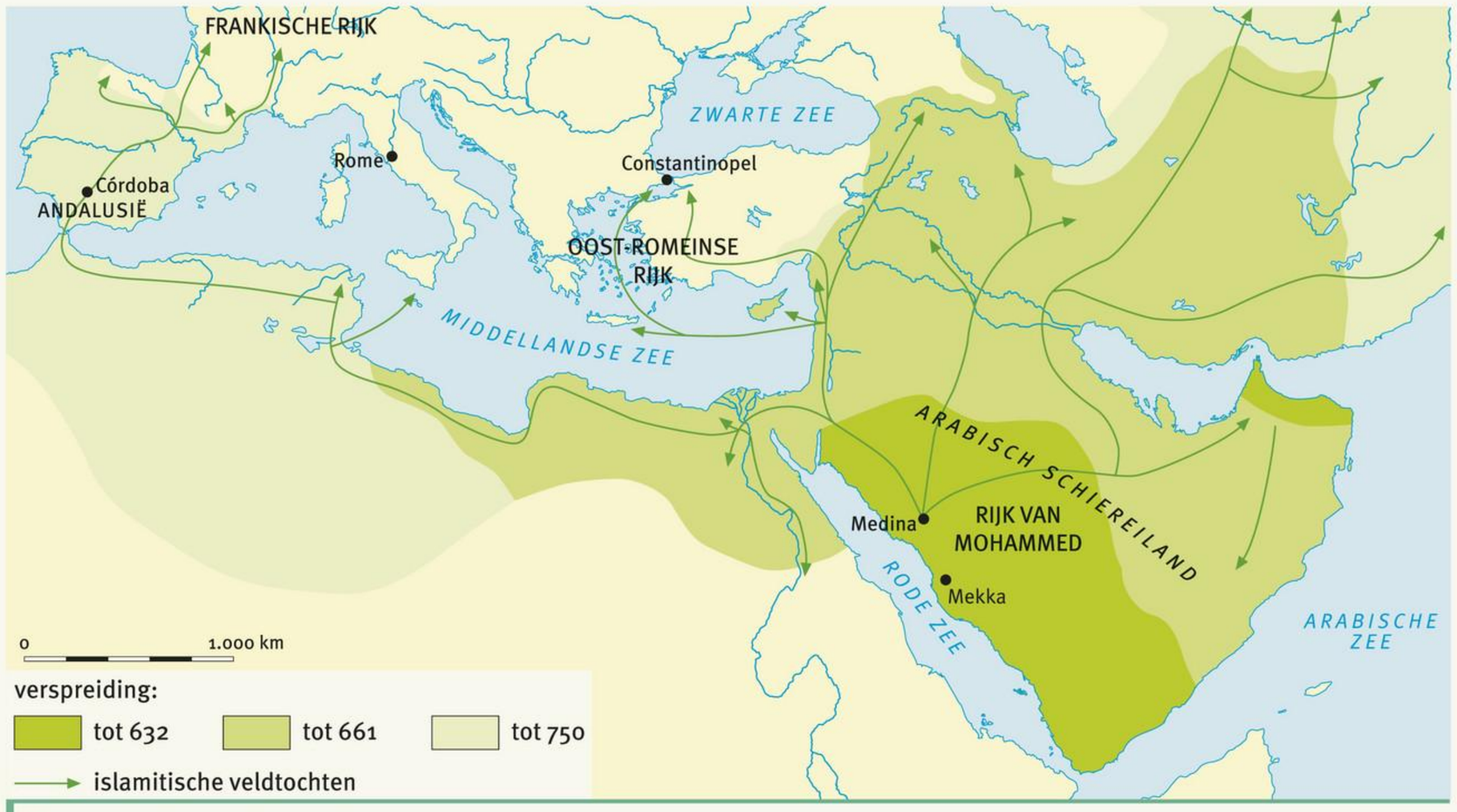
Volgens moslims is Allah de schepper van alles. Zij zien Mohammed als de laatste profeet die Allah naar de mensen heeft gestuurd om hun te vertellen hoe ze moeten leven. Moslims gaan ervan uit dat iedereen als goed mens wordt geboren, maar dat iedereen de neiging heeft om dingen te doen die niet mogen. Alleen als je in Allah gelooft en leeft volgens zijn regels, kom je na je dood in de hemel; doe je dat niet, dan word je gestraft in de hel.

Het leven op aarde staat in de islam dan ook in het teken van het naleven van Allahs regels. De vijf belangrijkste noemen we de **vijf zuilen**.

- Er is maar één god: Allah.
- Bid vijfmaal per dag, geknield met het hoofd naar Mekka.
- Geef aan armen en zieken.
- Stop in de islamitische maand ramadan van zonsopkomst tot zonsondergang met eten, drinken, roken en vrijen.
- Maak minimaal één keer in je leven een bedevaart naar Mekka (een reis naar Mekka om daar op heilige plaatsen te bidden). Deze bedevaart wordt de **hadj** genoemd (spreek uit: hàdzj).

Daarnaast moeten moslims zich nog aan allerlei andere regels houden. Zo mogen ze geen alcohol drinken en geen varkensvlees eten. Ook is het niet toegestaan om de profeet Mohammed af te beelden. En als je eenmaal moslim bent, mag je niet meer kiezen voor een ander geloof.

Het belangrijkste gebed van moslims vindt plaats op vrijdagmiddag. Dan gaan velen van hen naar de **moskee** om samen te bidden. De vrijdag is vergelijkbaar met de zondag voor christenen, maar het is geen rustdag. Moslims mogen op vrijdag wel werken.

Bron 4 De verspreiding van de islam tot 750.

De verspreiding van de islam

Door de inspanningen van Mohammed verspreidde de islam zich snel over een groot gebied. Dit islamitische rijk werd door Mohammed zelf bestuurd. Mohammed was dus behalve religieus leider ook politiek leider.

Na zijn dood in 632 bleef het rijk voortbestaan. Het kwam onder leiding te staan van één man, in de beginperiode steeds een vriend of familielid van Mohammed. Deze heerser kreeg de titel **kalief** (letterlijk 'opvolger'). De kaliefen breidden het islamitische rijk flink uit: in 120 jaar tijd veroverden zij heel Noord-Afrika, Spanje en het Midden-Oosten. Dit waren vruchtbare gebieden, die veel opbrachten. De veroveraars konden zo dus heel rijk en machtig worden. Waarschijnlijk ging het hun er niet om de bewoners tot de islam te bekeren. Ze eisten bijvoorbeeld niet dat christelijke bewoners moslim werden. Wel moesten christenen extra belasting betalen. Door bekering tot de islam kwam je onder die belasting uit. Voor een militaire of bestuursfunctie moest je ook moslim zijn. De moslims dwongen christenen dus niet tot bekering, maar het was hierdoor wel aantrekkelijk om moslim te worden.

Nadat islamitische leiders erin waren geslaagd een enorm rijk te veroveren, bleek het moeilijk de eenheid te bewaren. Al snel ontstonden er ruzies over wie het rijk moest besturen. Daardoor verbrokkelde het rijk en ontstonden islamitische gebieden met een eigen bestuur, onder meer in Spanje en Iran.

Bron 5 Een astrolabium uit islamitisch Spanje, gemaakt in 1079 of 1080. Met dit ingenieuze instrument kon je op zee bepalen waar je was. Het was in de 4e eeuw in de Griekse wereld uitgevonden, maar door islamitische geleerden verbeterd. In de 11e eeuw leerden ook zeevaarders uit het christelijke Europa hoe ze met dit instrument konden werken.

Islamitische cultuur en wetenschap

Door de Arabische veroveringen kwamen verschillende culturen met elkaar in contact. Dat leidde tot wederzijdse beïnvloeding.

Aan de ene kant verbreidde de Arabische cultuur zich over grote delen van de toen bekende wereld. Mensen in het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje namen de religie, de wetten, het schrift en de taal van de Arabische overheersers geheel of gedeeltelijk over. Ook in de bouwkunst was de Arabische invloed duidelijk merkbaar. Zo begonnen architecten hun gebouwen te versieren met strakke, wiskundige vormen – in grote delen van de islamitische wereld was het afbeelden van mensen en dieren om religieuze redenen namelijk niet toegestaan.

Omgekeerd werd de islamitische cultuur ook beïnvloed door de culturen van de gebieden die door de Arabieren waren veroverd. Zo hadden islamitische geleerden grote bewondering voor de Griekse wetenschap. Teksten over geneeskunde, astronomie, wiskunde, filosofie en andere wetenschappen werden in het Arabisch vertaald. Op basis daarvan deden islamitische geleerden weer allerlei nieuwe ontdekkingen. Dit alles was van grote betekenis, want in de vroege middeleeuwen was er in West-Europa nog maar weinig belangstelling voor wetenschap. Dankzij islamitische wetenschappers bleef veel kennis behouden die anders waarschijnlijk verloren was gegaan. Later in de middeleeuwen gingen christelijke geleerden in West-Europa weer Arabische boeken lezen en vertalen, om hun achterstand in te halen.

Verwerken

4 Hoe ontstond de islam? Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Als profeet begint Mohammed de boodschap van Allah te verspreiden.
B Begin van de islamitische jaartelling.
C In Mekka geloven de meeste mensen in verschillende goden.
D Joden en christenen vertellen Mohammed over hun geloof.
E Mensen in Mekka zien de ideeën van Mohammed niet zitten.
F Mohammeds boodschap slaat ook aan in Mekka.

5 **a** Maak de zinnen kloppend.
Het lukte Mohammed de inwoners van Medina te bekeren tot het *monotheïsme* / *polytheïsme*. Dat is een *culturele* / *economische* / *politiek-bestuurlijke* / *sociale* verandering. Voor moslims is dit moment *wel* / *niet* belangrijk.

b Leg uit waarom je in de laatste zin bij vraag a 'wel' of 'niet' hebt gekozen.

6 **a** Gebruik bron 2.
Leg uit waarom rijke moslims veel geld over hadden voor het laten maken van een koran.

b Welke zin is juist?

◯ A De Bijbel en de Koran hebben niets met elkaar te maken.
◯ B De Bijbel en de Koran zijn vrijwel hetzelfde.
◯ C De Bijbel heeft invloed gehad op de Koran.
◯ D De Bijbel is beïnvloed door de Koran.

7 **a** Gebruik bron 3.
Past deze bron bij de vijf zuilen? Leg je antwoord uit.

b Welke leefregels passen bij de vijf zuilen?

☐ A Arme en zieke mensen helpen.
☐ B De profeet niet tekenen of schilderen.
☐ C Geen varkensvlees eten.
☐ D Geloven dat Allah de enige God is.
☐ E Je nooit laten bekeren tot een ander geloof.
☐ F Nooit bier of wijn drinken.
☐ G Overdag niets drinken tijdens de ramadan.
☐ H Vijfmaal per dag bidden.

c Stelling: 'De vrijdag is de islamitische rustdag.'
Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit.

d Welke twee dingen moeten moslims in elk geval doen om niet in de hel te komen?

8 **a** Op welke manier oefende Mohammed macht uit? Vul het schema in.

Soort macht	Rol van Mohammed
Politieke macht	
Religieuze macht	

b Was Mohammed een profeet, een kalief of allebei?

9 Maak de zin op de juiste manier af.
Islamitische leiders veroverden na 632 Noord-Afrika, Spanje en het Midden-Oosten, omdat ze vooral:

- ◯ A de verbrokkeling van het islamitische rijk wilden voorkomen.
- ◯ B mensen met een ander geloof wilden bekeren.
- ◯ C wilden doen wat hun leider Mohammed van hen vroeg.
- ◯ D zichzelf wilden verrijken en machtige heersers wilden worden.

10 Vrijwel op hetzelfde moment veroverden de Frankische koningen en de kaliefen grote gebieden waar mensen woonden met een ander geloof. Welk verschil bestaat er tussen deze veroveringen?

11 Waarom viel het islamitische rijk al snel uiteen?

12 **a** Geef met een voorbeeld aan hoe er in de middeleeuwen sprake was van beïnvloeding. Als er geen beïnvloeding was, zet je een streepje.

	Religie	Samenleving	Kunst	Wetenschap
Griekse invloed op de Arabische cultuur				
Arabische invloed op andere culturen				

b Geldt het schema bij vraag a ook voor het gebied dat nu Nederland is? Bedenk een verklaring voor je antwoord.

13 Gebruik bron 5. Bij welk onderdeel van de leertekst past de geschiedenis van het astrolabium het beste? Noem de titel van dat onderdeel en geef aan om welke alinea het gaat (de eerste, tweede of derde). Leg je antwoord uit.

14 Maak de juiste combinaties.

A Bedevaart	1 Mohammed
B Kalief	2 Geschreven door de profeet
C Koran	3 Belangrijkste regels in de islam
D Profeet	4 Bidden in Mekka
E Ramadan	5 Opvolger van Mohammed
F Vijf zuilen	6 Een deel van de dag niet eten en drinken

15 **a** Kies vier belangrijke veranderingen de je bent tegengekomen in dit hoofdstuk over de vroege middeleeuwen: één culturele, één economische, één politiek-bestuurlijke en één sociale verandering.
b Bedenk in welk deel van de wereld die verandering ongeveer plaatsvond.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Continuïteit en verandering

HISTORISCH DENKEN

Dorestad: wereldstad in de vroege middeleeuwen

Leerdoel
- Je kunt onderscheiden wat in een bepaalde tijd verandert en welke voorbeelden van continuïteit er zijn.
- Je kunt onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele voorbeelden van continuïteit en verandering.

Vaardigheid
- V2.4
- V2.5

Basis
- Paragraaf 4.1

Waar de Rijn en de Lek elkaar kruisten, ontstond aan het einde van de 7e eeuw een stad, Dorestad. Wij zouden 'stadje' zeggen, want er woonden een paar duizend mensen. Maar in de vroege middeleeuwen was het misschien wel de grootste stad van Noord-Europa. Dorestad bleef niet lang bestaan: rond 900 was er niks meer van over en raakte ook de naam vergeten.
In deze opdracht ga je onderzoeken of Dorestad een voorbeeld is van verandering of van continuïteit in de vroege middeleeuwen.

1 Gebruik *V2.4 Continuïteit en verandering* en *V2.5 Continuïteit en verandering op verschillende gebieden*. Gebruik ook de leertekst van paragraaf 1.

a De volgende zinnen gaan over de vroege middeleeuwen (6e eeuw). Geven ze een verandering ten opzichte van de Romeinse tijd aan of juist niet? En is de zin een voorbeeld van politiek-bestuurlijke, economische, sociale of culturele zaken? Vul de tabel verder in.

Zin	Continuïteit of verandering	Politiek-bestuurlijk	Economisch	Sociaal	Cultureel
Germaanse volken geloofden in natuurgoden.	*continuïteit / verandering*				
In West-Europa was nauwelijks handel en geen geldeconomie.	*continuïteit / verandering*				
Op het platteland leefden domeinheren en boeren.	*continuïteit / verandering*				
Het zuiden van Nederland werd bestuurd door Germaanse koningen.	*continuïteit / verandering*				

b De plek waar later Dorestad ontstond, was onderdeel geweest van het Romeinse Rijk. Zouden de mensen die in de 6e eeuw op deze plek woonden, veel gemerkt hebben van de overgang van de Romeinse tijd naar de middeleeuwen?

- ◯ A Gedeeltelijk wel, want een bestuursverandering gebeurt plotseling en merk je; economische en sociale veranderingen gaan langzamer.
- ◯ B Ja, want in Zuid-Nederland leefden mensen als Romeinen, daarna weer als Germanen.
- ◯ C Nee, want die veranderingen zijn pas later door historici vastgesteld.
- ◯ D Nee, want het bestuur en de economie veranderden zo langzaam, dat mensen dat niet merkten.

2 Gebruik bron 1, 2, 3 en 4. Bijna alles over Dorestad weten we door opgravingen. In 1843 vonden mensen voor het eerst resten van de stad: voorwerpen en botten van dieren en mensen. Daarna deden archeologen opgravingen.

a Door vondsten weten we dat een aantal beroepen in Dorestad bestond.
Welke beroepen zijn dat?

b Gebruik bron 1. Vul in.
Deze bron bewijst dat in Dorestad ..... een belangrijk middel van bestaan was.

c Gebruik bron 2. Handelden de mensen in Dorestad alleen met het platteland rondom de stad of ook met gebieden die verder weg lagen? Leg je antwoord uit.

d Welke bron bevestigt je antwoord bij vraag c? Leg je antwoord uit.

Bron 1 Bij opgravingen in Dorestad (bij Wijk bij Duurstede) is een flink aantal plattegronden van boerderijen gevonden. Op basis daarvan is deze boerderij nagebouwd. In het ene deel woonden de boeren, in het andere werd het vee gestald. De boerderijen lagen niet direct aan het water. Daar lag de koopmanswijk.

Bron 2

Archeologen hebben op verschillende plekken in Nederland munten gevonden die in Dorestad zijn gemaakt. Soms wat losse munten, soms in een grote schat, zoals bij Tzummarum in Friesland. Ook verder weg zijn munten uit Dorestad gevonden, bijvoorbeeld in Noorwegen, Noord-Engeland en Zuid-Frankrijk.

Bron 3 Archeologen vonden in Dorestad veel tonnen. In deze tekst wordt de geschiedenis van zo'n ton beschreven.

Rond 685 gemaakt in het Rijnland in Duitsland en daar gevuld met wijn. Over de Rijn stroomafwaarts vervoerd naar Dorestad. Verkocht. Wijn eruit geschonken. Bodem eruit gehaald en in een ronde kuil gezet voor wateropslag. Water uit geput met emmers. In de loop der jaren vol geraakt met zand en afval. Meer dan duizend jaar vergeten in natte grond. In 2008 opgegraven, tentoongesteld of vergeten op een plank in het museum. Totale levensduur: 1323 jaar.

Bron 4 Een kostbare fibula (mantelspeld), gemaakt rond 800 en gevonden bij Dorestad.

3 In Dorestad zijn duizenden gespen, broches en spelden gevonden: heel gewone en heel mooie, zoals de fibula in bron 4.

- **a** Wat weet je door deze vondsten over de mensen van Dorestad?
- **b** De gespen, broches en spelden kunnen erop wijzen dat er in Dorestad ten minste twee sociale lagen waren. Noem deze sociale lagen.
- **c** Is er in Dorestad in de 8e eeuw wel of geen sprake van een verandering ten opzichte van de situatie in de 6e eeuw? Leg je antwoord uit.

4 Gebruik bron 4. Een bepaald symbool op de mantelspeld geeft volgens historici informatie over de mensen in Dorestad.

- **a** Welke informatie zou dat kunnen zijn? Beschrijf eerst het symbool en daarna de informatie.
- **b** Gebruik je antwoord bij vraag a. Maak de zin kloppend.
  Het symbool laat zien dat er *wel* / *geen* sprake was van een *culturele* / *economische* / *sociale* verandering ten opzichte van de situatie in de 6e eeuw.

5 Gebruik al je antwoorden bij de vorige vragen.

- **a** Vergelijk Dorestad uit de 8e eeuw met dezelfde omgeving in de 6e eeuw. Op welk gebied was er sprake van verandering én continuïteit? Op welke gebieden was er alleen verandering? Leg je antwoorden uit.
- **b** Je hebt nu van alles geleerd over Dorestad. Bedenk op basis van deze kennis een onderzoeksvraag. Denk daarbij aan de 4 w's.

Maak online steropdracht 6 voor extra uitdaging.

Karel de Grote

Leerdoel

- Je kunt onderscheiden wat in een bepaalde tijd verandert en welke voorbeelden van continuïteit er zijn.
- Je kunt onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele voorbeelden van continuïteit en verandering.

Vaardigheid

- V2.4
- V2.5

Basis

- Paragraaf 4.2

Karel de Grote was een echte veroveraar. Hij voerde zijn hele leven lang veel oorlogen, waarvan hij er zelden één verloor, want hij was militair zeer uitgekookt. Op die manier breidde hij het Frankische Rijk enorm uit. Uiteindelijk heerste hij over een groot deel van Europa. Hoe hield Karel de controle over zijn grote rijk?
In deze opdracht ga je onderzoeken wat er veranderde tijdens de heerschappij van Karel de Grote en wat hetzelfde bleef.

7 Gebruik *V2.4 Continuïteit en verandering* en *V2.5 Continuïteit en verandering op verschillende gebieden*.

a De volgende zinnen gaan over Nederland in 2030: hoe zou dat eruit kunnen zien? Gaat het in de zinnen om continuïteit of verandering en is die politiek-bestuurlijk, economisch, sociaal of cultureel van aard? Vul de tabel in.

Zin	Continuïteit of verandering?	Politiek-bestuurlijk	Economisch	Sociaal	Cultureel
Engels is de voertaal.	*continuïteit / verandering*				
We betalen met guldens	*continuïteit / verandering*				
Succesvolle topsporters krijgen veel bewondering.	*continuïteit / verandering*				
Mensen kunnen bij verkiezingen stemmen op verschillende politieke partijen.	*continuïteit / verandering*				

b Bedenk zelf iets wat in 2030 veranderd zal zijn. Omschrijf die verandering in één zin.

c Gaat je antwoord bij vraag b om een verandering op politiek-bestuurlijk, economisch, sociaal of cultureel gebied?

8 Gebruik bron 5.

a In de bron staat een paar keer het woord ‘vergrootte’ en één keer het woord ‘onderwierp’. Leg uit dat deze woorden op een verandering wijzen.

b Onderstreep met rood drie verschillende politiek-bestuurlijke veranderingen die in de bron beschreven worden en schrijf deze kort in je eigen woorden op.

c Onderstreep met groen de culturele veranderingen die in de bron beschreven worden en schrijf deze kort in je eigen woorden op.

d Hoeveel voorbeelden van continuïteit staan in de bron? Onderstreep deze met blauw.

Bron 5 Tussen 817 en 830 schreef Einhard, een vertrouweling van Karel de Grote, zijn biografie. Hij deed dat in opdracht van de zoon en opvolger van Karel Grote, Lodewijk de Vrome. Dit is een fragment uit de tekst.

Hij [Karel de Grote] had het Frankische Rijk groot en sterk van zijn vader overgenomen en vergrootte dat zozeer dat hij het meer dan verdubbelde. [...] Hij onderwierp landen en volken door oorlogen te voeren. Hij vergrootte ook de roem van zijn heerschappij door met een aantal volken vriendschap te sluiten. [...] Door zijn vrijgevigheid verkreeg hij de trouw van de koningen van de Schotten. Dat ging zo ver dat deze hem nooit anders noemden dan 'hun heer' en dat ze zichzelf 'zijn onderdanen en dienaren' noemden. [...]
Toen Karel de Grote keizer werd, merkte hij dat de wetten van zijn volk zeer gebrekkig waren. Hij wilde die wetten aanvullen, tegenstrijdigheden opheffen en verkeerd geformuleerde passages verbeteren. Maar hiervan kwam niks. Wél liet hij de wetten van alle door hem geregeerde volken verzamelen en optekenen. Ook liet hij oude volksliederen waarin de daden en de oorlogen van de vroegere koningen bezongen werden, opschrijven om ze voor het nageslacht te behouden. Ten slotte begon hij aan een grammatica van zijn moedertaal. De maanden gaf hij namen in zijn eigen taal. Daarvóór gebruikten de Franken namelijk zowel de Latijnse taal als de eigen taal. Januari werd Wintarmanoth. Februari Hornung. [...]

9 Gebruik bron 5.

a Je vraagt je af of je wel alles kunt geloven wat Einhard schrijft. Om welke reden is het waarschijnlijk dat Einhard veel wist over het leven van Karel?

b Wat maakt de biografie van Einhard minder betrouwbaar? Gebruik het bronbijschrift.

c Maak de tekst kloppend.
Einhard beschrijft in zijn biografie van Karel vooral voorbeelden van *continuïteit* / *verandering*.

d Leg uit waarom dat begrijpelijk is.

10 Gebruik bron 5.

a Karel de Grote wilde veel veranderen, maar dat lukte niet altijd. Over welke mislukte verandering lees je in de bron?

b Welke culturele verandering, waarover je in de bron leest, hield op de lange duur zeker geen stand?

c Karel liet oude volksliederen opschrijven met als doel om ze te behouden (voor het nageslacht). Leg uit dat deze maatregel van Karel zowel verandering als continuïteit betekende.

Maak online steropdracht 11 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met redeneren en een beeldbron

TOEPASSEN

De moord op Bonifatius

Basis
- Paragraaf 4.3

Historici beredeneren aan de hand van brokjes informatie wat er in het verleden heeft plaatsgevonden. Ze onderbouwen hun verhaal met feiten, voorbeelden en argumenten.
In *Memo* leer je hoe je zo'n redenering opbouwt.
In deze opdracht beredeneer je waarom de missionaris Bonifatius is vermoord.

1 Gebruik bron 1. De feiten in deze bron staan door elkaar.
Zet de feiten in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
Eerst …, dan …., dan …., daarna …, vervolgens …. en ten slotte ….

Bron 1 Bonifatius was een collega van Willibrord. Hieronder staat een aantal feiten over Bonifatius.

A Bonifatius krijgt van de paus de opdracht om de heidense Friezen te bekeren.
B Bonifatius reist in 754 met 52 volgelingen en enkele wapenknechten naar Noord-Nederland.
C De Friezen gaan in het kamp op naar zoek naar goud en zilver.
D De Friezen vallen het kamp van Bonifatius aan en vermoorden hem.
E Op bevel van Bonifatius worden afgodsbeelden van de heidenen verwoest.
F Vanaf de 6e eeuw veroveren de christelijke Franken gebieden op de Friezen.

2 Gebruik bron 1. In een redenering gebruik je vaak signaalwoorden. Je kunt daarmee verduidelijken welk verband er tussen twee zinnen of zinsdelen bestaat.

a Wat geven de signaalwoorden in vraag 1 aan?
- ◯ A Een oorzaak-gevolgrelatie.
- ◯ B Een tegenstelling.
- ◯ C Een volgorde.

b Tussen zin E en zin D kun je het woordje 'daarom' plaatsen.
Welke conclusie trek je dan?

c Tussen zin D en zin C bestaat mogelijk een oorzaak-gevolgrelatie. Vul het juiste signaalwoord in.
De Friezen vallen het kamp van Bonifatius aan, ... ze op zoek zijn naar goud en zilver.

d Stel, je plaatst tussen zin D en zin C het signaalwoord 'daarna'. Leg uit dat de zinnen dan iets anders betekenen dan in je antwoord bij vraag c.

3 Gebruik bron 1. Als je gevraagd wordt een redenering op te bouwen, herhaal je eerst de vraag. In je antwoord gebruik je ook een signaalwoord.

a Waarom ging Bonifatius de Friezen bekeren? Beredeneer met behulp van de feiten.

b Waarom zagen de Friezen Bonifatius mogelijk als vijand? Beredeneer met behulp van de feiten.

4 Gebruik bron 1. Beredeneer met behulp van de feiten om welke drie redenen Bonifatius mogelijk is vermoord. Herhaal de vraag in je antwoord en gebruik signaalwoorden.

Een onmogelijke liefde

Basis
- Paragraaf 4.4

Boeken waren in de middeleeuwen heel kostbaar. Ze werden meestal van prachtige tekeningen voorzien. Kunnen we uit zo'n afbeelding iets leren over de middeleeuwse wereld en mens? Misschien wel meer dan je denkt. In deze opdracht ga je een afbeelding nauwkeurig bekijken om te ontdekken wat je kunt leren over mensen in middeleeuws Spanje.

5 Gebruik bron 2. Gebruik twee van de volgende woorden om de sfeer te beschrijven die de afbeelding uitstraalt. Leg je antwoord uit. Kies uit: *doods* • *dreigend* • *dromerig* • *griezelig* • *kalm* • *kil* • *mysterieus* • *vredig* • *warm* • *woest*.

Bron 2 Tekening bij een Arabisch liefdesverhaal over de onmogelijke liefde tussen de reizende koopmanszoon Bayâd uit Damascus (Syrië) en de slavin en zangeres Riyâd. Hier speelt Bayâd de luit. Het boek is uit de 13e eeuw en hoogstwaarschijnlijk gemaakt in de stad Sevilla in Spanje. De maker is onbekend.

6 Gebruik bron 2. Maak de zinnen kloppend.
De bron is een *boekillustratie* / *muurschildering*. Het is een afbeelding bij een *verzonnen* / *waargebeurd* verhaal waarvan de maker *bekend* / *onbekend* is. Het verhaal speelt zich af in *de Arabische wereld* / *Spanje*.

7 Gebruik bron 2. Je gaat de personen op de bron heel precies bekijken.

a Wie zie je waar op de afbeelding? Gebruik de eerste kolom van het schema en zet de cijfers op de juiste plek in de afbeelding.

	Beschrijf de kleding	Beschrijf de voorwerpen bij de persoon	Beschrijf wat de persoon doet
1 Bayâd			
2 Vrouwen			
3 Een bediende			

b Vul het schema verder in.

c Van één persoon is lastig te zien wie hij of zij is. Zet daar een ‘o’ bij (van onbekend).

d Welk verschil zie je tussen de vrouwen onderling?

e Welk verschil en welke overeenkomst zie je tussen de kleding van de man en de vrouwen?

8 Gebruik bron 2. Nu ga je de omgeving goed bekijken.

a Welke twee verschillende planten zie je?

b Wat denk je: zie je een fort of een ommuurd woonhuis?

c Vergelijk bron 2 met bron 1 uit paragraaf 4. Welke overeenkomst zie je tussen de bouwstijl van de gebouwen?

9 Gebruik bron 2. Nu ga je interpreteren wat je ziet.

a Zien we hier rijke of arme mensen? Leg je antwoord uit.

b Denk je dat de afgebeelde mensen moslims zijn?

c De verspreiding van de islam in Spanje had religieuze gevolgen. Bron 2 laat ook andere culturele gevolgen voor Spanje zien. Leg dat uit met twee voorbeelden.

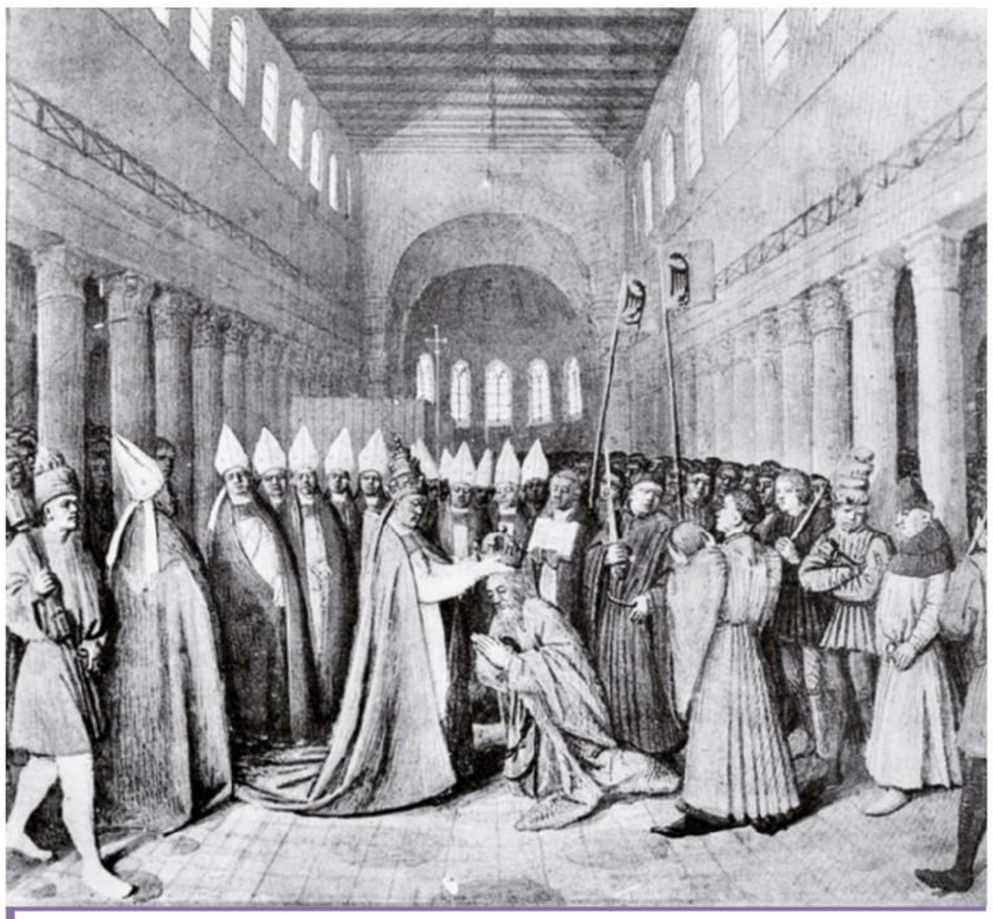
10 Kijk nog eens terug naar je antwoorden bij vraag 7 en 8. Wat had je in eerste instantie niet op de afbeelding gezien?

7 Een gevecht in de Pyreneeën

VERDIEPEN

In 778 maakte Karel de Grote, koning van de Franken, een veroveringstocht door Spanje. Op de terugreis door de Pyreneeën vielen mannen uit Baskenland de achterhoede van zijn leger aan. Roelant, een neef van Karel de Grote, blies op zijn hoorn om de koning te waarschuwen. Ondertussen probeerde hij met zijn zwaard Durendal de aanval af te slaan. Vergeefs, schreef Einhard, een geleerde aan het hof van Karel de Grote. De Basken doodden iedereen, inclusief Roelant, plunderden de voorraden en verdwenen snel naar alle kanten.

Eeuwen later, rond 1100, maakte een onbekende dichter een lang gedicht over deze slag: het 'Roelantslied'. De dichter beschreef Karel de Grote als een koning die zijn achterhoede te hulp schoot. De aanvallers waren volgens hem geen Basken, maar moslims, die door de christelijke koning Karel werden verslagen.

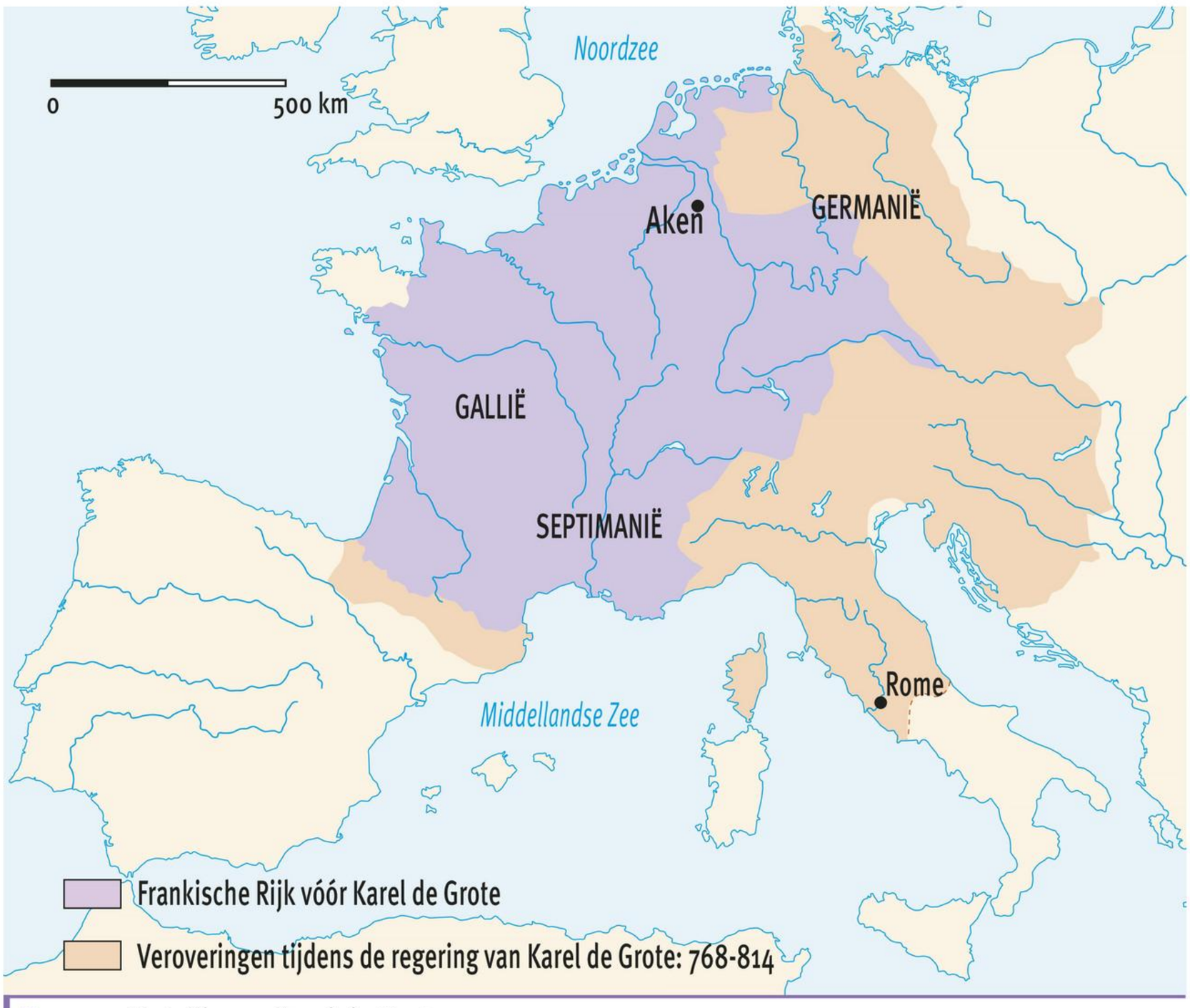

Bron 1 Paus Leo III kroonde Karel de Grote op eerste kerstdag 800 tot keizer. Hij kreeg de titels 'keizer' en 'augustus'. Karel was de eerste opvolger van de Romeinse keizers.

In de loop van de tijd hebben nog andere mensen over Karel de Grote geschreven. Net als de dichter van het Roelantslied geven ze een mening over Karel.

Deze paragraaf gaat over Karel de Grote.

De vraag is: was Karel de Grote een goede koning?

Bron 2 Het rijk van Karel de Grote.

Bron 3 Restanten van het Valkhof in Nijmegen, ooit een kasteel van Karel de Grote. Frederik Barbarosso, keizer rond 1150, liet de ruïne herbouwen en Karel de Grote in 1165 heilig verklaren. Hij wilde net als Karel een groot christelijk rijk stichten.

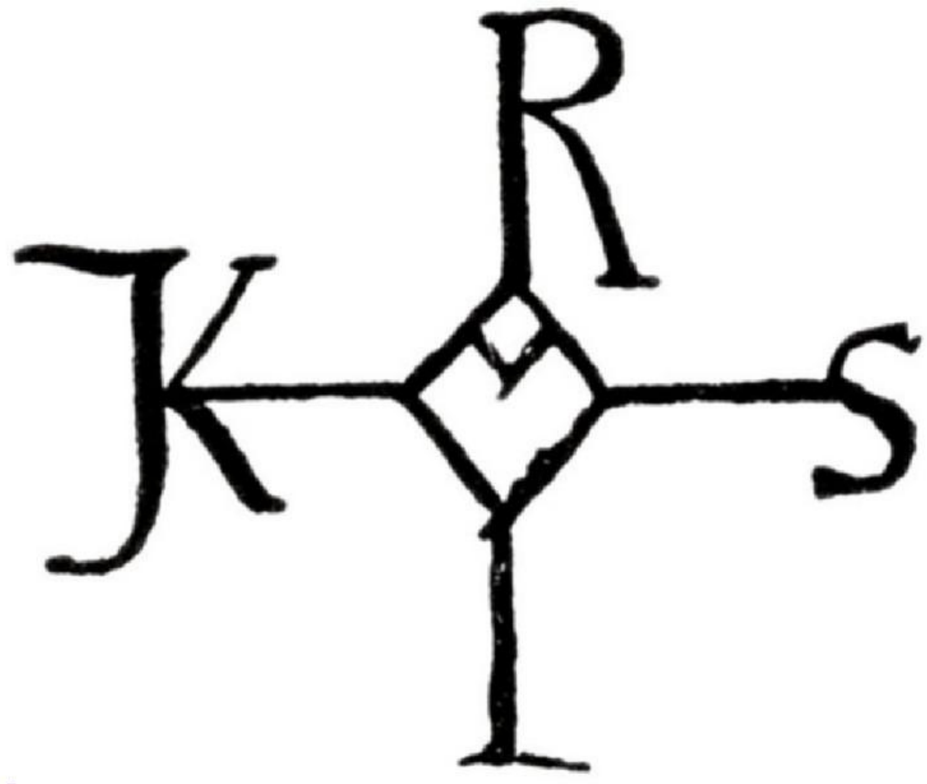
Bron 4 Detail van een voorstelling met de dood van Roelant (rechtsonder) en Karel, die terugkeert (midden). Deze afbeelding staat op een verguld paneel van een kist waarin botten van Karel de Grote worden bewaard (ca. 1200, Aken).

Bron 5 Tekening uit een geïllustreerd handschrift, dat rond 830 in Reims is gemaakt. In het midden bedelende armen aan een kloosterpoort.

Bron 6 Zilveren munt van Karel de Grote, geslagen in Dorestad. Op de voorzijde een kruis met daaromheen de naam van Karel de Grote, op de keerzijde Dorestad.

Bron 7 Monogram van Karel de Grote uit 775, met de letters K(a)r(o)l(u)s. Karel kon zelf nauwelijks lezen of schrijven. Hij schreef alleen het kruisje +, zonder de letters en zonder het vierkantje in het midden.

1 Gebruik bron 2 en lees de introtekst.
- **a** Wat deed Karel de Grote in Spanje?
- **b** In welke moderne landen lag zijn rijk in 814?

2 Maak de zin kloppend.
Sinds de val van het Romeinse Rijk was dit de *eerste* / *tweede* keer dat in Europa zo'n groot rijk ontstond.

3 Gebruik het antwoord op vraag 2 en bron 1.
- **a** Wie kroonde Karel tot keizer?
- **b** Geef twee argumenten waarom Karel sinds zijn kroning gezien werd als de opvolger van de West-Romeinse keizers.

4 De vader van Karel was de Frankische vorst Pepijn III de Korte. In 768 stierf Pepijn.
- **a** Vanaf het begin van zijn heerschappij had Karel een groot rijk. Hoe kwam hij daaraan?
- **b** Gebruik bron 2. Hoe breidde Karel dit rijk uit?

5 **a** Gebruik bron 6. Karel voerde in zijn hele rijk één muntstelsel in. Waar was dat gunstig voor? Meer antwoorden zijn goed.
- ☐ A Voor de eenheid in zijn rijk.
- ☐ B Voor de handel in zijn rijk.
- ☐ C Voor de zilversmeden.
- ☐ D Voor het reizen binnen zijn rijk.

b Bekijk het gebied waarover Karel heerste en denk aan de munt die hij invoerde.
Welke maatregel in onze tijd is te vergelijken met de invoering van de munten als in bron 6?

6 Gebruik bron 7.
- **a** Karel zelf kon niet lezen en schrijven.
Hoe zie je dat terug in zijn monogram, dat ook als zegel werd gebruikt?
- **b** Vergelijk bron 7 met de voorzijde van de munt van bron 6.
Welke overeenkomst zie je tussen beide bronnen?

7 Gebruik bron 5. Karel stimuleerde het onderwijs en richtte scholen op bij kloosters. Ook na Karels dood werden prachtige boeken geschreven.
Geef hiervoor een verklaring.

8 Gebruik je antwoorden op de vragen hierboven.
Hoe bestuurde Karel de Grote zijn rijk? Noem drie kenmerken.

9 Bekijk bron 4 en gebruik de introtekst.
- **a** Wat wil de afbeelding laten zien?
- **b** Klopt deze afbeelding met het Roelantslied?
Leg je antwoord uit.

10 Gebruik de introtekst en bron 3, 4, 8 en 9. Na zijn dood werd Karel vaak als voorbeeld genomen van hoe je een rijk moet besturen.
Vul het schema in met meningen over Karel de Grote.

Tijd	Bron	Mening van bron over Karel
1100	intro-tekst	
1150	3	
1200	4	
1250	8	
1800	9	

Bron 8 Na Karels dood werden Karelromans geschreven: ridderromans over Karel als modelvorst.

Op een nacht wordt Karel wakker door een stem die hem in naam van God driemaal beveelt om uit stelen te gaan. Karel verlaat daarop zijn kasteel. Hij denkt aan zijn leenman Elegast, die hij om een kleine diefstal heeft verbannen. Midden in het bos ontmoet hij een ridder. Dat blijkt Elegast te zijn. Karel, die zichzelf niet bekendmaakt, stelt voor bij de koning in te breken. Elegast weigert verontwaardigd en stelt voor bij Karels zwager Eggeric in te breken. Elegast hoort daar een gesprek tussen Eggeric en zijn vrouw, waaruit duidelijk wordt dat Eggeric de koning de volgende dag wil doden. Elegast vertelt dit aan Karel, die belooft dit door te geven aan de koning. De volgende dag komen Eggeric en zijn leenmannen naar Karels hof. Het blijkt dat ze wapens dragen en ze bekennen dat ze Karel wilden doden. Karel laat daarop Elegast halen en hij neemt hem weer in dienst als leenman.

Bron 9 Napoleon over Karel de Grote.

Rond 1800 streefde de Franse generaal Napoleon naar een groot Europees rijk. Eerst kreeg hij de macht in Frankrijk. Daarna kroonde hij zichzelf tot keizer. Met een groot leger veroverde hij grote gebieden in Europa. Napoleon zei zelf over zijn handelwijze: 'Karel de Grote is mijn grote voorganger en inspiratiebron.' Napoleon kreeg een rijk tot diep in Rusland, maar na vijftien jaar werd hij verslagen en ging het rijk ten onder.

11 Welke drie meningen over Karel de Grote werden na zijn dood vooral benadrukt?

- ☐ A Karel als christelijk vorst in zijn rijk.
- ☐ B Karel als eerlijk ridder en vorst voor zijn onderdanen.
- ☐ C Karel als leider van bijna heel Europa.
- ☐ D Karel als stichter van scholen.
- ☐ E Karel die één munt invoerde in zijn rijk.

12 Wie was Karel de Grote? Geef je eigen mening. Schrijf erbij wat volgens jou het belangrijkste is wat hij heeft gedaan. Geef ook aan waarom je dat vindt.

13 Je weet nu vrij veel over het leven van Karel de Grote.
Wat vind jij het leukste of spannendste? Schrijf eerst je eigen mening op en wissel die uit met een medeleerling.

14 Stel dat je Karel de Grote zou kunnen interviewen. Welke vraag zou je hem dan stellen?

8 Symbolen in middeleeuwse kunst

CULTUUR

Middeleeuwse symbolen, wij snappen er tegenwoordig nog maar weinig van. Toch heeft elke tijd zijn eigen symbolen. Een hart is tegenwoordig het symbool van de liefde, een roos het symbool van een politieke partij. In de middeleeuwen was een hart het symbool van Gods liefde en begrip. De roos was het symbool van Maria, de moeder van Christus. Er werden in de middeleeuwen heel veel symbolen gebruikt, omdat veel mensen toen niet konden lezen en schrijven. Veel verhalen en gebeurtenissen werden geschilderd of gebeeldhouwd. Daarin zat vaak symboliek, zodat je op een eenvoudige manier veel kon vertellen. Om de afgebeelde mensen of dieren te kunnen herkennen, hadden ze vaak een voorwerp bij zich. Dieren en kleuren hadden elk hun eigen betekenis.
De vraag is: wat betekenden de symbolen die werden gebruikt in middeleeuwse kunst?

Bron 2 De engel Michaël is aanvoerder van het engelenleger en poortwachter van de hemel. Hij weegt de ziel van de overledene: gaat deze naar de hemel of de hel? De bol in zijn hand is een symbool van Gods zegen. (Plaquette uit de 10e eeuw.)

Bron 1 Dit is een tekening bij een gedicht over geloof in God, deugden en verleidingen uit 1425.

Bron 3 Christus op een mozaïek uit de 6e eeuw in een kapel in Ravenna. De tekst betekent: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven.'

Dieren en voorwerpen hadden vaak een betekenis. Zo stond de slang voor het kwaad en was hij zo vals als de duivel. Trouw was een deugd die hoorde bij de hond. Het lam was het symbool van Jezus. God werd vaak afgebeeld als een duif. Varkens werden gezien als gulzige dieren, dat was een ondeugd. De leeuw was de koning van de dieren en een symbool van kracht en moed. Het verslaan van dit dier was een teken van bovenmenselijke kracht.
Heiligen herken je aan een halo, het schijnsel om hun hoofd. Engelen hadden eerst ook een halo. Vanaf de 6e eeuw werden ze afgebeeld met vleugels, staf, hemellichamen of muziekinstrumenten. Een kruis is het symbool van het christelijke geloof, een hand uit de hemel is vaak de helpende hand van God.

Bron 4 Otto III was vorst van een deel van Duitsland van 980 tot 1002. (Tekening uit circa 998.)

Bron 5 In islamitische afbeeldingen hebben heiligen en profeten geen halo, maar vlammen rond hun hoofd. (Perzische afbeelding uit de 16e eeuw.)

1 Bekijk bron 1. Elke vogel heeft een briefje in zijn bek waarop een zondige gedachte staat geschreven.

- **a** Wat vind je van de sfeer van deze tekening?
- **b** Welke levende wezens zie je op de tekening? Vul het schema in.
- **c** In de middeleeuwen was kunst geen doel op zich. Kunst werd gemaakt om te laten zien welke dingen mensen belangrijk vonden. Waarom heeft de vrouw het hart bij zich?

Welke wezens	Wat doen ze?	Wat heeft/hebben ze bij zich?

2 Gebruik bron 3.

- **a** Welke vier symbolen zie je op de mozaïek en waar staan ze voor?
- **b** Aan welke symbolen herken je Christus?
- **c** Hoe is Christus afgebeeld?
- **d** Waarom is Christus zo afgebeeld?
- **e** Welke boodschap vertelt deze mozaïek?

3 Gebruik bron 2.

- **a** Waaraan zie je dat Michaël een engel is?
- **b** Welk symbool of voorwerp zou mooi bij deze afbeelding van de engel Michaël passen?
- **c** Deze plaquette hangt in de San-Marcokerk in Venetië. Welke boodschap heeft de engel Michaël voor de kerkgangers?

4 Bekijk bron 4.

- **a** Welke symbolen hoorden in de middeleeuwen bij een koning?
- **b** Bekijk in je handboek nog eens bron 4 van paragraaf 6. Welk koninklijk symbool vind je daar?
- **c** Op bron 4 staan geestelijken links van de vorst. Waaraan zijn zij te herkennen?
- **d** Rechts van de vorst staat de tweede stand: de edelen. Waaraan herken je hen?
- **e** Waaruit blijkt dat de vorst de belangrijkste persoon is op deze tekening? Geef drie aanwijzingen.
- **f** Welke boodschap vertelt deze tekening?

5 Bekijk bron 5.

- **a** Wie staan er op deze afbeelding?
- **b** Aan welke symbolen herken je ze?
- **c** Welke overeenkomsten in symbolen zijn er tussen christelijke en islamitische afbeeldingen?

6 Lees bron 6 en 7. Welke symbolische getallen staan in het verhaal van WB bron 2 en wat is de betekenis in het verhaal? Vul het schema in.

Getal	Getallensymboliek in het verhaal

Bron 6 De betekenis van getallen in de middeleeuwen.

De meest voorkomende symbolische getallen zijn 2, 3, 5 en 7.
2 was een waarschuwing voor gevaar. Het verwees naar de tweedeling in goed en kwaad.
3 was een heilig getal. Het verwees naar God als de Drie-eenheid van Vader, Zoon en Heilige Geest. Als je drie keer eenzelfde opdracht kreeg, dan wist je dat het een boodschap van God was.
5 hoorde bij Maria, omdat haar naam uit vijf letters bestaat.
7 was ook weer een heilig getal: God had immers de wereld in zes dagen plus één rustdag geschapen.

Bron 7 Het leven van Beatrijs.

Beatrijs zit al zeven jaar in het klooster en is hopeloos verliefd. In haar witte onderkleed vlucht ze met haar geliefde. Het geluk lacht Beatrijs toe: ze krijgt twee kinderen en leidt een goed leven. Maar na zeven vette jaren is het geld op. De geliefde gaat ervandoor en Beatrijs blijft alleen achter met haar kinderen. Om te overleven verkoopt ze haar lichaam en bedelt ze. Ondanks haar zondige leefwijze blijft Beatrijs Maria trouw door elke dag tot haar te bidden.
Zeven jaar later komt ze in de buurt van haar vroegere klooster en ontdekt ze dat haar afwezigheid niet opgemerkt is. Drie visioenen vertellen haar dat Maria veertien jaar lang haar gedaante aannam, haar kleren droeg en haar taken vervulde. Beatrijs krijgt moed. Ze laat haar kinderen veilig achter bij een weduwe en neemt haar taak in het klooster weer op. Ze vertelt haar zonden en wordt vergeven.

7 Bekijk bron 8.

a Kleuren hebben nog steeds een betekenis. Welke? Vul het schema in.

b Welke kleuren hebben nu dezelfde betekenis als in de middeleeuwen? Leg je antwoord uit.

c Waarvoor werden in de middeleeuwen symbolen gebruikt?

Kleur	Eigenschap	Symbool voor
Roze	Zoet, lief	
Blauw		
Wit		
Rood	Liefde/passie	

Bron 8 De betekenis van kleuren in de middeleeuwen.

Wit stond voor zuiverheid, reinheid, maagdelijkheid: het symboliseerde het goede. Engelen waren meestal in het wit gekleed.
Blauw verwees naar de hemel en kon ook kuisheid, onschuld en hoop betekenen.
Rood was de kleur van de passie, van de liefde, maar ook van het lijden.
Zwart was angstaanjagend en bracht men in verband met dwaling en rouw.
Groen was de kleur van hoop.

8 **a** Ontwerp een beschermhoesje voor je telefoon. Gebruik middeleeuwse symbolen en kleuren die bij jou passen.

b Leg je ontwerp uit. Waarom gebruik je deze symbolen en kleuren? Wat betekenen ze?

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen tussen 200 en 1000 n.C. in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De samenleving wordt vrijwel helemaal autarkisch.
B Het Frankische Rijk begint uiteen te vallen.
C Het leenstelsel ontstaat.
D Het Romeinse Rijk valt uiteen in een oostelijk en een westelijk deel.
E In Mekka ontstaat de islam.

Oefenen van de leerstof

2 Maak de juiste combinaties.

A Adel	1 Belangrijkste stand
B Geestelijkheid	2 Leidt de dienst in de kerk
C Kalief	3 Woont in een klooster
D Leenman	4 Geeft Allahs boodschap door
E Missionaris	5 Helpt bij oorlogvoering en bestuur
F Non	6 Volgde de profeet op
G Priester	7 Probeert mensen te bekeren
H Profeet	8 Gespecialiseerd in oorlogvoering

3 Welke uitspraken kloppen?

☐ A Het verbod op de hadj is een van de vijf zuilen van de islam.
☐ B In de middeleeuwen waren er zowel moslims als christenen die bezwaar maakten tegen het afbeelden van mensen.
☐ C In het hofstelsel beloonde een koning zijn helpers door grond uit te lenen.
☐ D Na 800 verzwakte het bestuur in West-Europa als gevolg van het leenstelsel.
☐ E Op een domein moesten de vrije boeren gratis herendiensten voor de heer verrichten.
☐ F Ridders behoorden tot de adel, maar toch waren voor een middeleeuwer priesters belangrijker.
☐ G Tijdens een concilie beloofde een vazal trouw aan zijn heer.
☐ H Voor de wetenschap is de groei van het islamitische rijk van groot belang geweest.

4 Stelling: ‘In de vroege middeleeuwen waren er twee veranderingen waardoor het monotheïsme verder verspreid raakte.’
Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit.

Oefenen van historisch denken

5 **a** Wat voor soort verandering was het uiteenvallen van het Romeinse Rijk?
Een *culturele* / *economische* / *politiek-bestuurlijke* / *sociale* verandering.
b Door het uiteenvallen van het Romeinse Rijk ontstond een agrarische samenleving.
Wat voor soort verandering was dat?
c In deze agrarische samenleving ontstond een nieuwe groep mensen: horigen.
Wat voor soort verandering was dat?

6 Deze vraag gaat over verandering en continuïteit tijdens de vroege middeleeuwen.
Vul het schema in. Kies uit: *boeren hebben geen inspraak* • *christendom* • *drie standen* • *hofstelsel* • *islam* • *leenstelsel* • *verdeeldheid binnen het christendom*. Twee plekken hoef je niet in te vullen.

	Nieuw	Continuïteit
Cultureel		
Economisch		
Politiek-bestuurlijk		
Sociaal		

7 Gebruik bron 1 uit paragraaf 4.
In deze bron zie je voorbeelden van culturele continuïteit en verandering in Spanje tussen 1 en 1000 n.C.
Geef van alle twee een voorbeeld.

8 Gebruik bron 1.

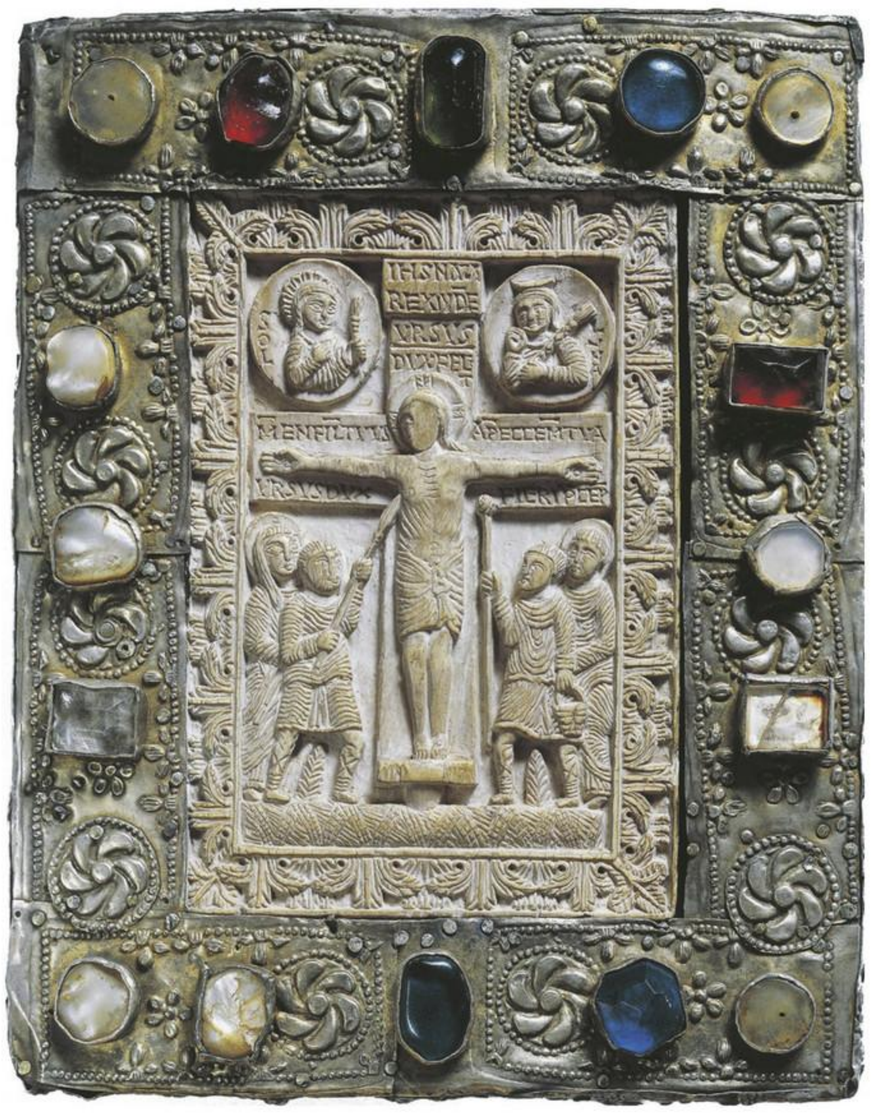
a Maak de zin kloppend.
Dit is een voorbeeld van *christelijke* / *heidense* / *islamitische* cultuur.

b Leg je antwoord bij a uit.

c Welk woord past het best bij de geschiedenis van de Longobarden?

- ◯ A Hofstelsel.
- ◯ B Leenstelsel.
- ◯ C Stand.
- ◯ D Volksverhuizing.

d Uit bron 1 blijkt dat er tussen de 2e en de 8e eeuw bij de Longobarden een culturele verandering plaatsvond.
Noem die verandering en leg je antwoord uit.

Bron 1 Een boekomslag van ivoor uit de 8e eeuw. Het is gemaakt voor een Longobardische leider die toen de baas was over Ceneda, een gebied in het koninkrijk der Longobarden in Noord-Italië. De Longobarden waren een Germaans volk, dat in de 2e eeuw nog in Noord-Duitsland woonde.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§4.1 Leven op het platteland

- Ik kan beschrijven hoe de economie in de vroege middeleeuwen in West-Europa veranderde en die veranderingen verklaren.
- Ik kan beschrijven hoe een middeleeuws domein eruitzag.
- Ik kan uitleggen hoe het hofstelsel werkte en welke plaats horigen in dat stelsel hadden.

§4.2 Keizers, koningen en heren

- Ik kan uitleggen dat de samenwerking tussen koningen en kerkleiders belangrijk was voor het ontstaan van het Frankische Rijk.
- Ik kan uitleggen hoe het leenstelsel werkte.
- Ik kan uitleggen welk gevolg het leenstelsel had voor het bestuur in Europa.

§4.3 Verspreiding van het christendom

- Ik kan uitleggen hoe het christendom zich in de vroege middeleeuwen in West-Europa verspreidde.
- Ik kan uitleggen dat het christendom in de vroege middeleeuwen geen eenheid was.
- Ik kan uitleggen dat het christendom voor mensen in de middeleeuwen erg belangrijk was.
- Ik kan uitleggen wat een stand is en de drie standen in de middeleeuwse samenleving noemen.

§4.4 De islam

- Ik kan beschrijven hoe de islam ontstond.
- Ik kan de belangrijkste kenmerken noemen van de islamitische geloofsleer.
- Ik kan beschrijven hoe de islam zich heeft verspreid
- Ik kan enkele kenmerken geven van de islamitische cultuur en wetenschap in de middeleeuwen.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan onderscheiden wat in een bepaalde tijd verandert en welke voorbeelden van continuïteit er zijn.
- Ik kan onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele voorbeelden van continuïteit en verandering.

Kenmerkende aspecten

- Hofstelsel en horigheid
- De verhouding tussen leenheer en leenman
- De verspreiding van het christendom in Europa
- Het ontstaan en de verspreiding van de islam

Jaartallen

ca. 500	De Frankische koning Clovis regeert
622	Ontstaan van de islam
ca. 625-750	Uitbreiding van het islamitische rijk
ca. 700-750	Bekering van heidenen in Noord-Nederland
ca. 750	Ontstaan leenstelsel
800	Karel de Grote tot keizer gekroond

Begrippen

§4.1 Leven op het platteland

middeleeuwen
Periode van 500 tot 1500 n.C.

vroege middeleeuwen
Tijdvak van 500 tot 1000 n.C.

agrarische samenleving
Een maatschappij waarin bijna iedereen als boer werkt en er vrijwel geen steden zijn.

domein
Gebied waar een heer de baas was en waarvan hij de inkomsten kreeg. Het bestond uit vroonland (met de hoeve van de heer), hoeveland (waar de horigen woonden) en woeste gronden.

autarkie
Letterlijk: ‘zelfvoorziening’. Een economie waarin een gebied in zijn eigen economische behoeften voorziet.

lijfeigene
Iemand die eigendom was van een heer, die zelf geen bezit had en die voor zijn heer moest werken als boerenknecht.

horige
Boer die geen eigen grond had, maar die moest werken op het land van de heer en die de grond van de heer niet mocht verlaten zonder zijn toestemming.

herendiensten
Werkzaamheden die horigen gratis voor de heer moesten doen.

hofstelsel
Economisch systeem waarbij een heer de horigen in zijn gebied beschermde, in ruil voor herendiensten en een deel van de opbrengst van het land.

§4.2 Keizers, koningen en heren

Frankische Rijk
Het rijk van het Germaanse volk van de Franken, dat belangrijk was van de 6e tot en met de 9e eeuw.

leenman
Iemand die een heer hielp bij de oorlogvoering, het bestuur en de rechtspraak en die als beloning een stuk land in leen had. Ook: vazal.

vazal
Leenman.

leenheer
Iemand die stukken land uitleende aan leenmannen in ruil voor hun trouw en steun.

ridder
Goed bewapende ruiter, die voor de oorlogvoering zijn eigen paard moest meenemen.

adel
Groep van mensen die zijn gespecialiseerd in verdediging en bestuur, die de baas zijn over een of meer domeinen en die een titel hebben (bijvoorbeeld graaf of hertog). De adel is in de middeleeuwen de tweede stand.

leenstelsel
Systeem waarbij een heer stukken land aan leenmannen uitleende, in ruil voor hun trouw en steun.

§4.3 Verspreiding van het christendom

heidenen
De naam die christenen gaven aan mensen die geloofden in natuurgoden en -krachten.

klooster
Gebouw waar monniken of nonnen leven om zich helemaal aan hun geloof te wijden.

monnik
Man die zijn leven aan zijn geloof heeft gewijd en in een klooster woont.

non
Vrouw die haar leven aan haar geloof heeft gewijd en in een klooster woont.

missionaris
Priester die mensen tot het christelijk geloof wil bekeren.

theoloog
Geleerde die is gespecialiseerd in godsdienst.

concilie
Kerkvergadering.

priester
Geestelijke die mensen helpt om te leven volgens de geloofsregels. Hij verzorgt de kerkdienst, de doop, het huwelijk en de begrafenis van gelovigen.

stand
Groep met een vaste plek en een eigen taak in de samenleving. Middeleeuwers verdeelden de samenleving in drie standen: de geestelijken, de adel en de boeren.

geestelijkheid
Groep van mensen die hun leven in dienst stellen van de christelijke godsdienst, zoals de paus, priesters, monniken en nonnen. De geestelijkheid is in de middeleeuwen de eerste stand.

§4.4 De islam

islam
Geloof in Allah, volgens de leer van Mohammed.

profeet
Een persoon die boodschappen van God of Allah krijgt en doorgeeft aan de gelovigen.

moslim
Aanhanger van de islam, volgeling van Mohammed.

Koran
Heilig boek van de islam, waarin de belangrijkste regels en voorschriften van het islamitische geloof staan.

vijf zuilen
De vijf belangrijkste leefregels voor moslims.

hadj
Bedevaart naar Mekka.

moskee
Islamitisch gebedshuis.

kalief
Leider van het islamitische rijk, opvolger van Mohammed.

Begrippen historisch denken

continuïteit
Onveranderlijkheid. Je spreekt van continuïteit als mensen gedurende langere tijd min of meer hetzelfde doen of denken.

verandering
Je spreekt van een verandering als mensen dingen op een andere manier gaan doen of op een andere manier gaan denken.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

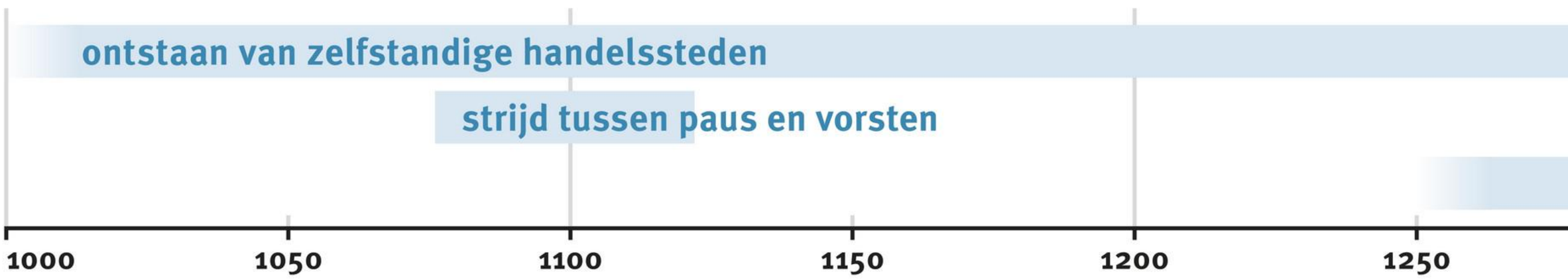
De tijd van steden en staten

5 Steden, staten en de kerk

Oriëntatie

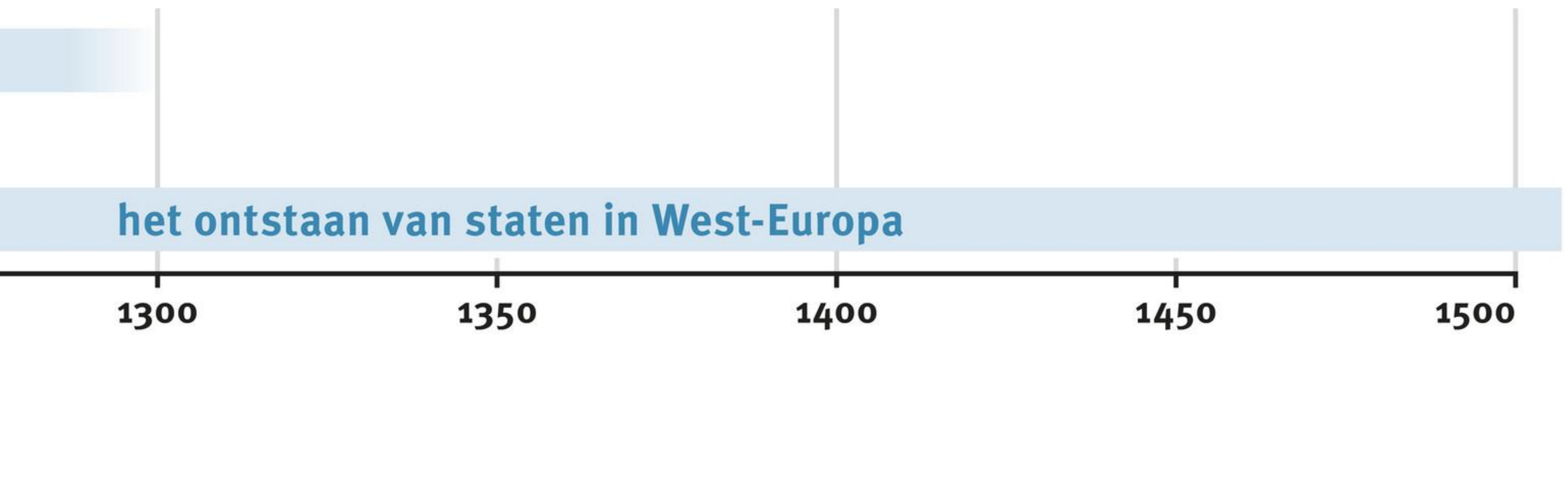

Bron 1 Boekillustratie van een markt in een middeleeuwse stad. De schildering is gemaakt in Frankrijk, ergens tussen de jaren 1400 en 1405.

Op deze middeleeuwse boekillustratie zie je een markt in een middeleeuwse stad. Zij geeft een goed beeld van hoe een markt er in die tijd uitzag, al zullen er in werkelijkheid waarschijnlijk wel wat meer handelaren en kopers zijn geweest. Maar je ziet wel dat er in West-Europa sinds het jaar 1000 veel was veranderd. Zo waren er weer steden en handelden de mensen weer met elkaar. In dit hoofdstuk leer je waarom dat zo belangrijk was en wat er in de 'late middeleeuwen' (de tijd tussen 1000 en 1500) nog meer veranderde.

Bron 2 Kaart van Europa rond 1490.

grens van Frankrijk

grens van hertogdom, graafschap, gebied van leenman

beheerst door de Engelse koning

beheerst door de hertog van Bourgondië (bondgenoot van Engeland)

beheerst door de Franse koning

Bron 3 Frankrijk rond 1428, ten tijde van de Honderdjarige Oorlog.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1.

a Neem het schema over en vul het in.
Zet in de eerste kolom de producten die op deze markt te koop worden aangeboden.
Geef in de tweede kolom een omschrijving van de beroepsgroep die dit product heeft 'gemaakt'.
Zet in de derde kolom waar het product waarschijnlijk is gemaakt: in een stad of op het platteland.

Product	Welk beroep?	Waar gemaakt?

b Leg uit waarom je bij bepaalde producten hebt gekozen voor de stad en bij andere producten voor het platteland.

c Het schema bij vraag a zou er voor de vroege middeleeuwen anders uit hebben gezien. Leg dat uit en gebruik in je antwoord het woord 'domein'.

2 Gebruik bron 2.

a Noem een land dat ongeveer even groot was als het nu is en dat rond 1490 een aaneengesloten geheel vormde.

b Wat is opvallend aan het Duitse Rijk (officieel het 'Heilige Roomse Rijk')?

c Waar hoorde het gebied van het huidige Nederland bij?

d Gebruik ook de kaarten bij de oriëntatie van hoofdstuk 4.
In het huidige Spanje heeft zich tussen 750 en 1490 een belangrijke verandering voorgedaan. Welke verandering is dat?

3 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij 'de late middeleeuwen'.

1 Handel en de opkomst van steden

BASIS

Bron 1 In 1983 vonden archeologen in Nederland het wrak van een middeleeuws schip, dat in 1336 was vergaan. Het was een houten transportschip, dat in de middeleeuwen 'kogge' werd genoemd. Zulke koggen waren best groot: deze was 20 meter lang en 7,5 meter breed. Er kon dus veel vracht mee. Een kogge was zo gebouwd, dat hij niet alleen op rivieren kon varen, maar ook op zee. Op de tekening zie je hoe zo'n kogge eruitzag. De tekenaar heeft onderaan een paar planken weggelaten, zodat je zicht hebt op het 'ruim' (waar de lading wordt opgeborgen). Met een hijskraan worden goederen in of uit het schip getakeld. Aan de achterkant staat het 'kasteel': een verhoging zonder dak, vanwaar de stuurman goed uitzicht had.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Bedenk wie een koggeschip nodig hadden voor hun werk.

- ◯ A Ambachtslieden.
- ◯ B Boeren.
- ◯ C Handelaren.
- ◯ D Soldaten.

b De vondst van een koggeschip laat zien dat de economie in de late middeleeuwen anders was dan in de vroege middeleeuwen.
Welke grote economische verandering zie jij?

c Op de tekening zie je op de achtergrond nog een andere belangrijke verandering ten opzichte van de vroege middeleeuwen. Noem deze verandering.

2 Gebruik bron 1.

a De kogge had twee eigenschappen die belangrijk waren voor de handel.
Welke eigenschappen waren dat?

- ☐ A Een kogge was 20 meter lang en 7,5 meter breed.
- ☐ B Er stond een hijskraan op het schip om vracht in en uit te laden.
- ☐ C Het schip had een groot vrachtruim.
- ☐ D Je kon er zowel mee op rivieren als op zee varen.
- ☐ E Vanaf het kasteel had de stuurman een goed uitzicht.

b Leg je antwoord bij a uit.

3 Gebruik bron 1.

a Op de afbeelding zie je enkele vervoermiddelen (schepen, wagens). Bedenk welk groot verschil er is met vervoermiddelen uit onze tijd.

b Op de afbeelding zie je een middeleeuwse hijskraan.
Bedenk waar bij zo'n middeleeuwse hijskraan de benodigde trekkracht vandaan kwam.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt de oorzaken noemen van de opkomst van steden in de late middeleeuwen.
- Je kunt uitleggen dat er weer een geldeconomie ontstond.
- Je kunt aan de hand van een voorbeeld van een middeleeuws netwerk tussen handelssteden uitleggen waarom samenwerking voordelig was.
- Je kunt uitleggen hoe de Europese cultuur zich in de late middeleeuwen ontwikkelde.

Bron 2 Het Belgische Brugge was in de middeleeuwen een heel belangrijke handelsstad. Een deel van de gebouwen van toen staat er nog. De toren in het midden is het Belfort (13e-15e eeuw) aan de Grote Markt. Aan de onderkant van deze toren (hier niet zichtbaar) waren markthallen, waar vooral wol en geweven stoffen werden verhandeld. In de toren zelf bevonden zich de schatkamer van de stad en het archief.

Er komen weer steden

Rond het jaar 1000 begon de samenleving in Noordwest-Europa te veranderen: handel en nijverheid bloeiden op en er kwamen weer steden. Tegelijk was er ook sprake van continuïteit. Zo werkten en woonden de meeste mensen nog altijd op het platteland. De veranderingen hadden twee belangrijke oorzaken.

- Mensen ontdekten hoe ze de landbouwopbrengsten konden vergroten. Zo vond iemand het halsjuk uit: een stevige ring rond de nek van een paard dat een kar of ploeg voorttrekt. Met zo'n halsjuk werd de kracht van zo'n trekdier veel beter benut dan met alleen een knellend touw rond zijn nek. Ook werd de ijzeren ploeg uitgevonden, die beter werkte dan een ploeg van hout. Ten slotte gingen boeren de grond efficiënter gebruiken. Tot die tijd lieten zij na elke graanoogst de akker een jaar rusten. Maar door achter elkaar verschillende graansoorten te gebruiken konden ze nu twee jaar oogsten, voordat de uitgeputte grond moest bijkomen. We noemen dit het **drieslagstelsel**.
- Kloosters en domeinheren lieten woeste gronden **ontginnen** om ze geschikt te maken voor de landbouw. Zo lieten ze bossen kappen en moerassen droogleggen. Hiervoor kwamen akkers en weiden in de plaats.

Door deze twee ontwikkelingen stegen de landbouwopbrengsten en kwam er meer voedsel beschikbaar. Daardoor groeide de bevolking en hielden boeren meer voedsel over om te ruilen. Dat gebeurde op markten bij kruispunten van wegen en rivieren, maar ook bij kloosters en kastelen. Hier ontstonden dorpjes met handelaren en ambachtslieden.

Uiteindelijk groeiden sommige dorpen uit tot steden. Boeren trokken naar deze steden omdat ze daar als handelaar of ambachtsman konden werken, maar ook omdat ze daar vrij waren. Als horige op het platteland waren ze dat niet. Tussen 900 en 1300 ontstonden er zo in Europa ongeveer duizend steden.

Op deze manier ontstond in de **late middeleeuwen** (de periode van 1000 tot 1500) een **agrarisch-stedelijke samenleving**: een samenleving waarin de meeste mensen nog op het platteland wonen en in de landbouw werken, maar waarin er ook steden met handelaren en ambachtslieden zijn.

Bron 3 *De geldwisselaar en zijn vrouw*, een schilderij van de Zeeuwse schilder Marinus van Reymerswaele (1538). De schilder is kritisch over de afgebeelde personen: de geldwisselaar zit zijn rijkdommen te tellen en zijn vrouw heeft meer oog voor geld dan voor het religieuze boek dat ze voor zich heeft liggen.

Er komt meer geld in omloop

Een belangrijke verandering was ook het ontstaan van een **geldeconomie**: een economie waarin mensen elkaar met geld betalen. In de vroege middeleeuwen deden mensen dat niet. Ze maakten immers bijna al hun spullen zelf of ze ruilden dingen met mensen uit de buurt. De pacht aan hun domeinheer betaalden ze met een deel van de oogst.

Maar domeinheren vonden dat steeds onhandiger. Producten als graan en eieren kun je namelijk niet goed bewaren. Zij eisten vanaf de 13e eeuw daarom steeds vaker pacht en belasting in geld. Daarmee konden ze gemakkelijker hun hofhouding en leger betalen. Ook de boeren vonden ruilen steeds vervelender. Ze brachten nu een groter deel van de oogst naar de markt, maar daar vonden ze niet altijd voldoende spullen om direct te ruilen. Bovendien hadden boeren geld nodig om pacht en belasting te betalen.

Een probleem van de middeleeuwse geldeconomie was wel dat koninkrijken en steden bijna allemaal hun eigen munt hadden. Als je handelde, moest je dus steeds geld wisselen. Maar dat nadeel was minder groot dan de voordelen van geld. Want dankzij het gebruik van geld namen handel en nijverheid flink toe. Dankzij de geldeconomie konden handelaren namelijk **handelskapitaal** opbouwen: geld dat ze gebruikten om te investeren in handelswaar.

Omdat het voor handelaren niet praktisch was om met grote hoeveelheden munten te reizen, voerden Italiaanse kooplieden de **wissel** in. Daarbij stortte een koopman een bepaald bedrag bij een bank en kreeg hij in ruil daarvoor een brief (een 'wissel') waarin stond om hoeveel geld het ging. Bij een bank in een andere plaats kon hij die wissel omruilen voor geld; de banken verrekenden dat onderling. Ook kon de handelaar de wissel als betaling aan een andere koopman geven. Op deze manier zijn banken en bankbiljetten ontstaan.

Bron 4 De Hanze rond 1350.

Handelsnetwerken

In deze periode groeide ook de handel over lange afstanden, dat wil zeggen: tussen verschillende gebieden in Europa en zelfs daarbuiten. Steden die hun geld vooral met dit soort handel verdienden, worden **handelssteden** genoemd. Sommige daarvan verdienden extra geld door tol te heffen: passerende schepen moesten geld betalen.

Vanaf de 12e eeuw begonnen kooplieden uit steden in het noorden van Europa samen te werken. Zo ontstond de **Hanze**, een handelsverbond van steden langs de Noordzee en de Oostzee. Koggeschepen uit Nederlandse Hanzesteden haalden haring, hout, huiden en graan uit het Oostzeegebied. In Engeland kochten ze wol en linnen. In onze streken waren onder meer Deventer, Zutphen, Kampen, Harderwijk en Zwolle lid van de Hanze.

De Hanze had grote voordelen. Zo konden koggeschepen in groepjes varen om zich te beschermen tegen piraten. Ook konden samenwerkende handelaren uit Hanzesteden eisen dat ze minder tol hoefden te betalen. Verder maakte de Hanze harde afspraken met haar leveranciers: die mochten niet werken met concurrerende handelaren die geen lid waren van de Hanze. De Hanzesteden kwamen in de Duitse stad Lübeck regelmatig bij elkaar voor overleg.

De Hanze was niet het enige handelsnetwerk in Europa. Sommige netwerken maakten gebruik van zeeën en rivieren, andere van landwegen. Op sommige punten raakten de netwerken elkaar. Zo ontmoetten Hanzekooplieden in de Vlaamse stad Brugge kooplieden uit Zuid-Europa. Daar kochten zij producten uit Zuid-Europa, zoals wijn uit Frankrijk. Via Italiaanse steden als Genua en Venetië waren in Brugge zelfs kostbaarheden uit het Midden-Oosten te koop, zoals zijde en specerijen (kruiden).

Bron 5 De Mariakerk in Tarrasa (Noordoost-Spanje). Deze kerk is in de 12e eeuw gebouwd in de romaanse stijl. Een voorbeeld van een kerk in gotische stijl is te zien op bron 1 van paragraaf 3.

Kerken en stadhuizen

Niet alleen de economie, maar ook de cultuur maakte in de late middeleeuwen een belangrijke ontwikkeling door.

Die verandering is goed te zien in de architectuur. In de 11e en 12e eeuw bouwde men in de **romaanse stijl**. De kerken, kloosters en kastelen uit die tijd maken op ons een tamelijk eenvoudige indruk. Ze hebben dikke muren, ronde bogen en kleine vensters. Meestal zijn ze niet zo hoog.

Vanaf de 13e eeuw veranderde de bouwkunst. Toen brak namelijk de **gotiek** door. De architecten probeerden hun kerken nu zo hoog en rank mogelijk te maken, met dunnere muren, grote vensters en bogen met spitse bovenkanten. Beeldhouwers en schilders zorgden voor een enorm rijke versiering. In deze periode bouwde men ook steeds meer niet-religieuze gebouwen in gotische stijl, zoals stadhuizen.

In de late middeleeuwen zie je ook in andere kunstvormen steeds meer versiering. Zo gingen kunstenaars schitterende glas-in-loodramen maken en grote altaarstukken (religieuze schilderijen boven het altaar, de tafel waar de priester zijn heilige handelingen verricht). Monniken maakten de meest verfijnde miniaturen (geschilderde boekillustraties). En in de muziek maakte muziek met maar één gezongen melodie plaats voor meerstemmige muziek met meer melodieën door elkaar.

Voor een deel is deze ontwikkeling in de richting van meer versiering te verklaren doordat er steeds meer geld beschikbaar was voor kunst. Steden bijvoorbeeld

concurreerden met elkaar: ze wilden allemaal de hoogste kerk en het mooiste stadhuis hebben. Ook begonnen rijke kooplieden hun eigen huizen meer te versieren om te laten zien hoe rijk ze waren. Maar de verandering was ook wel een kwestie van een nieuwe smaak. Eén ding bleef hetzelfde: bijna alle kunst had een religieus karakter.

Verwerken

4 Zet de ontwikkelingen rond het ontstaan van steden tussen 900 en 1300 in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Boeren houden meer voedsel over, dat ze kunnen ruilen.
B Boeren voorzien vrijwel uitsluitend in hun eigen behoeften.
C Er ontstaan markten op kruispunten van wegen en rivieren.
D Je kunt spreken van een agrarisch-stedelijke samenleving.
E Land wordt ontgonnen om het geschikt te maken voor de landbouw.

5 **a** Onderstreep in de leertekst drie belangrijke uitvindingen die rond 1000 werden gedaan.
b Onderstreep met een stippellijn (of met een andere kleur) het gevolg van deze drie uitvindingen.
c Maak de zin kloppend.
Bij antwoord b gaat het om een *cultureel* / *economisch* / *politiek-bestuurlijk* / *sociaal* gevolg.

6 Deze vraag gaat over de gevolgen van het drieslagstelsel. Vul de juiste getallen in.
Stel, in het jaar 900 oogstte een boer op een bepaalde akker in één keer 100 kg graan. Als je rekening houdt met het feit dat hij zijn grond daarna braak moest laten liggen (onbebouwd moest laten), dan oogstte hij dus *gemiddeld* ..... kg graan per jaar. In 1000 was een afstammeling van deze boer overgeschakeld op het drieslagstelsel. De omvang van de oogst was 100 kg, net als in 900. Maar *gemiddeld* oogstte hij nu ..... kg graan per jaar. Dat is per jaar een toename van ..... procent.

7 Maak de zin kloppend.
In de ..... (500-1000 n.C.)
was er een agrarische samenleving, die in de late middeleeuwen
(.....) veranderde in
een .....

8 Na het jaar 1000 was er in de economie ook continuïteit ten opzichte van de periode vóór het jaar 1000. Leg dit uit.

9 Wat is juist?
In een geldeconomie:
◯ A betalen mensen hun pacht in graan en eieren.
◯ B brengen boeren een steeds groter deel van hun oogst naar de markt.
◯ C maken mensen hun spullen zoveel mogelijk zelf.
◯ D ruilen boeren een deel van hun oogst voor geld.

10 Gebruik bron 3.
a Waar verdiende de man zijn geld mee?
b Waarom hoort zijn beroep niet bij de vroege middeleeuwen?
c Waarom was zijn beroep noodzakelijk in de late middeleeuwen?

11 **a** Leg uit wat handelskapitaal is en waarom dat belangrijk is voor de handel.
b Leg uit waarom de uitvinding van de wissel laat zien dat de geldeconomie zich aan het eind van de middeleeuwen goed had ontwikkeld.

12 Gebruik bron 4.
a Stel, je bent een Hanzehandelaar uit Zutphen. Je wilt de volgende spullen kopen: graan, huiden, peper, rode wijn en wol. Geef op de kaart met woorden (of symbolen) aan waar die zaken te koop zijn.
b Teken op de kaart de route die je vanuit Zutphen moet varen om aanwezig te zijn bij een vergadering van de Hanze.
c Bedenk een reden waarom je in de 14e eeuw helemaal naar het Oostzeegebied moest varen om hout te halen. Gebruik in je antwoord het woord 'ontginning'.

13 Gebruik bron 4.
Maak de juiste combinaties.

A Brugge	1 Is vooral in Noord-Europa actief
B Handelsstad	2 Kost handelaren een deel van hun winst
C Hanze	3 Produceert zijden stoffen en specerijen
D Midden-Oosten	4 Valt Hanzeschepen lastig
E Piraat	5 Is gespecialiseerd in langeafstandshandel
F Tol	6 Verbindt Noord- en Zuid-Europa met elkaar

14 Noem drie redenen waarom handelaren graag met elkaar samenwerkten in de Hanze.

15 Gebruik bron 6 en 7.
a Vul het schema in.

	Bron 6	Bron 7
Bouwstijl		
Periode (...e-...e eeuw)		
Drie belangrijkste kenmerken waaraan je de bouwstijl herkent		

b Wat voor soort muziek hoort bij de kerk van bron 6? Leg je antwoord uit.
c Welke bron in dit hoofdstuk laat een gotisch gebouw zien dat geen religieus doel had? Leg je antwoord uit.

Bron 6 De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in de Franse stad Reims. Een kathedraal is een grote en belangrijke kerk.

Bron 7 De kathedraal van Saint-Trophime in de Franse stad Arles.

16 Tussen 900 en 1300 veranderde de samenleving in Noordwest-Europa.
Welke uitspraken kloppen?

- ☐ A De toenemende handel was een economische oorzaak van de opkomst van de gotiek.
- ☐ B De uitvinding van de ijzeren ploeg was een economisch gevolg van het ontstaan van een geldeconomie.
- ☐ C Domeinheren begonnen hun boeren pacht in geld te vragen; dat was een belangrijke oorzaak van het ontstaan van een geldeconomie.
- ☐ D Door de invoering van de wissel kon in Europa een geldeconomie ontstaan.
- ☐ E Handelaren sloten zich aan bij de Hanze, omdat ze dan lagere kosten hadden, minder concurrentie en meer veiligheid.
- ☐ F In de Hanze gingen handelssteden uit heel Europa met elkaar samenwerken.
- ☐ G In Europa lieten domeinheren steeds meer akkers en weilanden ontginnen.

17 **a** Maak het schema kloppend.

	Vroege middeleeuwen	Late middeleeuwen
Periode		
Meeste mensen werken als		
Soort samenleving		
Belangrijke gebeurtenis(sen)	Ontstaan van *christendom / gotiek / halsjuk / Hanze / islam / leenstelsel / Oost-Romeinse Rijk / wissel*	Ontstaan van *christendom / gotiek / halsjuk / Hanze / islam / leenstelsel / Oost-Romeinse Rijk / wissel*

b Hoe zou je de Egyptische samenleving rond 1000 v.C. omschrijven: als een agrarische of een agrarisch-stedelijke samenleving? Leg je antwoord uit.

c Bedenk hoe je onze samenleving zou noemen: agrarisch, agrarisch-stedelijk of misschien nog anders. Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 De middeleeuwse stad

BASIS

Bron 1 Een straat in een middeleeuwse stad. Links een kleermaker, achteraan een bont- en pelzenhandelaar, daarnaast een barbier (kapper) en rechts vooraan een apotheek. (Franse boekillustratie uit de 15e eeuw.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a De beroepen in deze bron waren op het middeleeuwse platteland onbekend.
Bedenk zelf nog twee beroepen die typisch zijn voor middeleeuwse steden.

b Ook mensen op het platteland wilden af en toe hun haren laten knippen en hadden medicijnen nodig.
Hoe losten mensen dat daar op?

2 Gebruik bron 1. De mensen op deze afbeelding hadden de boeren op het platteland hard nodig.
Noem daarvoor twee redenen.

3 Gebruik bron 1. Vergelijk deze middeleeuwse stad met een moderne stad in Nederland.
Bedenk drie overeenkomsten en drie verschillen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt de sociale lagen in een middeleeuwse stad noemen en uitleggen hoe het ambachtswezen was georganiseerd.
- Je kunt uitleggen waarom de invoering van stadsrechten laat zien dat steden in de late middeleeuwen meer macht kregen ten opzichte van de adel.
- Je kunt uitleggen hoe steden in de late middeleeuwen werden bestuurd.

Bron 2 Een man wrijft met een grote borstel over een net geweven wollen stof. Hierdoor wordt de stof ruwer en laat hij minder kou en water door. Dit 'vollen' van stoffen was in de middeleeuwen een apart beroep. (Glas-in-loodraam uit de 15e eeuw, gemaakt in opdracht van het gilde van lakenhandelaren in Semur-en-Auxois, Midden-Frankrijk.)

De middeleeuwse stad

In een stad had je andere sociale lagen dan op het platteland. De inwoners van een stad vormden samen de **burgerij**. Dat waren vrije mensen, verdeeld over verschillende groepen. Rijke kooplieden en belangrijke ambachtslieden ('gildemeesters') vormden de bovenlaag en zaten vaak in het bestuur van de stad (dat uitsluitend uit mannen bestond). De middengroep bestond uit winkeliers en ambachtslieden. Daaronder stonden de gewone (arme) arbeiders, gevolgd door bedelaars en daklozen. Die laatste twee groepen waren aangewezen op hulp van de kerk en rijke mensen.

In een stad verenigden ambachtslieden zich in een **gilde**, een vereniging van mensen met hetzelfde beroep. Zo waren er bijvoorbeeld schoenmakersgilden, leerlooiersgilden en kleermakersgilden. Omdat er in een middeleeuwse stad ook heel wat vrouwen waren die een ambacht uitoefenden, konden ook zij lid worden van een gilde. Maar de leiding over de gilden was bijna altijd in handen van mannen. Gilden probeerden concurrentie te voorkomen. Daarom stelden ze regels op over werktijden, opleiding en over de prijs en kwaliteit van de producten. Niemand kon deze regels ontduiken, want wie zich niet aan de regels hield, werd uit het gilde gestoten en alleen gildeleden mochten een ambacht uitoefenen. Daarnaast steunden gildeleden elkaar bij overlijden of ziekte.

Een gilde kende verschillende soorten leden. De belangrijkste waren de eigenaren van de werkplaatsen. Zij moesten **meester** zijn. Dat wil zeggen dat zij in een soort examen of 'meesterproef' hadden bewezen dat zij hun vak heel goed verstonden. Minder belangrijk waren de ambachtslieden die nog in opleiding waren. Je begon een aantal jaren als

onbetaalde leerling bij een meester. Vervolgens kwam je als **gezel** (knecht) bij een meester in dienst. En als je heel goed was, kon je zelf meester worden en een eigen zaak beginnen. Het gilde zorgde ervoor dat er niet te veel meesters kwamen. Op die manier kon elke meester voldoende verdienen.

Bron 3 De Engelse stad York met links de stadsmuur. In de verte ligt de grote kerk (kathedraal), tussen 1220 en 1472 gebouwd in gotische stijl. De grote toren rechts had eigenlijk hoger moeten zijn, maar is vanwege instortingsgevaar nooit voltooid.

Stadsrechten

In het begin werden de steden bestuurd door de heer van het gebied: een koning, graaf of hertog. Maar al snel wilden de bewoners meer invloed hebben: ze wilden zelf hun stad besturen, zelf rechtspreken en hun eigen munt slaan. Ook wilden zij niet afhankelijk zijn van de militaire steun van de heer, maar zichzelf verdedigen, met een muur om de stad. Zo konden ze onafhankelijk van een heer eigen regels maken en geld verdienen.

De adellijke heren gaven vaak toe aan deze wensen door de steden **stadsrechten** te geven, meestal in ruil voor geld. De heren hadden dat geld hard nodig voor hun legers en hun hofhouding. In een officieel document werd vastgelegd welke rechten de burgers hadden. Hierdoor werden de burgers machtiger en verloor de adel een deel van zijn oude macht.

Als burgers het recht hadden gekregen om zichzelf te verdedigen, vormden zij hun eigen legertje, de **schutterij**. Alleen volwassen, mannelijke burgers konden er lid van worden. Ze deden hun werk voor de schutterij naast hun gewone werk en werden er ook niet voor betaald. Schutters hadden twee taken: zij verdedigden de stad tegen vijanden van buiten en herstelden binnen de stadsmuren de orde, als er ernstige rellen uitbraken. In tijden van rust en vrede kwamen de schutters regelmatig bijeen om te oefenen met hun wapens. Aanvankelijk waren ze bewapend met pijl en boog, maar vanaf de 15e eeuw begonnen ze ook geweren te gebruiken.

Bron 4 Een rechtbank, rond 1460 geschilderd door een Utrechtse kunstenaar. Op de verhoging in het midden zit de voorzitter (schout) en aan weerszijden zitten de rechters (schepenen).

Rechtspraak en bestuur

De bewoners van een middeleeuwse stad zorgden zelf voor de rechtspraak. De stedelijke rechtbank bestond uit een **schout** en enkele **schepenen**. De schout was de voorzitter van de rechtbank en werd benoemd door de heer van het gebied. De andere rechters, de schepenen, werden gekozen door een klein groepje belangrijke burgers. De heer van het gebied moest het overigens wel eens zijn met hun keuze. Schout en schepenen losten samen misdrijven op, spraken recht en zorgden dat de straf werd uitgevoerd. Burgers konden een beroep doen op deze rechtbank als hun onrecht werd aangedaan, ook als dat buiten hun stad gebeurde.

Naast de rechtspraak hadden schout en schepenen nog andere taken. Zo zorgden zij voor de veiligheid op straat en de verdediging van de stad. En ten slotte bepaalden zij aan welke regels de burgers zich moesten houden. Doordat ze zoveel deden, kun je zeggen dat schout en schepenen meer waren dan een rechtbank: eigenlijk vormden zij het bestuur van de stad.

Dat middeleeuwse stedelingen hun eigen stad bestuurden, klinkt heel democratisch. Maar in werkelijkheid viel dat tegen. Het waren bijna altijd dezelfde families van rijke handelaren en ambachtslieden die de stad bestuurden, soms wel eeuwenlang.

Verwerken

4 Welke verschillen waren er in de late middeleeuwen tussen het leven op het platteland en het leven in een stad? Vul het schema in.

	Platteland	Stad
Welk middel van bestaan hadden de meeste bewoners?		
Waren bewoners vrij?		
Welke soorten mensen woonden er?		

5 Wat deden middeleeuwse gilden op economisch, politiek-bestuurlijk en sociaal gebied? Maak de juiste combinaties.

A Economisch
B Politiek-bestuurlijk
C Sociaal

1 Gaven steun bij ziekte of dood
2 Stelden kwaliteit en prijs vast
3 Leverden stadsbestuurders

6 **a** Maak de tekst kloppend.
Wie in een middeleeuwse stad smid wilde worden, moest als *gezel* / *leerling* / *meester* beginnen. Daarna werd hij *gezel* / *leerling* / *meester*. Om uiteindelijk *gezel* / *leerling* / *meester* te worden, moest hij een ..... afleggen.

b Vul de juiste woorden in. Kies uit: *gezel* • *leerling* • *meester*.
Je mag pas je eigen smederij beginnen, als je ..... bent.
Je mag pas lid worden van het smedersgilde, als je ..... bent.
Je verdient pas voor het eerst een salaris, als je ..... bent.

7 **a** Geef twee redenen waarom gildemeesters machtig waren in de stad.

b Gildemeesters hadden een hekel aan concurrentie. Leg uit wat er gebeurt, als er wel concurrentie is. Maak de zinnen kloppend.
Als ambachtsman A meer wil verkopen, kan hij zijn product *duurder* / *goedkoper* maken dan dat van ambachtsman B. Als A per product ongeveer evenveel wil verdienen, moet hij tegelijkertijd wel de kwaliteit van zijn product *verhogen* / *verlagen*. Als meer mensen zijn product gaan kopen, verdient hij in totaal *meer* / *minder*. Omdat ambachtsman B daardoor minder verkoopt, is hij gedwongen zijn prijzen te *verhogen* / *verlagen* en de kwaliteit van zijn product te *verbeteren* / *verminderen*. Zo kan hij zijn klanten terugwinnen. Uiteindelijk verdienen A en B dan allebei *meer* / *minder* dan vroeger.

c Hoe voorkwamen gilden concurrentie tussen ambachtslieden?

8 Welke uitspraken zijn juist?

- ☐ A Adellijke heren gaven een stad stadsrechten, omdat ze in geldnood zaten.
- ☐ B Als een heer een stad stadsrechten gaf, kreeg hij daar ook meer te zeggen.
- ☐ C De aanwezigheid van een schutterij was voor een heer een belangrijke reden om een stad stadsrechten te geven.
- ☐ D Een stad met stadsrechten mocht zichzelf met een muur verdedigen.
- ☐ E In de middeleeuwen was de rechtspraak altijd in handen van de adel.
- ☐ F Je kon in de middeleeuwen alleen betalen met munten die door de koning, graaf of hertog waren geslagen.
- ☐ G Stadsrechten zorgden ervoor dat burgers meer te zeggen kregen.

9 **a** Stelling: 'De invoering van stadsrechten laat zien dat de adel een deel van zijn oude macht verloor.' Leg dit uit.

b De adel had ook voordeel bij de invoering van stadsrechten. Leg dat uit.

10 Noem minstens drie belangrijke verschillen tussen een middeleeuwse schutterij en de politie in onze tijd.

11 **a** Vul de juiste woorden in.
Het voorzitten van de stedelijke rechtbank was de belangrijkste taak van ..... Hij werd benoemd door ..... De rechters heetten ..... Zij werden benoemd door een kleine groep .....

b Schout en schepenen moesten heel veel doen.
Onderstreep in de leertekst al hun werkzaamheden.

c Vat in maximaal twee steekwoorden samen waar schout en schepenen voor moesten zorgen.

12 Middeleeuwse burgers hadden veel te zeggen in hun eigen stad, maar niet alles. Ook de heer van het gebied waar de stad lag, had nog enige macht. Leg dit uit met twee voorbeelden.

13 **a** Stel, je bent een mannelijke burger van een middeleeuwse stad en je bent geen ambachtsman of handelaar, maar een eenvoudige sjouwer. (Je verdient je geld dus door goederen van de ene plaats naar de andere te dragen.) Bekijk de hele paragraaf nog een keer goed en noem:
- twee dingen die je positief vindt aan de stad;
- twee dingen die je negatief vindt aan de stad.

Tip: probeer je te verplaatsen in de sjouwer. Heeft hij voldoende inkomen om te kunnen leven? Wie verdedigt zijn belangen?

b Stel, je bent een vrouw en je hebt in een middeleeuwse stad een eigen werkplaats voor het weven van kleding. Wijkt je antwoord af van dat bij a? Leg je antwoord uit.

14 In de late middeleeuwen waren er op economisch gebied grote veranderingen. Bekijk de twee eerste paragrafen van dit hoofdstuk nog eens. Zet de belangrijkste economische veranderingen in onderstaand schema op een rijtje.

a

	Veranderingen
Hele samenleving	
Platteland	
Steden	

b Noem een belangrijk politiek-bestuurlijk gevolg van deze veranderingen.

c Noem een belangrijk sociaal gevolg van deze veranderingen.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 De kerk in de late middeleeuwen

BASIS

Bron 1 De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van de stad Antwerpen, tussen 1352 en 1521 gebouwd in gotische stijl. In de late middeleeuwen probeerden architecten hun kerken zo hoog en sierlijk mogelijk te maken – alsof ze met hun torens naar God reikten.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Probeer te schatten hoe hoog de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal is.

- ◯ A 12 meter.
- ◯ B 37 meter.
- ◯ C 123 meter.
- ◯ D 526 meter.

b Leg uit hoe je tot je antwoord bij vraag a bent gekomen.

c Kijk op bron 1 van paragraaf 1 nog eens hoe de lading van boord werd gehaald. Leg uit waarom het bouwen van zo'n hoog gebouw nu veel makkelijker is dan in de middeleeuwen.

d Was het wel nodig om deze kerk zo hoog te maken? Beschrijf in je antwoord wat er in een kerk gebeurt.

e Bedenk waarom middeleeuwers zo'n hoge kerk bouwden.

2 Het christendom heeft een lange geschiedenis. Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

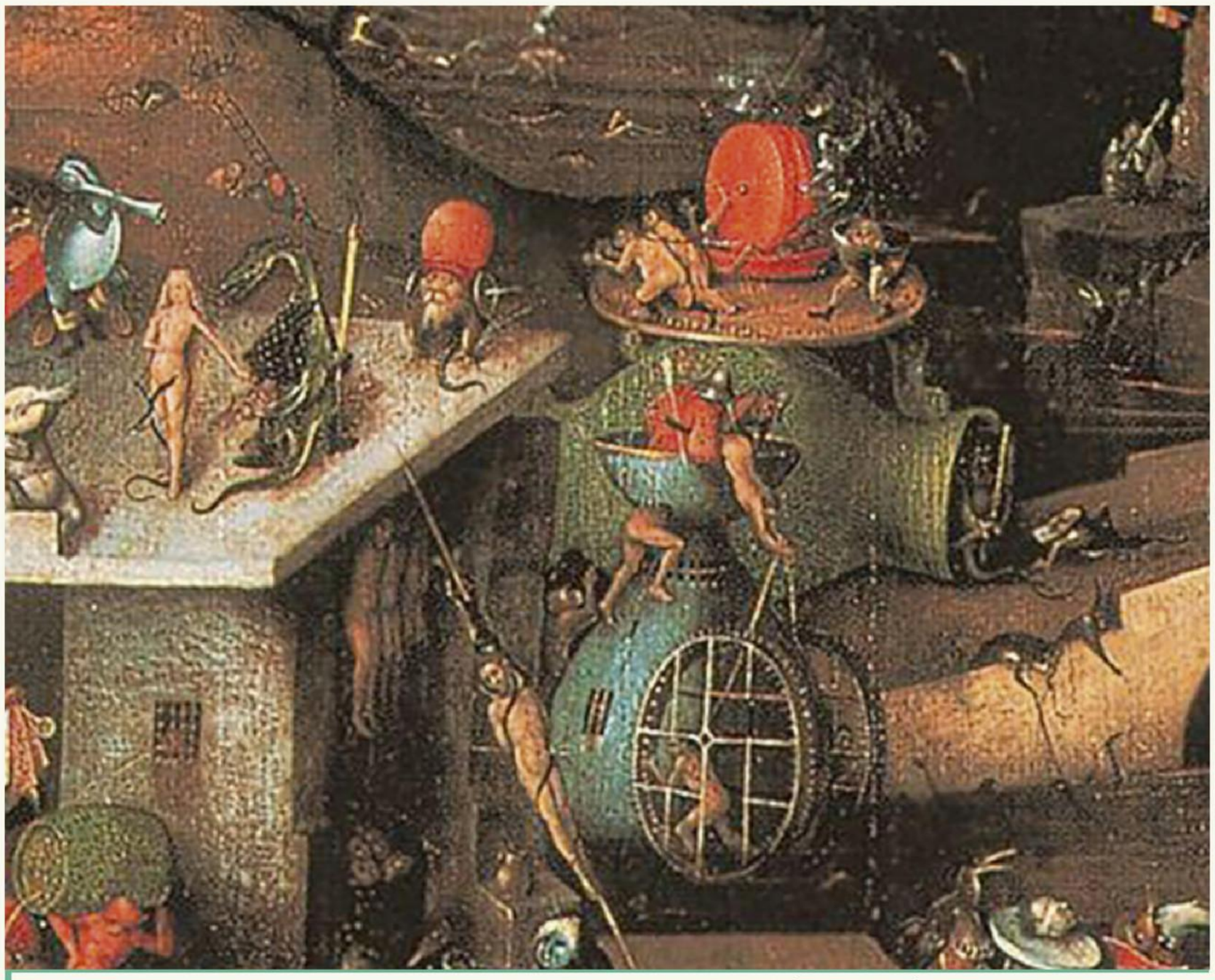
A Frankische koningen steunen christelijke missionarissen.
B Het jodendom ontstaat.
C In het Romeinse Rijk wordt het christendom staatsgodsdienst.
D Jezus wordt ter dood veroordeeld.
E Keizer Constantijn stopt de vervolging van christenen.
F Paulus verspreidt het christendom.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat het christelijke geloof in de late middeleeuwen inhield.
- Je kunt beschrijven hoe de kerk in de late middeleeuwen was georganiseerd.
- Je kunt uitleggen hoe de kerk in de late middeleeuwen omging met christenen met afwijkende geloofsopvattingen.
- Je kunt uitleggen hoe de verhouding tussen de christelijke kerk en de islam zich ontwikkelde.

Bron 2 Deel van een schilderij van Jeroen Bosch over de hel (rond 1500).

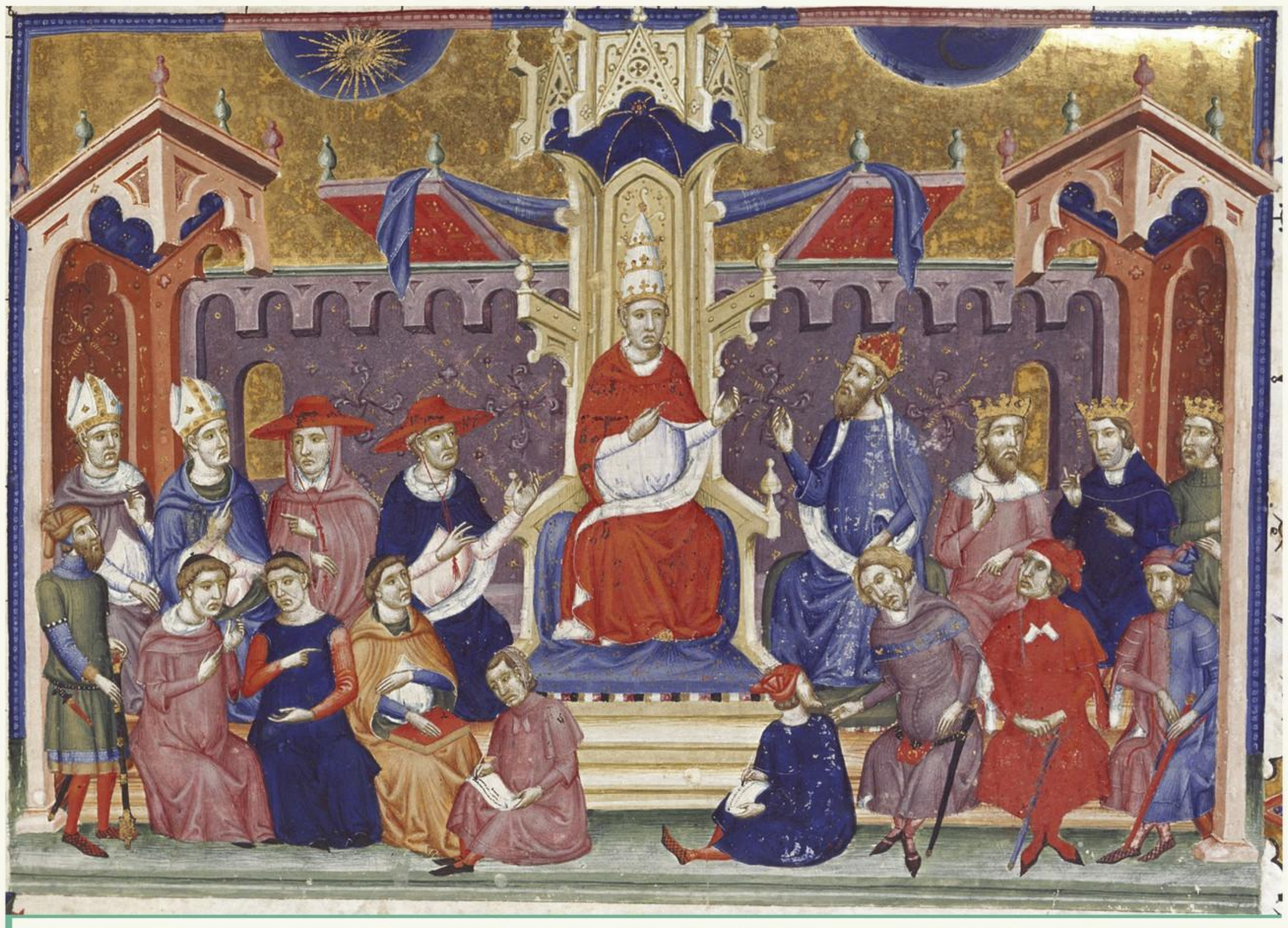
Geloven in de middeleeuwen

In de late middeleeuwen hoorden de meeste inwoners van Europa bij de christelijke kerk die werd geleid door de paus in Rome. We noemen dit de **katholieke kerk**, om haar te onderscheiden van andere christelijke kerken.

Het geloof richtte zich in deze tijd sterk op het leven na de dood. Middeleeuwers dachten dat mensen van nature slecht waren: als je niet oppaste, deed je al snel dingen die God had verboden, zoals stelen en liegen. Dan bedreef je een **zonde**. Na je dood zou God je hiervoor straffen; dan ging je naar de hel. Het was daarom belangrijk om tijdens je leven zoveel mogelijk goede dingen te doen, zoals arme en zieke mensen helpen; met zulke goede daden kon je je zonden weer goedmaken. Middeleeuwers zagen het leven op aarde als een tussentijd. Wat echt telde, was of je in de hemel terecht zou komen of in de hel.

Bidden was een belangrijk onderdeel van het geloof. Daarbij vroeg je God om bescherming of steun. Ook kon je hem vragen om de doden goed te behandelen. Heel vaak richtten middeleeuwers hun gebeden tot een **heilige**. Dat was een overledene die in het verleden veel voor het geloof had gedaan of die voor het geloof was gestorven en daarom dicht bij God stond. Zulke heiligen konden wonderen verrichten, zoals mensen genezen. Er waren honderden heiligen. Een van de belangrijkste was Maria, de moeder van Jezus. Soms reisden mensen voor een gebed naar een heilige plek, waar bijvoorbeeld een bot van een bepaalde heilige werd bewaard. Zo'n reis noemen we een **bedevaart**.

Omdat mensen het geloof zo belangrijk vonden, gaven ze veel geld aan de kerk. Vooral in de steden werden grote, rijkversierde kerken gebouwd. Elke stad wilde de grootste en mooiste kerk hebben. Zo lieten burgers zien dat ze trouw waren aan God.

Bron 3 De paus zit op zijn troon en leest een nieuwe kerkwet voor. Links zitten de bisschoppen en andere kerkleiders, rechts de koningen. (Italiaanse boekillustratie uit de 14e eeuw.)

De organisatie van de kerk

De katholieke kerk was goed georganiseerd. Alle gelovigen van een dorp of een stadswijk samen behoorden tot een **parochie** of kerkgemeente. Zo'n parochie had een eigen kerk met een eigen priester, de **pastoor** (letterlijk 'herder'). De parochies in een bepaald gebied vormden samen een **bisdom**, dat werd bestuurd door een priester met de titel **bisschop**. Hij was de baas over de pastoors in zijn bisdom. Bisschoppen werden benoemd door de hoogste priester van de katholieke kerk, de paus in Rome.

De belangrijkste kerk in een bisdom was de kerk van de bisschop, de **kathedraal**. Meestal waren dat enorme kerken, waaraan je goed kon zien hoe belangrijk de bisschop was. Een voorbeeld is de Domkerk in Utrecht. In de middeleeuwen werd vanuit deze kerk het bisdom Utrecht bestuurd, dat heel Nederland boven de grote rivieren omvatte.

Behalve kerken waren er in de late middeleeuwen ook heel veel kloosters. Zij vielen niet onder het bestuur van de bisschoppen, maar moesten wel gehoorzamen aan de paus.

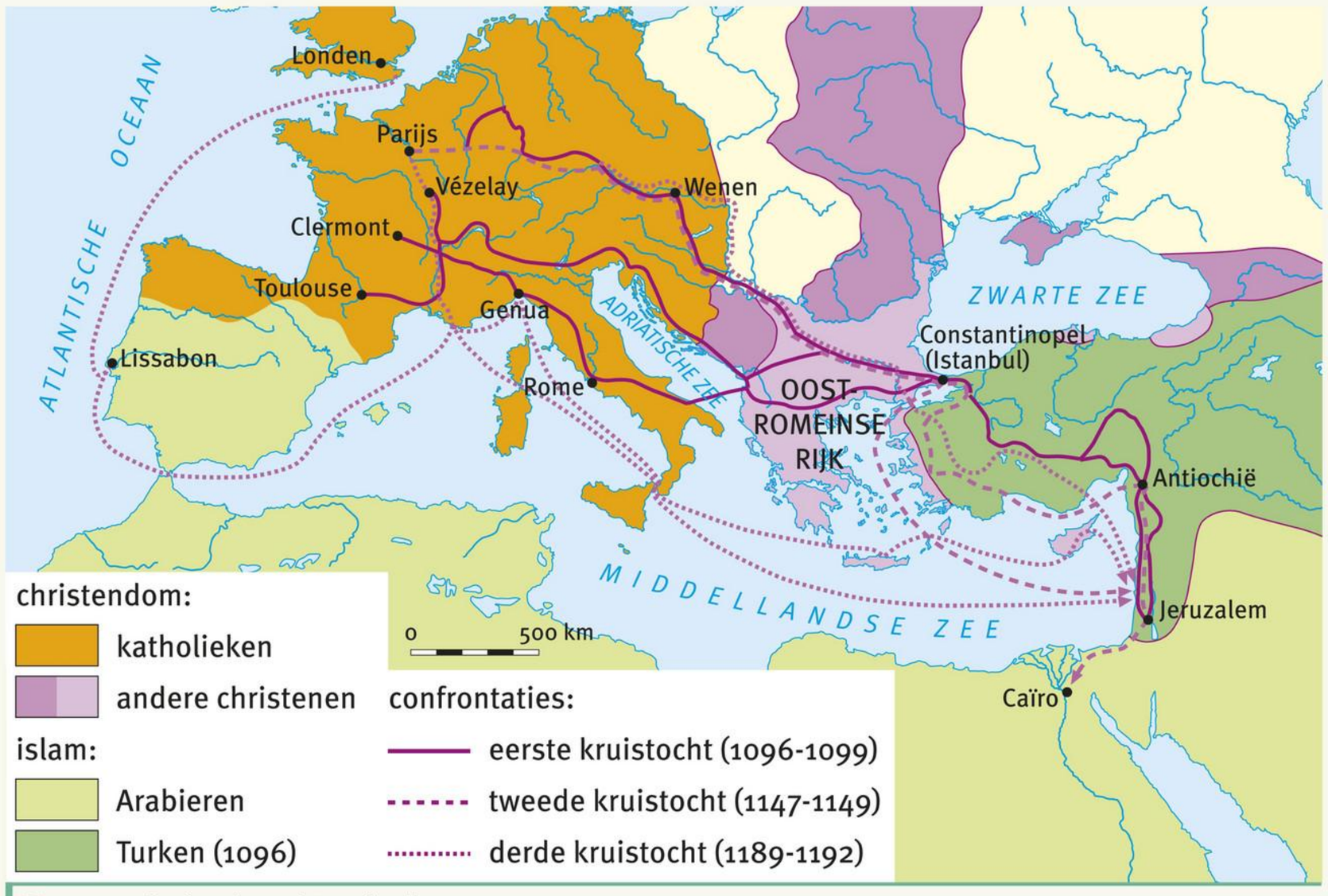
Bron 4 Vanaf zijn paard kijkt de Franse koning toe hoe enkele ketters op de brandstapel ter dood worden gebracht. Op de achtergrond zie je opgehangen misdadigers. Deze gebeurtenis vond plaats in 1209, in de buurt van Parijs. De boekillustratie is zo'n 150 jaar later gemaakt.

Ketters en inquisitie

De katholieke kerk en de kloosters werden in de loop van de middeleeuwen steeds rijker en machtiger. Daartegen ontstond vanaf de 11e eeuw verzet. Veel mensen wilden terug naar de eenvoudige manier waarop Jezus zelf had geleefd.

Sommige groepen leverden kritiek, maar bleven binnen de kerk. Zij bedachten nieuwe, strengere leefregels voor monniken en nonnen en stichtten op basis daarvan nieuwe **kloosterorden**. Alle kloosters van een bepaalde kloosterorde hielden zich aan de leefregels van de orde. Volgens deze regels mochten ze geen eigen landgoederen meer hebben. De monniken en nonnen beloofden heel sober te gaan leven en mochten alleen inkomen hebben uit de liefdadigheid. Sommigen bedelden zelfs voor hun levensonderhoud. Deze nieuwe kloosterorden noemen we daarom **bedelorden**. Voorbeelden daarvan zijn de kloosterorden van de dominicanen en de franciscanen.

Andere bewegingen wezen de officiële kerk wel af, zoals in Zuid-Frankrijk de katharen (letterlijk: zuivere mensen). De katholieke kerk zag dat als een bedreiging en liet de katharen en anderen vervolgen. Dat gebeurde door een speciale rechtbank, die de paus had ingesteld: de **inquisitie**. Als katharen schuld bekenden en terugkeerden naar de officiële leer, kregen ze alleen een kerkelijke straf: ze moesten voor de kerk werken om boete te doen. Katharen die geen schuld bekenden, werden overgedragen aan de vorst, die hen op de brandstapel ter dood liet brengen. Voortaan werden mensen die afweken van de officiële kerkelijke leer, 'ketters' genoemd (naar het woord 'kathaar'); deze mensen maakten zich volgens de kerk schuldig aan **ketterij**.

Bron 5 De kruistochten in de 11e en 12e eeuw.

De kruistochten

Ook ten opzichte van mensen met een niet-christelijk geloof stelde de katholieke kerk zich onverzoenlijk op. Dat gold met name voor joden en moslims. Op verschillende plekken in Europa leefden kleine groepjes joden. Ze werden gediscrimineerd en regelmatig kregen ze te maken met geweld door christenen. De kerk steunde dat geweld vaak, omdat zij de joden verantwoordelijk hield voor de kruisiging van Christus.

Moslims waren er in Europa nauwelijks (behalve in Zuid-Spanje), maar toch zag de katholieke kerk ook hen als vijand. Dat kwam doordat moslims de baas waren in Palestina (Jeruzalem en omstreken). Ze zouden een bedreiging zijn voor het christelijke Oost-Romeinse Rijk en bovendien bedevaartgangers in Palestina lastigvallen. In de 11e eeuw deed de paus daarom een oproep om Palestina te bevrijden van de moslims. Dit leidde tot de eerste **kruistocht**, waarbij christelijke ridders massaal naar het Midden-Oosten trokken om moslims te bestrijden. In totaal zijn er acht kruistochten geweest. Daarbij vielen aan beide kanten erg veel doden. De Europeanen slaagden er niet in Jeruzalem blijvend in bezit te houden, maar ondertussen leerden zij wel de islamitische cultuur beter kennen.

Behalve grote aantallen doden hadden de kruistochten ook enkele positieve gevolgen. West-Europeanen en moslims leerden elkaar beter kennen. Daardoor bloeide de handel tussen Oost en West op. Bovendien was dit contact met de Arabische wereld goed voor de Europese wetenschap. Zo kregen de Europeanen meer kennis over geneeskunde en techniek (kompas, halsjuk). Ook gingen ze rekenen met Arabische cijfers, die veel handiger waren dan de Romeinse cijfers, die tot dan toe werden gebruikt. De moslims op hun beurt namen de Europese kruisboog over.

Verwerken

3 Maak de juiste combinaties.

A	Bidt namens alle gelovigen	1	Bedevaart
B	Iets doen wat niet mag van God	2	Goede daad
C	Naar een heilige plek reizen	3	Heilige
D	Straf na je dood	4	Hel
E	Voedsel en onderdak geven aan arme mensen	5	Priester
F	Zieke mensen kunnen genezen	6	Zonde

4 Leg in je eigen woorden uit wat wordt bedoeld met de zin 'Het geloof richtte zich sterk op het leven na de dood.' Geef in je antwoord twee voorbeelden.

5 **a** Welk idee over de zonde past het best bij het katholieke christendom uit de late middeleeuwen?

- ◯ A Alleen God bepaalde wie zondig was en in de hel zou komen; daar kon je zelf niet zoveel aan doen.
- ◯ B Christus had gezegd dat het niet erg was, als je een zonde bedreef: God zou het je vergeven.
- ◯ C De kans dat je een zonde bedreef, was niet zo groot, maar als je dat deed, strafte God je heel erg streng.
- ◯ D De mens was geneigd tot het bedrijven van zonden, dus moest je je enorm inspannen om niet in de hel te komen.

b Bij vraag a staat nadrukkelijk dat de vraag over het 'katholieke christendom' gaat. In de leertekst staat dat er in de late middeleeuwen meer christelijke kerken waren. Leg dat uit.

6 **a** Vul het schema in.

	Functionaris in de katholieke kerk
Hoogste bestuurder	
Hoofd van een bisdom	
Hoofd van een parochie	
Algemene naam voor een geestelijke die in een katholieke kerk de heilige handelingen mag verrichten	

b Maak de zin kloppend.
De baas van een klooster in de stad Utrecht moest de bevelen opvolgen van de *bisschop van Utrecht* / *pastoor van de Domkerk in Utrecht* / *paus van Rome*.

7 Gebruik bron 3.
De tekenaar plaatst de bisschoppen op dezelfde hoogte als koningen. Vind je dat terecht? Leg je antwoord uit en geef twee argumenten.

8 Gebruik bron 1.

- **a** Waaraan kun je zien dat de kerk op deze afbeelding is gebouwd als een kathedraal?
- **b** Wie leidde hier de kerkdiensten: een bisschop, de paus of een gewone priester? Leg je antwoord uit.

9 **a** Gebruik bron 1 en 3.
Noem een oorzaak van de toenemende kritiek op de katholieke kerk. Leg je antwoord uit met behulp van bron 1 en 3.

b Stelling: 'Iedereen die kritiek had op de kerk, werd door de katholieke kerk beschuldigd van ketterij.'
Klopt de stelling? Leg je antwoord uit.

10 Hieronder staan stellingen die niet kloppen.
Maak ze wel kloppend.

A Als een kathaar schuld bekende, werd hij voor straf ter dood gebracht op de brandstapel.

B De vorst bepaalde of iemand een ketter was en liet de straf daarna uitvoeren door de inquisitie.

C In de vroege middeleeuwen werden kloosterorden gesticht die geen eigen landgoederen meer mochten hebben.

D Monniken die lid waren van een kloosterorde, moesten bedelen om voldoende te eten te hebben.

11 De katholieke kerk had te maken met verschillende groepen die kritiek hadden of die een ander geloof hadden. Vul het schema in.

Groepen met kritiek of een ander geloof	Waar woonden ze?	Waar geloofden ze in?	Hoe reageerde de katholieke kerk?
Franciscanen	In heel West-Europa		
		In het jodendom	
		Dat zij een 'zuiver' geloof hadden (zoals Jezus het had bedoeld)	
		In de islam	

12 Gebruik bron 5. Welke beweringen zijn juist?

- ☐ A De kruistochten begonnen aan het eind van de 10e eeuw.
- ☐ B De kruistochten gingen soms over land, soms over zee.
- ☐ C De kruistochten hadden tot gevolg dat West-Europeanen de kruisboog leerden kennen.
- ☐ D De kruistochten leidden tot verbeteringen in de West-Europese scheepvaart en landbouw.
- ☐ E De kruistochten waren gericht tegen Turkse christenen die Palestina hadden bezet.
- ☐ F De kruistochten waren het gevolg van een islamitische aanval op West-Europa.
- ☐ G De kruistochten waren onder meer bedoeld om het Oost-Romeinse Rijk te helpen.
- ☐ H De kruistochten waren voor de Europese christenen een groot succes.

13 Maak de juiste combinaties.

A Bedevaartganger	1 Behoorde tot een bedelorde
B Bisschop	2 Bestuurde vanuit een kathedraal
C Dominicaan	3 Gaf leiding aan een parochie
D Heilige	4 Ging naar Jeruzalem om te bidden
E Kathaar	5 Ging naar Jeruzalem om te vechten
F Pastoor	6 Riep op tot de eerste kruistocht
G Paus	7 Kon je genezen als je ziek was
H Ridder	8 Werd vervolgd vanwege ketterij

14 Gebruik bron 1.
De bouw van dit soort kerken heeft verschillende oorzaken. Noem een culturele en een economische oorzaak. Gebruik ook je kennis uit paragraaf 1.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Het ontstaan van staten

BASIS

Bron 1 Burgers van de stad Utrecht smeken Willem IV om genade. Deze gebeurtenis speelde zich af in juli 1345. Willem IV, de graaf van Holland, had acht weken lang de stad Utrecht belegerd. Hij had namelijk ruzie met de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel. Uiteindelijk moest de stad (rechtsboven) zich overgeven. Voordat hij vrede sloot, eiste Willem IV dat 500 Utrechtse burgers hem blootsvoets om genade zouden komen smeken. (Boekillustratie uit ca. 1450.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Zet een cirkel rond de Utrechtse burgers.
- **b** Leg uit hoe de tekenaar duidelijk maakt dat de burgers een andere positie hebben dan graaf Willem IV (een van de twee mannen met geheven zwaard). Noem zoveel mogelijk beeldelementen.
- **c** Deze tekening geeft geen betrouwbaar beeld van deze gebeurtenis. Leg dat uit door een beeldelement te noemen waaraan je dat kunt zien.
- **d** Bedenk of de tekenaar zelf heeft gezien hoe de Utrechtse burgers zich overgaven. Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 1. Hoe laat de tekenaar zien dat Utrecht stadsrechten had?

3 Leg zonder bron uit in hoeverre een heer in de late middeleeuwen iets te zeggen had over de steden die in zijn gebied lagen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt de belangrijkste gevolgen noemen van de opkomst van de geldeconomie voor het bestuur.
- Je kunt uitleggen waarom de paus en vorsten in de late middeleeuwen een conflict hadden met elkaar.
- Je kunt beschrijven hoe vorsten probeerden centraal bestuur in te voeren.

Bron 2 Een 15e-eeuwse Vlaamse boekillustratie van de Slag bij Azincourt (Noord-Frankrijk, 1415). Bij deze veldslag tussen Engeland en Frankrijk bestonden de legers voor een deel uit huursoldaten.

Vorsten, ambtenaren en huurlegers

Je hebt eerder gelezen dat er in de late middeleeuwen weer een agrarisch-stedelijke samenleving was ontstaan, met een geldeconomie en steden. Voor de vorsten (koningen en keizers) in Europa bleek dat nadelen én voordelen te hebben. Over de steden in hun gebied hadden zij weinig meer te zeggen. Maar zij konden door middel van belastingen wel profiteren van de rijkdom van de steden. Ook betaalden de boeren hun pacht nu in geld. Daardoor kregen de vorsten steeds meer geld binnen.

Vanaf de 13e eeuw had dit twee belangrijke gevolgen voor het bestuur. Ten eerste konden de vorsten met dat geld ambtenaren in dienst nemen, die hen hielpen bij het

bestuur. Dat was een groot voordeel voor de vorsten, want ambtenaren die een salaris kregen, waren veel gehoorzamer dan leenmannen. De reden daarvoor was dat veel leenmannen het grondgebied dat aan hen was uitgeleend, als hun eigendom waren gaan beschouwen. Ze hadden dus het gevoel dat ze de baas waren in 'hun' gebied. Ambtenaren hadden dat gevoel niet.

Een tweede gevolg van de groeiende belastinginkomsten was dat vorsten oorlog konden voeren met behulp van een **huurleger**, dat wil zeggen een leger dat bestond uit soldaten die werden betaald. Ook voor de oorlogvoering hadden ze hun eigenwijze leenmannen dus niet meer nodig. Alles bij elkaar nam de macht van de adel af, terwijl die van de vorst groter werd.

Bron 3 In de middeleeuwen was het officieel benoemen van een keizer, koning, bisschop, graaf of hertog een plechtige gebeurtenis. Hier zet paus Nicolaas II in 1059 een kroon op het hoofd van Robert, de nieuwe hertog van Apulië, Calabrië en Sicilië (het zuiden van Italië). (Detail van een boekillustratie uit de 14e eeuw.)

Ruzie tussen paus en vorsten

Ook eerder hadden vorsten al geprobeerd iets te doen aan het probleem van ongehoorzame en al te machtige leenmannen. Zo waren vorsten zelf bisschoppen gaan benoemen, die namens de vorst een deel van het rijk bestuurden. Dat had een groot voordeel voor de vorst. Bisschoppen waren priesters en mochten dus niet getrouwd zijn. Officieel hadden ze daarom geen kinderen. Als een bisschop overleed, waren er dus geen zoons om hem als bestuurder op te volgen. Daardoor hield de vorst veel meer greep op zijn koninkrijk dan wanneer hij het liet besturen door leenmannen met kinderen.

Maar de paus was het niet eens met die benoemingen. Die vond dat alleen hij bisschoppen mocht benoemen. Hij was immers de hoogste bestuurder van de kerk en de baas van alle bisschoppen.

In de 11e eeuw leidde deze kwestie tot een knallende ruzie tussen de Duitse keizer en de paus. Pas in 1122 sloten ze vrede. De Duitse keizer en de paus spraken af dat alleen de paus bisschoppen mocht benoemen. Tegelijk werd er een strikte scheiding gemaakt tussen het bestuur van de kerk en dat van het land. De paus mocht zich alleen met kerkelijke zaken bemoeien, terwijl de keizer het land bestuurde. Dat leek een heldere afspraak. Toch bleven in de middeleeuwen geloofszaken en bestuur nog vaak door elkaar lopen.

Bron 4 De gebieden van de Bourgondische hertogen. De kaart laat zien hoe zij hun oorspronkelijke hertogdom in Bourgondië in de loop van de 14e en 15e eeuw wisten uit te breiden en welke delen zij eind 15e eeuw weer verloren.

Steeds meer centraal bestuur

In de late middeleeuwen veranderde er dus van alles: de steden werden belangrijker, de adel verloor een deel van zijn macht, de paus moest zich tot kerkelijke zaken beperken en de macht van de vorsten nam toe.

Die toegenomen macht van de vorsten was goed te zien aan de manier waarop zij hun land bestuurden. In de vroege middeleeuwen reisden vorsten nog rond om zaken te regelen en recht te spreken. Overal moesten ze rekening houden met plaatselijke wetten en gebruiken. In de late middeleeuwen veranderde dat: vorsten begonnen hun gebied voortaan vanuit één plaats te besturen en probeerden overal in hun rijk dezelfde wetten en belastingen in te voeren. We noemen dit **centraal bestuur**. Op deze manier

ontstonden er uiteindelijk **staten**: landen met duidelijke grenzen, waar overal dezelfde wetten en regels gelden.

De overgang van het leenstelsel naar een centraal bestuur duurde eeuwen en verliep soms moeilijk. In sommige gebieden boden machtige edelen en rijke steden veel verzet tegen de invoering van een centraal bestuur. Zij hielden liever vast aan hun eigen regels en voorrechten.

Dat was bijvoorbeeld het geval in de Nederlanden. Vorsten van het hertogdom Bourgondië in Midden-Frankrijk hadden verschillende gebieden in Nederland en België bij hun rijk gevoegd. De Bourgondische hertogen probeerden daar vervolgens meer eenheid in te brengen. Zo stelden zij één overlegorgaan in voor alle provincies ('gewesten') in de Nederlanden. Met die centralisatie waren de adel en de steden het niet altijd eens: zij waren bang hun onafhankelijkheid te verliezen.

Verwerken

4 Gebruik bron 2. Leg uit dat deze bron een gevolg laat zien van de opkomst van de geld-economie.

5 De geldeconomie had in de late middeleeuwen enkele politiek-bestuurlijke gevolgen.

a Welke gevolgen waren dat? Meer antwoorden zijn goed.

- ☐ A Vorsten konden mannen in dienst nemen die hen hielpen bij het bestuur.
- ☐ B Vorsten konden met geld mooiere paleizen bouwen.
- ☐ C Vorsten konden ongehoorzame leenmannen ontslaan.
- ☐ D Vorsten ontvingen steeds meer geld in hun schatkist.
- ☐ E Vorsten waren voor hun legers niet meer afhankelijk van leenmannen.

b Waarom waren deze gevolgen voordelig voor de vorsten?

6 **a** Waarom benoemde een vorst voor het bestuur van een deel van zijn rijk liever een bisschop dan een gewone edelman?

- ◯ A Hij wilde dat er een einde kwam aan de macht van de paus.
- ◯ B Hij wilde laten zien dat hij een gelovig christen was.
- ◯ C Hij wilde minder afhankelijk zijn van zijn leenmannen.
- ◯ D Hij wilde veel meer invloed krijgen op kerkelijke zaken.

b Wat was voor een vorst het belangrijkste verschil tussen een bisschop en een gewone edelman?

7 In de 12e eeuw maakten de Duitse keizer en de paus twee afspraken. Welke?

8 Welke twee kenmerken passen bij een centraal bestuur?

9 Gebruik bron 4. Maak de tekst kloppend.
De Bourgondische hertogen waren oorspronkelijk de baas over een deel van *België / de Nederlanden / Midden-Frankrijk*. Vandaaruit veroverden ze onder meer *Brabant en Friesland / Utrecht en Luxemburg / Vlaanderen en Zeeland*. In dit gebied streefden zij naar invoering van *de geldeconomie / een centraal bestuur / het leenstelsel*.

10 In 1477 werd Karel de Stoute als hertog van Bourgondië opgevolgd door zijn 19-jarige dochter, Maria van Bourgondië.

a De adel in de gebieden die zij erfde, eiste van haar dat zij het streven naar een centraal bestuur gedeeltelijk zou opgeven. Waarom deden de edelen dat?
Leg je antwoord uit.

b Bedenk of de steden het eens waren met deze eis van de adel. Leg je antwoord uit.

11 Als vorsten in de late middeleeuwen bestuurders benoemden, kozen ze vaak een bisschop of namen ze een ambtenaar in dienst.

a Waarom deden ze dat?

- ◯ A Om de rol van leenmannen bij de oorlogvoering te verkleinen.
- ◯ B Om het bestuur van hun rijk te centraliseren.
- ◯ C Om iets te doen aan de nadelen van het leenstelsel.
- ◯ D Om iets te doen aan de toenemende macht van de steden.

b Welke maatregel kwam eerder: het benoemen van bisschoppen of het benoemen van ambtenaren? Leg je antwoord uit.

c Welke maatregel had uiteindelijk meer succes? Leg je antwoord uit.

12 De titel van dit hoofdstuk luidt ‘Steden, staten en de kerk’.

a Leg voor elk van deze drie woorden uit waarom ze goed in de titel van dit hoofdstuk passen.

b Bedenk een andere titel die je ook voor dit hoofdstuk zou kunnen gebruiken. Leg je antwoord kort uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Oorzaak en gevolg

HISTORISCH DENKEN

Het ontstaan van Brugge

Leerdoel
- Je kunt uitleggen dat een gebeurtenis of verandering altijd meerdere oorzaken en gevolgen heeft.

Vaardigheid
- V3.1

Basis
- Paragraaf 5.1

Brugge is een stad in het huidige België met een lange geschiedenis. In de middeleeuwen groeide Brugge uit tot een belangrijke handelsstad. Hoe komt het dat sommige dorpen uitgroeien tot een stad en andere niet?
In deze opdracht onderzoek je wat de oorzaken zijn van de groei van Brugge.

1 Gebruik *V3.1 Meerdere oorzaken en gevolgen*.

a Maak de zinnen kloppend.
Een *oorzaak* / *gevolg* is een gebeurtenis die plaatsvindt door een andere gebeurtenis.
Een *oorzaak* / *gevolg* is een reden waarom iets gebeurt.
De oorzaak / *het gevolg* gebeurt eerst en *de oorzaak* / *het gevolg* gebeurt daarna.

b Maak de zinnen over de middeleeuwen kloppend.
Een blikseminslag was een *oorzaak* / *gevolg* van een grote stadsbrand.
Slechte hygiëne was een *oorzaak* / *gevolg* van ziektes.
Een grotere oogst was een *oorzaak* / *gevolg* van nieuwe technieken in de landbouw.

c Bedenk bij alle gebeurtenissen uit vraag b een tweede oorzaak of gevolg.

2 Je onderzoekt de groei van de plaats Brugge in de middeleeuwen.
Welke bronnen kun je gebruiken, als je hier meer over wilt weten?

- ☐ A Een aantal potscherven uit de 3e eeuw uit de omgeving van Brugge.
- ☐ B Een oorkonde uit de 12e eeuw met de stadsrechten van Brugge.
- ☐ C Een schilderij uit de 14e eeuw met daarop de schout en schepenen van Brugge.
- ☐ D Een krant uit de 18e eeuw uit Brugge.
- ☐ E Een reisgids uit de 21e eeuw over Brugge.

3 Gebruik bron 1.

a Noem vier (groepen) mensen die volgens de bron bij het kasteel kwamen wonen. Geef ook aan waarom deze mensen daar kwamen wonen.

b Er kwamen vast nog veel andere (groepen) mensen rondom het kasteel wonen, omdat zij daar hun beroep konden uitoefenen. Bedenk twee voorbeelden van zulke groepen die niet in de bron genoemd worden.

c Als je op basis van deze bron moest uitleggen waarom Brugge uitgroeide tot een stad, wat is dan de belangrijkste reden die je zou noemen?

d Dat er rond het kasteel van de graaf handelaren kwamen wonen, is zowel een oorzaak als een gevolg van de groei van Brugge. Leg dit uit.

Bron 1 Een 13e-eeuwse geschiedschrijver beschrijft het ontstaan van Brugge, enkele eeuwen eerder.

Om tegemoet te komen aan de wensen van degenen die binnen de vesting woonden, vestigden zich kooplui rond de poort, bij de uitgang van het kasteel. Het waren handelaren in kostbare goederen, herbergiers en later ook hoteliers die zorgden voor de voeding en het verblijf van hen die zaken deden met de heren – de graaf [van Vlaanderen] was inderdaad dikwijls op zijn kasteel. Die handelaren zorgden ook voor hen die huizen en herbergen bouwden en voor al degenen die niet toegelaten werden binnen de vesting.

4 **a** Gebruik bron 4 uit paragraaf 1 en bron 2 uit deze paragraaf. Hieronder staan zes uitspraken over Brugge in de eerste helft van de 14e eeuw. Geef van elke uitspraak aan of je deze kunt controleren met een van de bronnen. Leg ook uit hoe je kunt zien dat de uitspraak klopt.

Uitspraak	Kun je deze controleren met een bron?	Hoe kun je zien dat de uitspraak klopt?
Er woonden veel mensen in Brugge.	*Ja / Nee*	
Brugge was een politieke hoofdstad.	Misschien	Op bron 2 staat dat
In Brugge stonden belangrijke gebouwen, zoals kerken.	*Ja / Nee*	
Brugge lag aan het water.	*Ja / Nee*	
Brugge had een geldeconomie met een eigen munt.	*Ja / Nee*	
Brugge was onderdeel van de Hanze.	*Ja / Nee*	

b Leg uit dat de ligging van Brugge een oorzaak was voor handelscontacten met Hanzesteden.

c Leg uit dat de bouw van een belangrijke, grote kerk in Brugge zowel een oorzaak als een gevolg is van de groei van Brugge.